

<http://lib.ololo.cc/b/202448/read#t1>

ЧАСТИНА ПЕРША

Глава 1. Начерк історії красномовства.

1.1. Античне красномовство

Красномовство має свою історію, без знання якої важко розраховувати на успіх, тим більше у мистецтві судового оратора. Уже в Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї було відоме мистецтво риторики, але справжньою його батьківщиною є Стародавня Греція, де публічне слово мало надзвичайно велике суспільне значення.

Античні ритори виступали із сенаторських трибун, на засіданнях, форумах, судових процесах. Відомими риториками були Арістотель, Демосфен, Цицерон, Квінтіліан, Ісократ, Есхіл, Філократ, Лісій... У творах Платона знаходимо цікавий опис сили й могутності оратора, який володіє словом, що зцілює душі: «Я стверджую, що якби у будь-яке місто прибули оратор та лікар і якби у Народному зібранні чи в будь-якому іншому зібранні зайшла суперечка, кого з двох обрати лікарем, то на лікаря ніхто й дивитися не схотів би, а обрали б того, хто володіє словом, — варто було б йому лише забажати...» .

Такі особистості, як Цицерон та Демосфен, — видатні ритори — ще за життя були увінчані лаврами «синів Вітчизни», «рятівників народу». Цицерон у своїх трактатах, присвячених ораторському мистецтву, писав про формування нової людини — людини-патріота, громадянина, який живе ідеалами свого народу й держави.

Найблискучішим ритором Стародавньої Греції, владарем дум був всесвітньо відомий **Демосфен** (384—322 до н. е.), промови якого, насичені фактичним матеріалом, містили чимало особистих спостережень, відзначатися динамічністю, переконливою аргументацією й чіткістю. Для Демосфена була характерна артистична манера триматися на трибуні, що також сприяло його успіхам як оратора. В суді Демосфен виступав як адвокат. Сучасники так характеризували Демосфена: «Нашого рителя з його умінням все запалювати і трошити своєю силою і владою можна порівняти з вихорем або блискавицею» .

Демосфен жив у епоху, коли закінчувався період народоуправління. Він намагався зберегти віджилий лад і своїм життям заплатив за вірність переконанням та ідеалам. До наших днів дійшло тридцять промов Демосфена, зокрема найвідоміша — про жінок. Жодна з них не є плодом імпровізації, а результатом тривалої, скрупульозної праці, покладеної на віднайдення теми, її розвиток, схематизацію плану, на відпрацювання стилю, шліфування виразів.

Великий трудівник Демосфен цілі ночі проводив за роботою, тому його недруги говорили, що промови Демосфена тхнуть лампадним маслом, яке він спалював у величезній кількості. Але такі твори здавалися свіжими й чарівними, ніби щойно вилились із грудей: вони були наповнені життям, емоціями і, як творіння Фідіаса, не мали на собі жодних слідів різця .

Теоретиком ораторського мистецтва і великим ритором античного світу був **Марк Тулій Цицерон** (106—42 до н. е.). Він провів на форумі майже 40 років і був справжнім ідейним поводителем римського Сенату. Цицерон відпрацював стиль, який дозволяв йому бути простим і блискучим, безпосереднім і пристрасним. Чудовими властивостями цицеронівської промови були мелодійність і ритмічність. Прославився він своїми знаменитими патетичними виступами і висновками. Складовими успіху оратора Цицерон вважав освіту, природний дар і ораторські здібності. Першу промову Цицерон виголосив у 25 років (під назвою «На захист Публія Квінція»), а останню (дванадцятую філіппіку) — у рік своєї смерті (прожив 63 роки).

Марк Тулій Цицерон написав і виголосив низку ораторських шедеврів: «Брут», «Про знаменитих ораторів», «Оратор», «Про оратора». Пізніше видатний оратор Квінтіліан створив оригінальну систему навчання риторики на основі принципів Цицерона у вигляді дванадцяти книг риторичних настанов. Квінтіліан говорив, що небо послало Цицерона на землю, щоб показати, до якої величі може дійти слово.

У Цицерона органічно поєднувалися теорія і практика: свої теоретичні ідеї він блискуче втілював у практичній діяльності. Ідеалом оратора він вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, юриспруденцію, філософію; добре володіє і простим, і високим стилем, розуміє вплив ритму на слух аудиторії, уміє примусити її сміятися й плакати, може володарювати над її душею.

Для промов Цицерона характерні оклики, повтори, іронія, градація. В деяких його промовах майже не вживаються сполучники. Такий риторичний прийом робив судову промову карбованою.

Цицерон був творцем латинської мови: з важкої, неоковирної зброї виковував тонку, гостру рапіру, яка проникала у найпотаємніші вигини людської думки. Він виголосив понад сто промов, тексти п'ятдесяти семи збереглися і є риторичною скарбницею для усіх часів та народів'.

Теорію ораторського мистецтва розробляли Арістотель і Платон. На думку Платона, красномовство має бути діловим, а не марнословним, непідкупним, чесним і високоморальним. Особливо критично Платон ставився до судових ораторів.

Арістотель (348—322 до н. е.) розглядав ораторське мистецтво у філософському плані, підкреслюючи його етичні й естетичні функції. Він вважається творцем теорії суперечки, дискусії. Арістотель розрізняв:

- *діалектику* — мистецтво сперечатися з метою встановлення істини;
- *еристику* — мистецтво будь-що залишитися правим у суперечці;
- *софістику* — намагання добитися перемоги в суперечці шляхом навмисного використання недостовірних доказів.

Стародавня Греція, Стародавній Рим в епоху демократичного розквіту стали своєрідною скарбницею риторики і ораторського мистецтва. За законами Солону, кожний афінянин повинен був особисто захищати свої інтереси на суді, бо участь представників дозволялася лише у виняткових випадках, наприклад у справах осіб, які мали фізичні або психічні вади, жінок, неповнолітніх тощо.

Інтенсивний темп життя демократичних полісів вимагав діяльності, яка б спиралася на практичні навички у найрізноманітніших галузях. Серед них вирізнялося й словесне мистецтво риторів, які за наймом творили судові промови.

Публічний виступ у суді перед багатолюдною аудиторією був невід'ємною частиною функціонування судової влади у демократичних полісах Стародавньої Греції. Крім того, ораторське мистецтво користувалося там величезною повагою, популярністю, тому численні ораторські школи давнього світу ніколи не були порожніми.

Перші настанови для тих, хто готувався виступати публічно, належали, очевидно, сіцилійським риторам Тісію й Корку. Це були рекомендації, як слід членувати промову на частини (вступ, виклад справи, закінчення) і які докази слід підбирати. Комедія Арістофана «Жаби», де інсценовано суперечку Есхіла й Евріпіда, а також деякі фрагменти промов софістів, ораторів Горгія, Сократа дають уявлення про посібники для риторів.

1.2. Красномовство слов'ян

Християнська релігія, церква не схвалювали зовнішніх прийомів і вимагали від проповідників і слухачів стриманості. Крім проповідей, розвиваються й інші види духовного красномовства: похвальні промови, промови на освячення храмів.

У період середньовіччя у царині риторики панували догматизм і схоластика. Феодальний лад базувався на зовнішній силі, на звичаї, що на практиці втілювався у чітко визначені, незмінні формули. О. Тимофеев писав: «Рішителем долі держав і приватних осіб був меч, а не слово».

Авторитет католицизму негативно позначився на розвитку риторики. У тих умовах вона не могла володіти творчою силою справжнього мистецтва, а оратору не знаходилося місця у державному житті. Політичного красномовства тоді майже не існувало, а риторське мистецтво розвивалося здебільшого на церковних кафедрах, в університетах.

Занепад і відродження риторики не могли не позначитися на розвитку людини і суспільства. Реабілітація цього предмета в системі освіти почалася наприкінці середньовіччя. Риторичі відводилося почесне місце у прагненні людини оволодіти світом через античний логос — єдність і гармонію думки та слова.

Першою серйозною спробою опису історії слов'янської риторики є праця В. Аннушкіна «Перша російська «Риторика» (М., 1989), в якій аналізується риторика «Сказання про сім вільних мудростей», «Риторика» (1629). Тут міститься багатий і глибокий матеріал з історії слов'янської риторичної науки.

Після хрещення Русі активно створюються пам'ятки писемності, розвивається мистецтво, архітектура, література, культура слов'ян, зокрема й риторична. Перлина слов'янської літератури «Слово о полку Ігоревім» донесла до наших днів «золоте слово» Святослава, що є взірцем високої риторичної культури того часу.

Найвідомішими ораторами Київської Русі були Іларіон та Кирило Туровський.

Іларіон (XI ст.) — перший Київський митрополит, давньоруський письменник, талановитий оратор. Найвідомішою його проповіддю є «Слово про закон і благодать», де з патріотичних позицій оцінено діяльність давньоруських князів і визначну роль Київської Русі.

Іларіон гаряче виступає проти зазіхань Візантії на Київську Русь, красномовно і переконливо доводить містичність вчення про месіанську роль будь-якого народу, обстоює самостійність Русі. Дослідники риторичної спадщини Іларіона відзначали такі особливості «Слова», як яскрава образність, емоційність, надзвичайна мелодійність.

Постать митрополита Іларіона, його риторична спадщина надихали нащадків на опанування риторичних й морально-етичних секретів цієї видатної фігури слов'янської культури.

Кирило Туровський (XI ст.) — блискучий оратор і представник урочистого красномовства Київської Русі. Він закликав уважно вивчати минуле, прикрашати діяння героїв відповідними словами: «Прикрасять словами й звеличать царів... і, славлячи їх, похвалами кінчають».

К. Туровський — яскравий приклад творця величально-похвальних, піднесених промов, якого ми сповна можемо назвати великим «піснетворцем» Київської Русі. Риторичну цінність

становить «Слово в новий тиждень після Пасхи», яке він побудував на порівнянні «церкви Христової» з навколишньою природою, в ньому — низка блискучих метафор про роль рителя, проповідника.

Ось характерний приклад: «Нині ратаї слова, приводячи словесних ягнят до духовного ярма і занурюючи... рало у мисленнєвих борознах, проводячи борозну покаєння й засипаючи сім'я духовне, надіями майбутніх благ веселяться».

Красномовство слов'ян базувалося як на класичній античній риторичній, так і на досягненнях західноєвропейської думки. Роль риторичного слова була напрочуд важливою у боротьбі слов'янських народів за національне визволення, проти окатоличення, проти власних експлуататорів та гнобителів. Кращі художні твори видатних майстрів слова ставали народними, національними. Зокрема, така доля судилася ряду поезій Григорія Сковороди («Всякому городу нрав і права» тощо).

У 1620 році створюється перша російська «Риторика» невідомого автора, яка дійшла до нас у тридцяти шести списках. Вона була дуже популярним твором у Москві, Новгороді, Ярославлі, Ниловій пустині, Соловецькому монастирі тощо. Це не самостійний російський твір, а переклад латинської риторики німецького вченого Пилипа Меланхтона. Але при творчому ставленні до тексту оригіналу, сюди були вписані уривки з глави про риторику «Сказання про сім вільних мудростей», а весь текст пристосовано до потреб місцевої освіти. «Риторика» має дві частини: «Про винайдення справ» та «Про прикрашання слова», написані у формі діалогу вчителя й учня, що було характерним для підручників Давньої Русі.

Своєрідним епіграфом, який визначає зміст цієї цінної пам'ятки слов'янського красномовства, можуть слугувати ось ці слова:

«Я — риторика добрословного і ясновидючого розуму, мною граматика виконується й діалектика прикрашається. Зв'язуючись із цими вченнями, я навчаю житейської мудрості і наставляю, як ясно скласти добродійні промови».

Перша східнослов'янська «Риторика» є спадкоємницею традицій античного світу, настанов Цицерона, Демосфена, Тацита, Арістотеля. Вона стала підґрунтям для подальшого розвитку слов'янського красномовства, спираючись на кращих її служителів — Феофана Прокоповича, Михайла Ломоносова.

Києво-Могилянська академія протягом тривалого часу була єдиним осередком просвіти й культури в Україні, Росії, значною мірою і в Білорусії та південних слов'янських країнах, мала статус європейського навчального закладу, а слава про її випускників сягала світового масштабу. Академія виконувала високу й благородну місію. Адже тут «наук визвольних навчаються й звідти підпору церкві православній і вітчизні необхідну творять»¹. Вона виникла в період загального культурного піднесення на Українських землях, що було зумовлено соціально-економічним пожвавленням у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Початок академії поклала Київська братська школа, заснована 1615 року; ідею підтримувало запорізьке козацтво та впливові освітні сили, які гуртувалися в той час у Києві. Школа досить швидко стала першим вищим загальноосвітнім навчальним закладом України.

Академія, маючи глибоко національне спрямування, керувалася системою і методами навчання кращих західноєвропейських університетів, її вихованці здобували різнобічну освіту і згодом ставали визначними громадськими, політичними, державними діячами, відомими вченими, художниками, композиторами, які успішно працювали в Україні та за її межами².

Унікальні набутки у вихованні й навчанні у Київській академії припадають на XVII—XVIII ст., коли тут читався курс риторики. До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, з них 127 складені в академії. За свідченням В. Маслюка та З. Хижняк, це були оригінальні курси риторики як за структурою, так і за змістом, у які органічно впліталися громадське-політичні проблеми; більшою чи меншою мірою вони виконували соціальне замовлення щодо захисту гноблених і беззахисних людей від іноземних поневолювачів та місцевих «держиморд», які зрадили інтереси народу. Переконливо це простежується на прикладах судових промов. Риторика в академії була найпопулярнішим предметом, бо мала постійне практичне застосування. Студентів навчали створювати промови (судові, панегіричні), писати вітальні, дякувальні, прохальні, прощальні листи тощо.

Києво-Могилянська академія увійшла до скарбниці вітчизняної риторичної спадщини, а вивчення й осмислення накопиченого тут досвіду риторичної науки дають духовноінтелектуальну насагу сучасним риторам та дослідникам. Ім'я академії прославили й такі видатні ритори-гуманісти, як Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Ломоносов та інші просвітителі.

Феофан Прокопович (1681-1736) - видатний український вчений, оратор, письменник, політичний і громадський діяч. Один із засновників стилю українського бароко з його демократичним характером, зв'язком з народною творчістю, умілим використанням культурної спадщини.

Виходець із середніх верств суспільства, рано втратив батьків, виховувався у дядька. Закінчивши Київську академію, продовжував навчання в Польщі та Римі. Завдяки своєму ораторському таланту згодом досягає вищих посад держави, стає, по суті, правою рукою Петра I, його радником, главою «Ученої дружини». З 1706 року Ф. Прокопович — професор риторики Київської академії, курс якої у той час розглядався як унікальна наука про слово взагалі. Риторика вважалася «царицею душ», «княгинією мистецтв». Спадщину видатного українського просвітителя високо цінували Пушкін, Сумароков, Фонвізін та ін.

Підручник риторики, який створив Ф. Прокопович, вібрав у себе прогресивні ідеї Аристотеля і складався з десяти книг:

Книга I. Загальні вступні настанови.

Книга II. Про підбір доказів і про ампліфікацію.

Книга III. Про розташування матеріалу.

Книга IV. Про мовностилістичне оформлення.

Книга V. Про трактування почуттів.

Книга VI. Про метод писання історії і про листи.

Книга VII. Про судовий і дорадчий рід промов.

Книга VIII. Про епідиктичний, або прикрашувальний, рід промови.

Книга IX. Дещо про священне красномовство.

Книга X. Про пам'ять і виголошування.

Метод риторики автор вбачав у тому, щоб навчити, як у промові за допомогою оволодіння мистецтвом слова дати відповіді на важливі запитання й переконати, що ці відповіді є правильними. Джерелами красномовства він вважав природу, талант, освіту, тренування, наслідування. Учений обстоював принцип античної класичної естетики про відповідність словесного вираження ідейно-емоційному змісту. У своєму курсі риторики він писав про чесноти ритора, який повинен вміло розпочинати виклад, бути поважним у повчанні, дотепним у розважанні, сильним і багатослівним у зворушенні, і, нарешті, підбирати стиль не на свій розсуд, а згідно з вимогами справи і часу.

Творчо використовуючи досягнення античної риторичної науки, Ф. Прокопович розробляє вчення про три стилі: *високий квітчастий і низький*.

Завдання і мета *високого стилю* — хвилювати аудиторію, для чого слід підбирати емоційні, величні способи викладу: часті метафори, піднесені фігури.

Квітчастий стиль має приносити насолоду, для чого вживаються гарні способи вислову: часті тропи, помірковані сентенції, дотепні вислови.

Низький стиль «служить для повчання і вживається у розповідях, якими ми повчаємо інших. Він виключає сильні емоції, рідко вживає фігури, тропи, буденні справи. Повчання вимагає низького стилю, розвеселення — середнього, а зворушення — високого».

Феофан Прокопович — автор славнозвісного «Букваря», за яким вчилися українці, росіяни, білоруси, молдаване, грузини, серби, болгари, греки та інші. Він закликав учених академії до формування самостійного мислення, мріяв про генерацію українських «знавців, а не крамарів науки»
2. Учений володів багатьма мовами, писав українською, латинською, російською, старослов'янською, німецькою, англійською, французькою, шведською, польською мовами. Така полілінгвістична культура і сьогодні вражає.

Останніми передсмертними словами просвітителя були такі: «О, голово, голово, розуму впившись, куди ся прихилиш?»

Великий російський вчений М. Ломоносов як студент Києво-Могилянської академії був знайомий з риторичними працями її професорів. Знав він і «Риторику» Ф. Прокоповича, про що свідчать виправлення у ній та інші матеріали.

Михайло Ломоносов (1711-1765). Великий російський учений-енциклопедист, родоначальник матеріалістичної філософії в Росії, поет. Заклав основи сучасної російської літературної мови, став теоретиком красномовства як автор «Краткого руководства к красноречию», «Краткого пособия к риторике в честь любителей словесности», «Российской грамматики».

М. Ломоносов писав: «*Красномовство* є мистецтво про всяку дану матерію красно говорити, тим самим прихилиючи інших до своєї про це думки»³.

Учений так класифікував структуру публічної промови: *вступ, тлумачення, твердження, заключення*. Для успішного впливу на слухачів він рекомендував добре знати людину, стан оратора, стан слухачів — вік, стать, виховання, звички, рівень освіти; силу красномовства. Оратор повинен володіти своїми пристрастями, вміти збуджувати й гасити свої почуття, тоді слухачі будуть знати, що ця людина чесна, совісна, їй не є чужими ті пристрасті, які вона хоче збудити у слухачів.

Заслуги М. Ломоносова в галузі художньої культури сучасники й послідовники бачили у його поетичній, риторичній творчості й розвитку російської мови.

«Ломоносов — геній творчий, він батько нашої поезії, він першим спробував вступити на шлях, який до нього ніхто не відкривав, мав сміливість скласти рими мовою, яка, здавалося, є несприятливим матеріалом для віршування... Він відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчуття гармонії, виявив її чарівність і відсторонив її грубість... До слави великого поета він приєднує звання вдалого прозаїка, його похвальна промова Петру Великому — безсмертний твір, який приносить хвалу й герою, й автору, мужнє, високе красномовство у цій промові є безмежним, легко тут висловлюється геній звеличений, який завжди стоїть вище того, що він творить».

Петро Пороховщиков. для широкого загалу юристів більше відомий під псевдонімом П. Сергеїч (1867—?). Народився в Санкт-Петербурзі в забезпеченій дворянській сім'ї. Закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1889 року працює в міністерстві юстиції, потім в

Московській судовій палаті, прокурором Орловського окружного суду. Працював він і в Україні — прокурором Харківського окружного суду. До 1917 року — суддя Петербурзького, а згодом Петроградського окружного суду. Мав генеральський чин дійсного статського радника. Юристам відомі його праці «Мистецтво промови на суді», «Кримінальний захист». Багато рекомендацій цього юриста-практика з методики побудови судової промови корисні і в наші дні.

П. Пороховщиков підкреслює, що на суді потрібна передусім надзвичайна, виняткова ясність і чіткість. Слухачі мають все розуміти відразу, без додаткових зусиль, Ритор може розраховувати на їхню увагу, але не на їхній розум і проникливість. А тому слід говорити не так, щоб міг зрозуміти, а так, щоб не міг не зрозуміти вас суддя.

У цьому зв'язку автор наголошує на особливій, суттєвій відмінності судової суперечки від наукової: «Наука вільна у виборі своїх засобів; учений вважає свою роботу завершеною лише тоді, коли його висновки підтверджені безумовними доказами; але він не зобов'язаний знайти рішення своєї наукової загадки; якщо у нього не вистачає засобів дослідження або відмовляється далі працювати голова, він кине свої креслення й обчислення і займеться іншим. Істина залишається не з'ясованою, і людство чекатиме, доки не знайдеться удачливіший шукач. Не те в суді: там немає довільної відстрочки. Винуватий чи невинуватий? Відповідати треба».

Аби переконатися, наскільки глибоко й аргументовано розкривається в «Мистецтві промови на суді» зазначена тема, варто бодай фрагментарно оглянути її структуру і зміст.

Глава **I. Про склад** (Чистота стилю. Про точність стилю. Багатство слів. Знання предмета. Засмічені думки. Про порядність. Простота і сила. Про милозвучність).

Глава **II. Квіти красномовства** (Образи. Метафори і порівняння. Антитеза. Інші риторичні звороти. Загальні думки).

Глава **III. Медитація** (Пошуки істини. Картини. Про безперервну роботу. Схема промови).

Глава **IV. Про психологію в промові** (Характеристика. Життєва психологія. Про мотив).

Глава **V. Попереднє опрацювання промови** (Юридична оцінка діяння. Моральна оцінка злочину. Про творчість. Художня обробка. Ідея. Диспозиція).

Глава **VI. Судове слідство** (Про допит свідків. Про достовірність показань свідків. Про розбір показань свідків. Про експертизу).

Глава **VII. Мистецтво дискусії на суді** (Деякі правила діалектики. Перебільшення. Повторення. Про недомовки. Можливе і вірогідне чи ймовірне. Про здоровий глузд. Про моральну свободу ритора).

Глава **VIII. Про пафос** (Здоровий глузд і почуття. Почуття і справедливість. Пафос як неминуче, законне і справедливе. Мистецтво пафосу. Пафос фактів).

Глава **IX. Заключні зауваження** (Письмова робота й імпровізація. Про увагу слухачів. Декілька слів обвинувачу. Декілька слів захиснику).

Кілька слів про захисну промову. Замість післямови подається рецензія А.Ф. Коні «Мистецтво промови на суді».

П. Пороховщиков був і залишається видатним теоретиком судової риторики. Ось його цінні поради, ніби звернені до нинішніх судових риторів:

- *поважайте гідність осіб, які виступають у судовому процесі;*
- *уникайте домимів про самого себе і про присяжних;*
- *не допускайте, щоб різкість переходила в грубість, але пам'ятайте й інше: непотрібна ввічливість також може різати вухо і, гірше того, може бути смішною;*
- *говоріть просто, але водночас виразно й вишукано;*
- *знайте ціну словам, пам'ятайте, що одне просте слово може інколи виражати всю суть справи з точки зору звинувачення або захисту; один вдалий епітет інколи вартий цілої характеристики.*

Костянтин Зеленецький (1812—1858). Професор Рішельєвського ліцею в Одесі, автор багатьох книг, статей з питань філософії, логіки, естетики, словесності, історії, географії, зокрема викладання цих наук у навчальних закладах. Написав цікаві праці, які не втратили цінності й досі: «Дослідження про риторику», «Дослідження значення побудови й розвитку слова людського і додаток цього дослідження до мови російської».

Учений розробив оригінальне розуміння творчого акту в словесній дії, переборів абстрактний розподіл слова й думки в процесі «породження думок», а потім розташування їх у процесі мисленнєвого породження. К. Зеленецький першим серед вітчизняних учених повернув риторику обличчям до творчого винайдення й відповідального вчинку в мовленні.

Серед популярних підручників риторики того часу, які багато разів перевидавалися, не втратили цінності й досі, мали певний вплив на формування української риторичної культури, були курси М. Сперанського, О. Мерзлякова, М. Кошанського та ін.

Михайло Сперанський (1772—1839) — граф, відомий російський державний діяч, найближчий радник Олександра I, ініціатор створення Державної ради, керував кодифікацією основних державних законів Російської імперії. Він автор «Правил вищого красномовства».

Олексій Мерзляков (1778—1830) — професор Московського університету. На його публічні промови збиралася мало не вся московська верхівка. Він був учителем О. Грибоедова, П. Вяземського, П. Чаадаєва, І. Тургенева, М. Муравйова, М. Бестужева-Рюміна та ін.

Микола Кошанський (1781—1831) — професор російської та латинської словесності у Царськосельському ліцеї, вчитель О. Пушкіна, який зберіг про наставника найтепліші спогади. Як і згадані вже М. Сперанський, К. Зеленецький, О. Мерзляков — автор підручників риторики, які були популярними у минулому столітті.

1.3 Жанри красномовства

1864 році в Російській імперії, до складу якої входила Україна, було проведено судову реформу, яка запровадила суд присяжних, відділила суд від адміністрації, закріпила виборність суддів, змагальність кримінального процесу. Було створено адвокатуру. Між звинуваченням і захистом проходили публічні змагання, які викликали інтерес слухачів. Судові промови часто висвітлювалися в пресі. Все це сприяло швидкому розвитку й удосконаленню судової риторики.

З'являється ціле сузір'я талантів, серед яких і зірки з України: Сергій Андрієвський, Микола Карабчевський, Микола Холева. До цього сузір'я можна віднести й Анатолія Коні, мати якого була українка з Полтавської губернії, а сам він з 1867 по 1870 р. працював товаришем прокурора спочатку Сумського, а потім Харківського окружного суду.

Які ж основні особливості їхнього судового красномовства?

По-перше, це широта гуманістичного підходу до фактів, що розглядалися в суді. На риторів дивилися як на виразників громадської совісті й-моралі;

по-друге, вони були громадськими діячами і в буквальному, і в широкому розумінні цього слова;

по-третє, майстерне володіння усною і письмовою мовою (А. Коні, С. Андрієвський, М. Карабчевський публікували свої романи, збірки віршів).

Характерною рисою діяльності цих особистостей є високий професійний рівень, прекрасна загальна та юридична підготовка, знання кількох іноземних мов. Вони дивилися на суд, як на «школу для народу», в якій, за висловом Анатолія Коні, «повинні виноситися уроки служіння правди і поваги людської гідності». , **Сергій Андрієвський** (1847—1918). Народився в Катеринославі. У 1865 році з золотою медаллю закінчив курс у місцевій гімназії і вступив на юридичний факультет Харківського університету. Після його закінчення в 1869 році працює в прокуратурі Харківської судової палати, потім слідчим в м. Карачеві, товаришем прокурора Казанського окружного суду. В 1873 році, за безпосередньої участі А. Коні, з яким був близький по спільній роботі в Харківській судовій палаті, Сергій Андрієвський переводиться товаришем прокурора Петербурзького окружного суду. Працюючи в прокуратурі столиці Російської імперії, він зарекомендував себе першокласним оратором, одним з провідних державних звинувачів (обвинувачів).

Коли в 1878 році готувалася до слухання справа Віри Засулич, яка звинувачувалася в замаху на вбивство Петербурзького городонаначальника генерала Трепова, Андрієвському запропонували виступати звинувачем у процесі, однак він відмовився брати участь у цьому процесі. Самостійний у своїх міркуваннях, сміливий у поглядах, молодий правник поставив умову надати йому право в своїй промові визначити громадську оцінку вчинку Трепова і його особистості. Зрозуміло, що адміністрація на таку вимогу не погодилася. Більше того, після розгляду справи В. Засулич Андрієвський був звільнений у відставку. Однак А. Коні підшукав своєму другові місце юрисконсульта в одному з Петербурзьких банків, а потім рекомендував до вступу в адвокатуру. Уже перший процес, в якому виступав Андрієвський, створив йому репутацію сильного адвоката. Промова у справі Бекер принесла репутацію одного із найблискучіших риторів і популярність за межами Російської імперії.

В основу судової промови Андрієвський завжди висував особу підсудного, умови його життя, внутрішні мотиви злочину. Він не відзначався глибоким всебічним аналізом матеріалів справи, недостатньо надавав уваги висновкам попереднього слідства. «Не будуйте вашого рішення на доказаності його вчинку, — говорив він в одній справі, захищаючи підсудного, — а загляньте в його душу і в те, що неминуче призвело підсудного до його способу дій»¹.

Сергій Андрієвський — майстер психологічного захисту, оригінальний ритор, самостійний, з яскраво вираженою творчою індивідуальністю. Уміло користувався влучними порівняннями, часто вживав гострі зіставлення.

У своїй книзі «Драми життя. Захисні промови» С. Андрієвський пише: «...Взагалі ж для кримінального захисту, ..., скоріше за все, корисні освічені, розумні, щирі, добрі люди, а менш за все потрібні казуїсти, або ж порожні фразери, які самовдоволено пропонують публіці пошарпані квіти красномовства».

А ось ще один витяг із цієї книги, який засвідчує життєве і професійне кредо автора: «Якось у Вільні, один з приятелів мого клієнта, після дебатів сказав мені: «Що б про вас не думали, але кожен, хто слухає вас, мимоволі відчуває: ця людина говорить правду. І ні від кого іншого я не чув відгуку більше для мене цінного, більш відповідного тому, чого я завжди прагнув».

Промовиста деталь. У романі «Хождение по мукам» прообразом чоловіка Каті адвоката Миколи Івановича для Олексія Толстого був саме Сергій Андрієвський.

Досить успішно Андрієвський займався і літературною діяльністю. Він часто друкувався у «Вестнике Европы». У книзі «Литературные чтения» за 1881 рік опубліковано ряд його творів — критичних статей про Некрасова, Тургенева, Достоевського, Баратинського. Опубліковано дві збірки його віршів. А згадувані вже судові промови Сергія Андрієвського ще за його життя витримали п'ять видань. У 1997 році відзначено 150-річний ювілей від дня народження цього видатного українця, про якого в Україні нині, окрім фахівців, мало хто й знає. Видання його праць в українському перекладі стало б добрим початком у справі заслуженого повернення в Україну цього доброго імені.

Анатолій Коні (1844-1927). Народився в Санкт-Петербурзі в інтелігентній сім'ї; батько — викладач історії в гімназії, доктор філософії, мати — актриса і письменниця. 1865 року Анатолій Коні закінчив юридичний факультет Московського університету. Починав помічником секретаря Петербурзької судової палати. Потім — товаришем прокурора окружного суду в Сумах, Харкові, де звернув на себе увагу громадськості як сміливий, об'єктивний звинувач.

Двадцятисемирічний Анатолій Коні стає прокурором Петербурзького окружного суду, а через шість років призначається головою столичного окружного суду — першого суду Російської імперії. Як голова суду пов'язав своє ім'я з одним із найвідоміших політичних процесів того часу — процесом Віри Засулич.

Олександр II, висока судова адміністрація вимагали від голови суду винесення звинувачувального вироку, причому якнайсуворішого. Проте А. Коні не лише не пішов на компроміс із власною совістю, але й відстояв незалежність своїх поглядів. Розгляд справи В. Засулич закінчився виправдувальним вердиктом. На непокірного суддю падає гнів начальства. «Вигнати» із суду його не могли, оскільки судді обиралися довічно, і Коні переводять у цивільну колегію «воювати з паперами». А його покровителя — міністра юстиції графа Палена було звільнено «за недбале ведення справи В. Засулич».

Після семирічного забуття, коли вляглися політичні пристрасті, вже за іншого царя, А. Коні присвоюють генеральський чин дійсного статського радника і призначають обер-прокурором Урядового Сенату, сенатором, членом Державної ради. В 1888 році він знову в Україні, в Харкові, керує слідством у справі про аварію царського потягу в районі ст. Борки. Невдовзі вченою радою Харківського університету йому присвоєно вчений ступінь доктора кримінального права за сукупністю робіт.

У 1917 році указом Тимчасового уряду А. Коні призначено головою касаційних департаментів Сенату. А через рік його обирають професором кафедри кримінального судочинства Першого Петроградського університету, професором Інституту живого слова — унікального навчального закладу, де готували судових ораторів, спеціалістів з мистецтва мовлення, письменників, акторів. На той час лише в Оксфордському університеті існувала кафедра поезії.

До цього слід додати, що в 1910 році Академією наук Російської імперії А. Коні (разом з Л. Толстим, А. Чеховим і В. Короленком) був обраний академіком словесності. Нагороджений шістьма золотими медалями Академії наук, вісьмома орденами царського уряду, причому перший орден Святого Станіслава II ступеня з імператорською короною отримав у 24 роки в Харкові, останній орден — Олександра Невського — у віці 71 рік. За архівними даними, майже 150 разів обирався почесним членом юридичних, медичних, філологічних та інших товариств.

У 1927 році, читаючи лекцію в холодному приміщенні, отримав запалення легенів, що призвело до смерті. Похований у Санкт-Петербурзі поряд з могилами І. Тургенева, І. Гончарова, М. Салтикова-Щедріна. На могилі зберігся надпис: «Мыслил, чувствовал, трудился».

Про Анатолія Коні написано багато, всі відзначають його прекрасне ораторське мистецтво, оригінальність промов, відсутність шаблону. Він по праву вважається першим серед судових ораторів «чародієм слова», як його називали сучасники. І така оцінка беззаперечна.

Протягом 1966—1969 рр. у Москві видавництвом «Юридическая литература» було випущено зібрання творів А. Коні у восьми томах. Його праця «Судові промови», що вперше вийшла 1888 року і де зібрані звинувачувальні промови, напутні слова присяжним засідателям, касаційні висновки, витримала кілька видань. А. Коні залишив багато корисних порад і рекомендацій судовим риторам. Він вимагав від прокурора й адвоката логічності,

глибокої аргументації, об'єктивного і обґрунтованого розбору доказів. Сучасники визначали, що навряд чи існував тоді звинувач більш небезпечний, стійкий і сильний внаслідок такту і почуття міри, відсутності натяжок і односторонності, ніж А. Коні. Він завжди глибоко вивчав і добре знав матеріали справи, хоча виписки робив рідко. Сила ораторського мистецтва А. Коні проявлялась і в тому що він умів показати не лише саму подію, але й ті умови, які до неї призвели. У Коні дар психологічного аналізу поєднувався з даром художника слова. Його промова була багата образами, порівняннями, узагальненнями, влучними зауваженнями. Це все надавало ш життєвої правдивості, захоплювало слухачів

Микола Карабчевський (1851-Ш5). Народився в Херсонській губернії. Після закінчення (Із срібною медаллю) Миколаївської реальної гімназії вступив на юридичний факультет Петербурзького університету, який у 1874 році успішно закінчив із отупінню кандидата права.

Не отримавши посвідчення про благонадійність, яке вимагалось для роботи в установах міністерства юстиції, Микола Карабчевський вступає до адвокатури Петербурзької судової палати. Досить швидко завоював популярність як один з найкращих захисників З успіхом виступав у багатьох «гучних» процесах: про інтендантські зловживання під час російсько-турецької війни (кримінальна справа розглядалася особливим присутством Петербурзького Військово-окружного суду), на захист Ольги Палей, яка звинувачувалася в убивстві студента Довнар; братів Скитських; мултанських вотяків, у вирішенні долі яких активну участь брав його земляк, письменник В. Короленко; широку популярність набула його промова у справі про катастрофу пароплава «Володимир», захисні промови з політичних справ.

Захисні промови Миколи Карабчевського переконливі, впевнені, пристрасна Він завжди детально вивчав матеріали попереднього розслідування, досить активним був на судовому слідстві. Умів показати помилки і вади протилежної сторони

У 1894 році М. Карабчевський проголосив знамениту промову у справі Сазонова, який звинувачувався в убивстві міністра внутрішніх справ Плеве. Надзвичайно збуджений, оратор проголосив; «Панове судді! Мабуть бомба, яку кинув Сазонов, була наповнена не динамітом, а гнівом народу!». Тут його перебиває головуючий: «Це крамола». Але М. Карабчевський швидко зорієнтувався і відповів: «Так думав Сазонов».

Інтереси Миколи Карабчевського були надзвичайно багатогранними: активно займався наукою, публіцистикою, критикою, художньою прозою і віршами. Його літературні твори опубліковані у збірнику «Піднята завіса». Окремими виданнями вийшли дві фундаментальні праці — «Около правосудия» (СПб., 1902) і «Промови» (М., 1916). Редагував журнал «Юрист»,

Помер Микола Платонович за кордоном в еміграції '.

Микола Холева (1858—1899). Народився в м. Керчі Таврійської губернії. Після закінчення курсу місцевої класичної гімназії вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, З 1881 р. працює в адвокатурі при Петербурзькій судовій палаті.

Характерною особливістю для Холеви як адвоката є рідкісна сумлінність і виняткова працьовитість. Він завжди багато уваги приділяв детальному вивченню справи, всіх її обставин. Його промови — це результат великої попередньої праці і ґрунтовної підготовки до процесу, Для адвоката не існувало дрібниць в обставинах справи. Будь-який факт — суттєвий чи другорядний — не проходив повз його уваги. Промови чіткі, послідовні. Доти, поки не закінчував всебічного розгляду одного питання, він не переключав своєї уваги на щось інше.

Промова в справі Максименка дуже добре відбиває особливості ораторського обдарування Миколи Холеви, В ній плавно і послідовно висвітлюються всі події справи. Аналіз доказів вичерпний і всебічний. Дуже ґрунтовний розбір висновків експертів. У захисній промові відсутні відступи з

питань, що не стосуються справи. В інших промовах, наприклад у справі про катастрофу пароплава «Володимир», вдало використано літературно-художній опис окремих подій, образні порівняння.

Микола Йосипович займався літературною роботою. Брав участь у виданні журналів і газет, працював секретарем комісії із збирання юридичних звичаїв при етнографічному відділенні Географічного товариства².

Микола Криленко (1885—1938). Народився в селі Бехтєєво Смоленської області (Росія) в сім'ї політичного вигнанця з України. 1914 року закінчив юридичний факультет Харківського університету. В 1917 році — Верховний головнокомандуючий і нарком у військових справах. З 1918 року працює в органах юстиції, організовує судові і прокурорські органи. Згодом — голова Верховного трибуналу при ВЦВК, прокурор Російської Федерації. Народний комісар юстиції СРСР, державний звинувач з найбільших політичних процесів, завідувач кафедрою кримінального права Московського інституту радянського права.

Микола Криленко був прикладом умілого і глибокого сполучення юридичного і психологічного аналізу обставин справи. Майстерно володів усіма прийомами полеміки, звертав особливу увагу на суспільне і політичне значення справи. Письменник Л. Шейнін писав про Криленка, що він був «оратором незабутнім».

Микола Васильович — автор фундаментальних творів; «Суд и право в СССР», т. 1-3 (М.; Л., 1927-1930); «Судебные речи. Избранное» (М., 1964).

Роман Руденко (1907—1981). Народився у місті Носівка Чернігівської губернії. Закінчив Московську юридичну школу і Вищі юридичні курси при Всесоюзній правовій академії в 1941 році. У 1944— 1953 рр., — прокурор УРСР, а з 1953 р. — Генеральний прокурор СРСР. Почесний доктор юридичних наук університету ім. Гумбольдта (1960), Празького університету (1966).

Виступав із звинувачувальними промовами на відомих міжнародних процесах; у справі по звинуваченню головних німецьких військових злочинців у Нюрнберзі; справі американського льотчика-шпігуна Ф. Пауерса.

Роман Руденко проголошував свої промови яскраво, сильно, глибоко аналізував міжнародну обстановку і політичне значення справ, які розглядалися. Був об'єктивним не тільки в дослідженні обставин справи, але й особи підсудного. Його заключна промова як головного звинувача на Нюрнберзькому процесі була подією великої політичної значущості. У другій частині книга подається текст цієї промови.

Питання для контролю та самоконтролю

Античне красномовство

1. Яка країна є справжньою батьківщиною античного красномовства?
2. Де виступали античні риторичи?
3. За що отримували нагороди античні риторичи і які саме?
4. Чим знаменитий Демосфен?

5. Чим прославився Цицерон?
6. Хто вважається творцем латинської мови і чому?
7. Яким має бути справжнє красномовство, на думку Платона й Аристотеля?
8. Хто вважається творцем теорії спору, дискусії?
9. Хто створив перші рекомендації для риторів?
10. Що таке софістика, еристика, діалектика за Аристотелем?
11. Скільки промов Демосфена дійшло до наших днів і про які з них ви чули?
12. Як готував свої промови Демосфен?
13. Якими були промови Демосфена і чому їх порівнюють з творіннями Фідіаса?

Красномовство слов'ян

1. Як ставилася християнська релігія до красномовства?
2. Які види духовного красномовства ви знаєте?
3. Чому не розвивалася риторика в середньовічні часи?
4. Хто зробив першу спробу опису історії риторики Київської Русі, де і коли?
5. Який художній твір Київської Русі вважається взірцем високої риторичної культури і чому?
6. В чому заслуга як ритора першого митрополита Київської Русі Іларіона?
7. Хто такий Кирило Туровський і чим він знаменитий?
8. На чому базувалося красномовство слов'ян?
9. Коли створена перша російська «Риторика», яка її структура?
10. Коли засновано перший вищий загальноосвітній навчальний заклад України і як він називався? Й. Який статус мала Києво-Могилянська академія і чим вона прославилася?
12. Скільки підручників риторики написано викладачами Києво-Могилянської академії, їх зміст?
13. Які визначні слов'янські ритори навчалися у Києво-Могилянській академії?
14. Хто такий Феофан Прокопович і в чому його заслуги?
15. Яка структура «Риторики» Феофана Прокоповича?
16. Які три стилі риторики розробив Феофан Прокопович?
17. Які заслуги Михайла Ломоносова в галузі риторики, художньої культури?
18. Хто такий Петро Пороховшиков (П. Сергеїч)?
19. Яка структура праці П. Сергеїча «Мистецтво промови на суді»?
20. Хто такий Костянтин Зеленецький і які твори написані ним?
21. Хто такий Михайло Сперанський і які твори написані ним?
22. Хто такий Олексій Мерзляков і які твори написані ним?
23. Хто такий Микола Кошанський і які твори написані ним?
24. Що дала судова реформа в Російській імперії 1864 р. для судової риторики?
25. Яких ви знаєте українських судових риторів XIX—XX ст.?
26. Які особливості судового красномовства відомих риторів?
27. Хто такий Сергій Андрієвський і які твори написані ним?

28. Хто такий Анатолій Коні і які твори написані ним?
29. Хто такий Микола Карабчевський і які твори написані ним?
30. Хто такий Микола Холева і які особливості його риторського обдарування?
31. Хто такий Микола Криленко і які твори написані ним?
32. Хто такий Роман Руденко, в яких загальновідомих міжнародних судових процесах він брав участь?
33. Які характерні риси красномовства українських риторів?
34. Які жанри красномовства ви знаєте?

Глава 2. Судова промова

2.1. Предмет судової промови

Судова промова - це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

Виступаючи в суді з промовою, прокурор і адвокат підбивають підсумки не лише судового розгляду справи, але і всієї своєї попередньої праці, аналізують докази, висловлюють свою позицію у справі, міркування з питань, на які суду необхідно дати відповідь під час складання вироку, рішення, постанови, ухвали.

Згідно зі ст. 318 КПК України у судових дебатах, крім прокурора й адвоката (захисника), можуть брати участь громадський обвинувач і громадський захисник; потерпілий і його представник; цивільний позивач і цивільний відповідач та їх представники; близькі родичі, опікуни або піклувальники підсудного (як захисники) і сам підсудний.

У цивільному процесі у судових дебатах можуть брати участь: позивач та його представник; відповідач та його представник; третя особа, яка заявила самостійні позовні вимоги, та її представник; третя особа без самостійних вимог; уповноважені органів державного управління, профспілок, державного підприємства, установи, кооперативних організацій та їх об'єднань, представники громадських організацій і трудових колективів і, звичайно ж, прокурор (ст. 194 ЦПК України).

В адміністративному процесі згідно зі статтями 268—279 Кодексу України про адміністративні правопорушення на засіданні суду заслуховуються особи, які беруть участь у розгляді справи. До них відносяться: особа, яка притягається до адміністративної відповідальності; потерпілий; законні представники особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; адвокат; прокурор.

Судова промова державного обвинувача у кримінальному процесі своїм змістом має: громадсько-політичну оцінку злочину й особи підсудного; характеристику складу злочину, який, на його думку, знайшов своє підтвердження в судовому засіданні; вичерпний аналіз зібраних і перевірених на судовому слідстві доказів і обґрунтування ними своєї позиції щодо вини підсудного, кваліфікації його дій та міри покарання. Крім того, прокурор у своїй промові підтримує пред'явлений ним або цивільним позивачем позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських

інтересів або прав громадян, а також висловлює й обґрунтовує свою думку з усіх інших питань, які належить вирішити судові під час постановлення вироку (ст. 324 КПК України).

Судова промова громадського обвинувача повинна насамперед відобразити ставлення до вчиненого злочину та особи підсудного громадської організації або колективу трудящих, які уповноважили його для участі в судовому розгляді справи. Проте громадський обвинувач є самостійним учасником процесу і викладає судові свою думку про доведеність обвинувачення, суспільну небезпеку вчиненого злочину та особи підсудного, ґрунтуючись на даних судового слідства. У своєму виступі він має право також висловити свої міркування щодо застосування кримінального закону, міри покарання та інших питань.

Судові промови цивільного позивача і цивільного відповідача або їх представників своїм основним змістом мають питання, які стосуються відшкодування завданої злочином майнової шкоди: доведення чи не доведення факту вчинення злочину, наявності чи відсутності підстав для пред'явлення і задоволення позову, його предмета та розміру відшкодування. Питання вини підсудного та обрання йому міри покарання ними не обговорюються, оскільки це не пов'язано з цивільним позовом.

Судова промова громадського захисника, спрямована на виконання функції захисту. В ній громадський захисник викладає судові свої міркування з приводу: обставини, що пом'якшують вину підсудного або виправдовують його; можливості пом'якшення йому

покарання; умовного засудження чи відстрочки виконання вироку, можливості передати підсудного на поруки громадській організації чи трудовому колективу, від імені яких громадський захисник бере участь у розгляді справи. При цьому громадський захисник обов'язково дає характеристику особи підсудного, виходячи з його трудової та громадської діяльності.

Судова промова захисника, зумовлена його функцією у кримінальному процесі — функцією захисту і повністю підпорядковується відстоюванню законних інтересів свого підзахисного. За своєю структурою вона, як правило, є аналогічною промові державного обвинувача. Проте за своєю спрямованістю — різко відмінною від промови прокурора. Захисник у своїй промові всі факти і докази розглядає під кутом інтересів підсудного, тлумачить їх так, щоб спростувати обвинувачення, а якщо воно безсумнівно доведене — пом'якшити його вину і відповідальність.

Репліка — частина судової промови, основне призначення якої коротко, в стислій формі звернути увагу суду на перекручення фактів, домисли та принципово неправильні судження, допущені учасниками дебатів у своїх промовах (ст. 318 КПК України).

Судові промови впливають на формування внутрішнього переконання судді, допомагають суду глибше розібратися у всіх обставинах справи, всебічно, повно і об'єктивно дослідити ці обставини, установити істину у справі і прийняти правильне рішення.

До предмета судової промови в кримінальних справах у суді першої інстанції входять:

- фактичні обставини справи (п. 1 ст. 64, п. 1 ст. 324, ст. 420, п. 1 ст. 448 КПК України) та їх суспільно-політична оцінка;

- аналіз та оцінка доказів (п. 3 ст. 318 КПК України);
- юридична оцінка установлених фактичних обставин — кваліфікація злочину (п. 2 ст. 64, п. 2-4 ст. 324, п. 2 ст. 420 КПК України);
- характеристика особи підсудного, а в необхідних випадках й інших учасників процесу (п. 3 ст. 64, п. 7 ст. 324, п. 3 ст. 420);
- питання, пов'язані із застосуванням кримінального покарання або звільнення від нього {п. 3 ст. 64, п. 4, 6 ст. 324 КПК України);
- питання, пов'язані з вирішенням цивільного позову (п. 4 ст. 64, п. 9 ст. 324 КПК України);
- інші питання, які вимагають свого вирішення (п. 10—14 ст. 324 КПК України);
- аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23, 23-2 КПК України).

Предметом судової промови в **цивільних** справах у суді **першої інстанції є:**

- 1) фактичні обставини справи;
- 2) оцінка доказів;
- 3) пропозиції про застосування того чи іншого закону у справі;
- 4) пропозиції про винесення окремої ухвали при наявності для цього підстав (ст. 235 ЦПК України).

Аналіз ст. 27, 30 ЦПК України дає можливість зробити висновок, що **предметом доказування виступають**

- обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (підстави позову);
- обставини, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення (підстави заперечення);
- інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи. А в цілому — обставини, які повинні бути встановлені як підстави для розв'язання спору між сторонами; всі наявні юридичні факти й обставини, що мають значення для справи.

Необхідний склад фактів предмета доказування визначається на підставі норм матеріального права, якими врегульовані спірні правовідносини. Так, відповідно до ст. 456 ЦК України до складу підстави позову, що є предметом доказування, входять факти, які підтверджують: наявність трудових відносин потерпілого з особою (підприємством), настання каліцтва чи іншого пошкодження здоров'я у зв'язку з виконанням потерпілим своїх трудових обов'язків; настання певної шкоди; наявність збитків та їх розмір; вину організації в заподіянні шкоди.

Труднощі й помилки у визначенні необхідного факту доказування виникають тоді, коли диспозиція норми матеріального права має відносно визначений характер. Це норми, якими врегульовані питання про виселення за неможливістю сумісного проживання, про розподіл майна подружжя та ін., при застосуванні яких повинні враховуватися «груба необережність самого потерпілого», «майнове становище», «інтереси неповнолітніх дітей чи інтереси одного з подружжя, що заслуговують на увагу» (ст. 454 ЦК, ст. 29 Кодексу про шлюб і сім'ю та ін.)'.

Виступаючи з судовою промовою в адміністративних справах, учасники розгляду повинні з'ясувати:

- чи було вчинено адміністративне правопорушення;
- чи винна дана особа в його вчиненні;
- чи підлягає вона адміністративній відповідальності;
- чи є підстави для передачі матеріалів про адміністративне правопорушення до товариського суду, громадської організації;
- інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (ст. 280 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Предметом судової промови в суді другої інстанції при розгляді справи в касаційному порядку є:

- критика або обґрунтування правильності вироку чи рішення;
- обґрунтування касаційного подання чи касаційної скарги або їх критика;
- аналіз і оцінка додаткових матеріалів;
- пропозиції про винесення певної ухвали касаційної інстанції.

Таким чином, до змісту судової промови обов'язково входять ті елементи, які утворюють її предмет. Однак слід мати на увазі, що на зміст і форму судової промови великий вплив мають характер і обсяг справи, особа риторика, судова аудиторія. Особа промовця і судова аудиторія визначають певну побудову і виклад судової промови. Як немає однакових справ і людей, так не може бути і однакових судових промов.

Вільне володіння формами судової промови є мистецтво, яке, як і всяке інше мистецтво, може набути у деяких риторів трафарету. Головними в судовій промові є її зміст і думки риторика.
2.2. Види судових промов

В судовому засіданні при розгляді кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських справ можна виділити такі **види судових промов:**

1. Обвинувальна промова прокурора в кримінальних справах в суді першої інстанції.
2. Промова прокурора в кримінальній справі при відмові від обвинувачення в суді першої інстанції.
3. Захисна промова адвоката в кримінальній справі в суді першої інстанції.
4. Промова адвоката — представника потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача.
5. Самозахисна промова підсудного.
6. Промова потерпілого і його представника,
7. Промова цивільного позивача і цивільного відповідача або їхніх представників (у межах цивільного позову в кримінальних справах).
8. Промови прокурора й адвоката в цивільних справах у суді першої інстанції.
9. Промови прокурора й адвоката в адміністративних справах.
10. Промови прокурора й адвоката в кримінальних і цивільних справах у суді другої інстанції.
11. Промови громадського обвинувача і громадського захисника в кримінальних справах.
12. Промови позивача та відповідача або їхніх представників у цивільних справах.

13. Промови третіх осіб або їхніх представників у цивільних справах.
14. Промови уповноважених органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, кооперативних організацій та їх об'єднань у цивільних справах.
15. Промови представників громадських і трудових колективів у цивільних справах.
16. Промови осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності, та їхніх представників.
17. Промова потерпілого в адміністративній справі.
18. Захисна промова близьких родичів, опікунів або піклувальників підсудного в кримінальній справі.
19. Промова адвоката (представника сторони) при веденні господарських справ в арбітражному суді,
20. Промова прокурора при підтриманні позову в арбітражному суді.

У попередньому параграфі цієї глави частково розкрився зміст судових промов державного, громадського обвинувача, цивільного позивача і цивільного відповідача, громадського захисника і захисника. Детальніше вони будуть висвітлені в наступних главах роботи.

Виходячи з предмета судової промови, пропонується **структура та зміст** промови прокурора при відмові **від обвинувачення**:

- викладення фактичних обставин справи, як вони були встановлені попереднім слідством; в заява про не підтвердження обвинувачення в суді — про відмову від обвинувачення;
- з в
- аналіз та оцінка доказів, зібраних і досліджених під час попереднього і судового слідства; « фактичні обставини та юридичні підстави відмови від державного обвинувачення;
- причини необґрунтованого притягнення особи як обвинуваченого до кримінальної відповідальності, пропозиції щодо їх усунення;
- пропозиції про поновлення порушених прав підсудного;
- пропозиції про подальшу долю справи '.

2.3. Засади і функції судової промови

Виходячи з теорії і практики судової риторики, можна виділити три основні засади судової промови: *психологічну, етичну і логічну*. Кожна з них впливає не тільки на зміст судової промови, а й на спосіб побудови.

Процесуальна діяльність учасників судочинства передусім акт **психологічний**. Вона відбувається у відповідності зі своїми закономірностями і психологічною організацією суб'єктів, які здійснюють цю діяльність. За своєю психологічною природою судові дебати — форма мовленнєвого спілкування учасників судового процесу, спосіб передачі інформації. Це засіб переконання суду, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості висунутих ними рішень.

Змістом судової промови завжди є певні думки, ідеї, доводи, міркування, пропозиції. Вони неминуче пов'язуються з особистим ставленням людей до результатів дослідження, емоційним

сприйняттям інформації, психологічним станом переконаності чи непереконаності в правильності зроблених висновків.

У психологічній структурі судових дебатів виділяються такі компоненти, як психологічні властивості та якості виступаючого, психологія сприйняття промови і впливу останньої на формування судового переконання.

Уважно вислуховуючи судові промови, судді подумки простежують пройдений шлях шукання істини, усвідомлюють і зіставляють доводи й аргументи звинувача і захисника, порівнюють їх. Це дозволяє їм побачити сильні і слабкі сторони в аргументації учасників судових дебатів, внести свої корективи в їх оцінку, зробити правильні висновки, прийняти законне і обґрунтоване рішення.

Важливе місце в структурі судової промови посідають **етичні засади**. Будь-яка професійна діяльність повинна здійснюватися на основі тих етичних принципів, які сформувалися в суспільстві. Більше того, кожен вид діяльності виробляє свої норми професійної етики.

Судова етика містить комплекс моральних заборон і дозволів, обумовлених специфікою розгляду і вирішення в судових засіданнях кримінальних, цивільних, адміністративних справ. Дотримання етичних норм сприяє повнішому, результативнішому виконанню учасниками судових дебатів своїх обов'язків, підвищенню ефективності їх діяльності. Етичні засади вимагають від судового риторика індивідуального підходу до кожної справи, яка розглядається, урахування особливостей учасників, які беруть участь у справі. Недопустимі приниження людської гідності, упередженість, однобокість у висвітленні обставин справи.

Судовий ритор не має права застосовувати незаконні засоби і методи для відстоювання своєї позиції, наполягати на твердженнях, які не підкріплені матеріалами справи. Він не має також права навмисно затягувати судовий розгляд справи, свідомо вводити суд і осіб, які присутні в залі судового засідання, в оману. Тільки моральні засади здатні забезпечити досягнення поставленої мети.

Логічні засади є тією базою, яка визначає обґрунтованість, переконливість і доказовість судової промови. Знання законів логіки, їх дотримання вважається необхідною умовою для правильного мислення, висловлювання своїх думок. В умовах судочинства, де на основі доказів формуються певні висновки і приймаються у справі відповідні рішення, знання законів логіки набуває особливого значення.

Закони логіки вимагають, передусім, точного визначення тез, які доказуються. Всяка невизначеність, розпливчастість предмета обговорення неминуче вплине на невизначеність висновків судового риторика. Вимоги логіки сприяють формуванню у риториків чітких суджень і обґрунтуванню їх доказовими даними.

У структурі судових дебатів виділяються такі **функції судової промови**, як комунікативна та інформативна.

Судові дебати виступають здебільшого як засіб спілкування, комунікації, як спосіб обміну думками і судженнями. Це форма відстоювання судовими риториками своїх процесуальних позицій,

процес взаємодії між ними. В цьому розумінні судові промови — засіб комунікативного зв'язку, спосіб реалізації *комунікативної функції*.

Судові промови виконують також *інформативну функцію*, Промова кожного учасника судових дебатів повинна містити не лише відомості про досліджувані події, але й дані, які підтверджують правильність тлумачення цих подій. Обґрунтованість висновків і пропозицій, інакше, промова повинна бути аргументованою, доказовою, переконливою.

Кожен судовий ритор, у відповідності зі своєю процесуальною позицією, аналізує й дає оцінку зібраним доказам, формулює свої висновки і обґрунтовує їх тими даними, які були здобуті в процесі розслідування і судового розгляду справи. Старанно і ретельно необхідно проаналізувати не лише ті докази, які підтверджують позицію виступаючого, але й дані, які не узгоджуються з нею. Цим самим забезпечується всебічність, повнота і об'єктивність дослідження. Висновки, зроблені судовими риторамі, стають переконливими й обґрунтованими, а якраз цього і чекають від них судді та інші учасники судового процесу.

2.4. Спілкування із судовою аудиторією

Судова аудиторія — певна кількість людей у залі судового засідання, які беруть участь при розгляді справи або цікавляться нею. Умовно її можна розподілити на чотири групи:

- 1) *професійні учасники процесу* (суддя, прокурор, адвокат, секретар судового засідання),
- 2) *представники громадськості* (громадський захисник, громадський обвинувач, представники громадських організацій і трудових колективів), які виконують в судовому засіданні свої громадські, моральні обов'язки;
- 3) *учасники процесу, зацікавлені у вирішенні справи* (підсудний, потерпілий, позивач, відповідач та їх представники), а також ті, *Що з'явилися для виконання покладених на них законом обов'язків* (свідки, експерти, перекладачі тощо);
- 4) *публіка*, яка прийшла з різних мотивів і спонукань, але всіх їх об'єднує інтерес до процесу у даній справі.

2.4. Спілкування із судовою аудиторією

Практика показує, що четверта група рідко буває однорідною за своїм складом. Більш-менш вона є такою лише у виїзних засіданнях суду, коли слухається справа за місцем роботи підсудного. Одні приходять до суду «поболіти» за своїх рідних, близьких, знайомих, інші — щоб пізнати щось новеньке і «намотати на вус», треті — дізнатись, як вирішуються справи про правопорушення, четверті — послухати прокурора, адвоката, суддю.

Для досягнення завдань, які стоять перед судовими риторамі, їм необхідно впливати на всю судову аудиторію. Для цього варто добре знати аудиторію, її мотиви, інтереси, переконання. З одного боку, судовим риторам легше від інших риторів, оскільки вони мають час для вивчення аудиторії під час судового слідства. Але з іншого, — склад слухачів вельми неоднорідний і в цьому полягають труднощі в установленні контакту з аудиторією. Слід також враховувати вік, емоційний

стан, рівень уваги, готовність вступити в контакт, зацікавленість слухачів, щоб досягти взаєморозуміння з судовою аудиторією, спонукати слухати себе.

Увагу аудиторії можна притягнути і втримати певний час деякими прийомами, які одночасно є засобами виразності судової промови, посилення її емоційного впливу і виразності. Ось ці прийоми.

Пряма вимога уваги від слухачів

Досягається виголошенням початкових фраз, наприклад: «Вельмишановні судді! Послухайте, будь ласка!», «Прошу звернути на це увагу», «Я ще раз звертаю Вашу увагу на дану обставину», «Переходжу до аналізу доказів» і т.п.

Пауза

Якщо судовий ритор бачить, що його не слухають або слухають не уважно, він може зупинитися у викладенні змісту промови, що притягує увагу до виступаючого. Крім того, пауза дозволяє виділити те головне, що настає за нею.

Голосові прийоми

Щоб активізувати увагу аудиторії, ритор підвищує або понижує голос, змінює темп промови. Бажаючи підкреслити значущість тієї чи іншої фрази, судовий ритор промовляє її повільно, голосно, виразно, підкреслює інтонаційно окремі слова, подовжуючи навіть окремі голосні.

Звернення до слухачів з питанням, пов'язаним зі змістом промови

Такі питання загострюють і активізують увагу аудиторії.

Наприклад: «Андреев мав повне право вважати себе щасливим чоловіком. Запитують: «Як чоловіком? Адже Левіна майже 14 років була у нього на утриманні»... Чи варто заперечувати? В житті, із лицемірства, люди придумали багато фальшиво презирливих слів. Якщо чоловік повинчався з жінкою, про неї кажуть «дружина, жінка». А якщо ні, її називають «утриманка, наложниця». Але хіба законна дружина не знає, що таке «ложе»? Хіба чоловік майже завжди не утримує свою дружину?»

Несподіване переривання думки

З процитованої промови адвоката С. Андрієвського у справі Андреева: «Не маю сумніву, що Сара Левіна, дякуючи своєму легкому поглядові на чоловіків і хтивому темпераменту, віддалася своєму здоровому чоловікові з найповнішою для нього ілюзією гарячої

взаємності. Чого б іще він міг вимагати? І в такій омані він прожив, настільки це можливо, протягом майже сімнадцяти років., і раптом!

Але тут ми залишаємо чоловіка і звернемося до дружини».

Заздалегідь сказати про те, про що передбачається говорити пізніше

Наприклад: «Вельми суперечливим у справі є питання про доказаність умислу мого підзахисного на здійснення убивства. Але про це я скажу пізніше, а зараз я хочу звернути Вашу увагу на...».

Засоби мовної виразності (прислів'я, приказки, гумор, яскраві образи)

З промови адвоката М. Холеви у справі Максименко: «Панове! Один римський імператор, підписуючи смертний вирок, вигукнув: який я нещасливий, що вмію писати! Я впевнений, що старшина ваш скаже інше; він скаже: який щасливий я, що вмію писати!»

Із промови С. Андрієвського: «З весни зірка пана Лютостанського почала тьмяніти і чадіти». Метафори і порівняння також притягують увагу судової аудиторії, посилюють емоційний вплив промови.

Із промови адвоката М. Карабчевського на засіданні суду другої інстанції: «Із усіх жахів, властивих нашій думці і нашій уяві, найбільший жах — бути живцем похованим. Цей жах тут наяву. Правосуддя справило велику тризну в цій справі. Тальма похований, але він живий. Він стукає у віко своєї труни, його необхідно відкрити».

Адвокат Л. Ветвінський, викриваючи наперед неправдиві показання підсудних, які обмовили його підзахисного, використав прислів'я, щоб створити антитезу, розвинути думку, яка заперечує закладений в неї зміст: «Кажуть, що у брехні короткі ноги. Я в цьому не дуже впевнений, тому, зокрема, що дана брехня, хоча і в дещо зміненому вигляді, проникла все ж із показань названих мною осіб спочатку до обвинувального висновку, а потім, на жаль, до промови прокурора. Мабуть, з більшою підставою можна сказати, що у брехні довгі вуха віслюка, які обов'язково виявляються при зіставленні з дійсністю, оскільки це відбулося в даному випадку».

Жести, міміка, рухи

У поєднанні з іншими прийомами вони допомагають зосередити увагу судової аудиторії. Не варто стояти нерухомо, слід допомагати собі жестами, мімікою. Заклякле або скам'яніле обличчя прокурора не викликає довіри і залишає враження напруженості. Рухи і жестикуляція — природні елементи поведінки ритор, додатковий засіб впливу на учасників судового процесу, публіку в залі судового засідання.

Рухи, жести, міміка, як ніщо інше, — належність індивідуального стилю судового ритор. Виникають вони ніби самі собою, виходячи із змісту, емоційного настрою промови, пов'язані з рухом думки і почуттями виступаючого. Кроки уперед в необхідний момент підсилюють значущість того чи іншого місця промови, допомагають зосередити на ньому увагу аудиторії. Відступаючи назад, ритор ніби дає аудиторії можливість «відпочити» і потім переключає увагу на іншу частину промови.

В мистецтві судового ритор, поряд з вказівними і описовими, використовуються жести емоційні, такі як стиснутий кулак, витягнута рука, рухи головою, руками. Ці жести викликають аналогічні приховані рухи у слухачів, настроюють їх відповідним чином. Міміка ритор — чудовий стимулятор емоцій аудиторії. Вона здатна передати радість і печаль, сумніви й іронію, рішучість і презирство. У гарного ритор «обличчя говорить разом з язиком» говорив Анатолій Коні.

2.5. Словесна наочність

ПОВТОР — повторення того самого слова чи виразу з метою виділити, підкреслити істотне у мовленні, підкреслити ті чи інші деталі в описах, посилити експресивно-зображувальні властивості

мови. Повтор допомагає повніше відобразити хвилюючі моменти в житті людини, її емоційний стан:

"Ох, як. весело на світі, як весело стало" (Т. Шевченко);

"Не плач, не плач за юністю своєю. "(М, Рильський).

ІНВЕРСІЯ — мовленнєвий зворот, який полягає в умисній, стилістично виправданій зміні прямого порядку слів. Зміна звичайного порядку слів у реченні надає фразі особливого стилістичного забарвлення, посилює смислову значущість слів:

Робочим головам, рукам

на сій окраденій землі

свою ти силу ниспошли (Т. Шевченко)

ГРАДАЦІЯ — поступове підвищення, посилення. Стилiстична фігура, що полягає в такому розташуванні частин висловлювання (слів, частин речення), коли кожна наступна містить у собі посилення (послаблення) смислового чи емоційно-експресивного значення. Є градація висхідна і спадна:

Скажи, що правда оживе,

натхне, накличе, нажене

не ветхеє не древнє слово

розтленнє, а слово нове

між людьми криком пронесе

і люд окрадений спасе

од ласки царської,, (Т, Шевченко)

АНТИТЕЗА — протилежність, протиставлення. Стилiстичний прийом, що полягає у зіставленні протилежних образів і понять.

РИТОРИЧНЕ ЗАПИТАННЯ - запитання, яке не переслідує мети отримати відповідь слухачів, спрямоване на ствердження якоїсь ідеї або таке, яке використовується як засіб підсилення уваги аудиторії:

Бути чи не бути? (В. Шекспір)

РИТОРИЧНИЙ ВИГУК - особливо емоційне ствердження або заперечення, констатація якогось факту або думки, що супроводжується окличною інтонацією:

«О часи, о звичаї!» (М. Цицерон)

ЕПІТЕТ — один з основних тропів, художнє, образне означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, поняття, дії. Найчастіше епітетами виступають означення — прикметники:

Такої дивної отрути

я ще ніколи не пила.

Такої чистої печалі,

такої спраглої жаги,

такого зойку у мовчанні,

такого сяйва навкруги (Л. Костенко)

ТРОПА — слова, звороти, які вживаються у переносному значенні: порівняння, метафори, епітети, гіперболи тощо.

МЕТАФОРА — вид тропа, що побудований на основі вживання слів або виразів у переносному значенні за подібністю, аналогією тощо і служить одним із засобів посилення образності й виразності мови. Розрізняються метафори прості, побудовані на зближенні предметів чи явищ за однією якоюсь ознакою, і метафори розгорнуті, побудовані на різних асоціаціях між предметами і явищами.

Наприклад: *"Шовковий шум нив" (М. Коцюбинський); "Напитись голосу твого" (Я. Костенко),*

Посіяли гайдамаки

в Україні жито,

та не вони його жали.

Що мусимо робити?

Нема правди, не виросла;

кривда повиває... (Т. Шевченко)

МЕТОНІМІЯ — заміна одного слова іншим на основі близькості виражених ними понять, суміжності позначених предметів: *"Київ радо зустрічає гостей" (О. Гончар); "Увесь вітряк відразу вибухнув реготом" (М. Стельмах).*

СИНЕКДОХА — заміна одного слова чи виразу іншим на основі якоїсь кількісної характеристики предмета мовлення: *дах над головою* (замість будинок); *"Наш люд має в собі багато сили, щоб родити Шевченків, Фельковичів, Франків" (В. Стефаник).*

ГІПЕРБОЛА — перебільшення. Стилістична фігура, в якій навмисно перебільшено певну ознаку з метою надати зображуваному більшій виразності, загостреності, наприклад: *"Так ніхто не кохав. Через тисячу літ лиш приходить подібне кохання..." (В. Сосюра).*

ПРИСЛІВ'Я — це виражений структурою речення влучний образний вислів, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду: *"Не спитавши броду, не лізть у воду"*. Прислів'я співвідносяться з реченням, має синтаксичну завершеність, виступає як окреме судження, нерідко має ритмічну будову, а його частини можуть римуватися: *"За праве дію стій сміло"*.

ПРИКАЗКА — стійкий фольклорний вираз, який несе у собі емоційно-образну характеристику якогось явища. Приказка на відміну від прислів'я завжди виступає у мовленні як частина судження. За своєю структурою вона може співвідноситися і з реченнями, і з словосполученнями: *"Був кінь, та з'їздився", "Не мала баба клопоту, та купила поросля"*. В основі приказки може лежати метафора (*"убити двох зайців"*), порівняння (*"як корова язиком злизала"*) тощо.

ПРИМОВКА — жартівливий, переважно римований вислів, що використовується в усному і писемному мовленні в різних життєвих ситуаціях. Це усталені формули вітання, запрошення (*"скільки літ, скільки зим"*; *"чим багаті, тим і раді"*), формули побажань (*"здорові будьмо, та себе не*

гудьмо"; "великий рости та щасливий будь"), каламбурні вислови ("на городі бузина, а в Києві дядько"; "тринди-ринди коржі з маком").

КРИЛАТІ ВИРАЗИ — стійкі звороти мовлення, що мають, як правило, книжне походження й відрізняються влучністю, образністю, виразністю, лаконізмом «*Чия країна, того й мова*»; «*Ніхто не суддя у своїй власній справі*».

АФОРИЗМ — глибока узагальнююча думка, яка має лаконічну, відточену мовну форму: «*Вдвічі дає, хто скоро дає*»; «*Чия вигода, того і ризик*»; «*Суворий закон, але закон*».

ІРОНІЯ — іносказання, що містить у собі висміювання, негативну оцінку предмета мовлення або якихось його якостей: заперечення під видом ствердження чогось. Зовнішня форма суперечить змістові при тонкому, ущипливому глузуванні:

А в города, моє журавлі, замуштрували москалі; нагодовані, обуті і кайданами окуті, муштруються... (Т. Шевченко)

САРКАЗМ — їдке, викривальне, іноді гірке глузування з метою характеристики людини чи явища:

"Друзі мої! Ви не повинні жалітися — це бунт! Ви не повинні разом виробляти заходи для того, щоб помасти край своїм стражданням, — це змова! Ви не повинні витягувати до світла гидоту ваших панів — це наклеп!" (Е. Джоне)

СЛОВЕСНА НАОЧНІСТЬ - живі образи й картини, які створюються риториками за допомогою мовних засобів, на відміну від образів, які сприймаються зором та за допомогою інших рецепторів, тобто на відміну від предметної наочності. Словесна наочність досягається шляхом умілого використання тропів, прислів'їв, приказок, афоризмів, інших зображувальних засобів мови: ...*Возвеличу*

малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово (Т. Шевченко)
Питання для контролю та самоконтролю

1. Що таке судова промова?
2. Хто бере участь у судових дебатах у кримінальному процесі?
3. Хто бере участь у судових дебатах у цивільному процесі?
4. Кого заслуховують на засіданні суду в адміністративному процесі?
5. Розкажіть коротко про зміст судової промови: державного обвинувача, громадського обвинувача, цивільного позивача і цивільного відповідача.
6. На що спрямована і який зміст судової промови громадського захисника?
7. Який зміст судової промови захисника?
8. Що таке репліка і яке її основне призначення?
9. Як впливають судові промови на формування внутрішнього переконання судді?
10. Що входить до предмета судової промови в кримінальних справах?
11. Що входить до предмета судової промови в цивільних справах?
12. Що входить до предмета доказування в цивільних справах?

13. Що повинен з'ясувати судовий ритор, виступаючи з промовою в адміністративній справі?
 14. Що входить до предмета судової промови в суді другої інстанції?
 15. Які з вісімнадцяти видів судових промов ви можете назвати?
 16. Яка структура та зміст судової промови прокурора при відмові від обвинувачення?
 17. Які ви можете назвати засади та функції судової промови?
 18. В чому полягає психологічна засада судової промови?
 19. В чому полягають етична і логічна засади судової промови?
 20. Що таке комунікативна функція судової промови і в чому вона полягає?
 21. Що таке інформативна функція судової промови і в чому вона полягає?
 22. Розкажіть про труднощі, які виникають у процесі спілкування риторів із судовою аудиторією?
 23. Які прийоми можуть використовувати судові ритори для встановлення контакту з учасниками судового процесу, публікою у залі судового засідання?
 24. Яке значення має пауза при виголошенні судової промови?
 25. Що дає зміна темпу промови, модуляція голосу?
 26. Якими словами можна звернутися до учасників судового засідання, щоб привернути їхню увагу?
 27. Які засоби мовної виразності ви можете назвати?
 28. Що дає звернення судового ратора до слухачів із запитанням?
 29. Яке значення мають жести, міміка, рухи для судового ратора і в чому вони можуть проявлятися?
 30. Які канали впливу ратора на судову аудиторію ви знаєте?
 31. Які прийоми словесної наочності ви знаєте?
- Глава 3. Підготовка судової промови.**

Готуючись до виступу, судовий ритор повинен з'ясувати для себе три питання:

1. *Що трапилося і чому трапилося ?*
2. *Що потрібно доказати суддям?*
3. *Чим можна вплинути на їхнє рішення ?*

Те, що потрібно доказати, пише Петро Пороховщиков, є головним положенням, головним висновком промови. Те, що може вплинути на рішення суддів, він називає нервами.

В теорії головний висновок обвинувачення завжди один: підсудний винуватий у такому-то злочині; головний висновок захисту також один: підсудний у такому-то злочині не винен. Тому теоретично обидва ритори повинні докласти всіх зусиль, необхідних для такого висновку.

На практиці завдання звужується, і здебільшого суперечливий пункт зосереджується десь посередині, в доказуванні одного або кількох окремих положень. І далі П. Пороховщиков наводить приклад.

Підсудний звинувачується у підробці розписки на дванадцять тисяч карбованців; підробка зроблена вельми майстерно. Теоретично головне положення звинувачення — підсудний винуватий у

тому, що підробив розписку; але можливо, що звинувач обмежить своє завдання доказуванням: а) того, що підсудний не мав у своєму розпорядженні 12 тисяч карбованців, які нібито позичив потерпілому, і б) якщо розписка підроблена, ніхто інший, крім підсудного, не

міг здійснити підробки. Захисник може обмежитися доказуванням того, що розписка могла бути підробленою іншою особою.

Всі три питання взаємопов'язані між собою, оскільки в них одна мета. Вони будуть «переплітатися» у голові ритора, стикатися одне з одним, але промовець повинен чітко розділити їх з самого початку. З чого ж починати?

3.1. Збирання матеріалів

Підготовка судової промови розподіляється на кілька етапів: збирання матеріалів, аналіз матеріалів, систематизація матеріалів, письмова підготовка промови.

Збирання матеріалів починається в процесі вивчення кримінальної справи. Ті записи, які можуть бути використані в промові, необхідно підкреслити або ж помітити якимось значком. Тоді їх легше буде відшукати як під час судового розгляду, так і в перервах між засіданнями. Записи допоможуть знати і розуміти справу. Вони підкажуть, на що потрібно звернути особливу увагу, які запитання слід задавати учасникам процесу під час судового слідства.

Найінтенсивніше збираються матеріали під час судового слідства. Судова промова — це результат судового слідства і його неможливо підміняти результатом попереднього слідства. Як прокурору, так і адвокату у своїх записах необхідно фіксувати показання підсудного, потерпілого, свідків, висновки і допити експертів, огляд речових доказів, місця події і ті додаткові дії, якими закінчується судове слідство. Все, що може бути використано у промові, слід ретельно записати, підкреслити.

У свої нотатки ритор повинен записувати не лише найсуттєвіше з того, що проходило в суді, але й свої думки, які виникли в ході судового розгляду справи. Спочатку збирання матеріалів для промови є простим нагромадженням доказів і думок. З часом, у ході розширення і поглиблення судового слідства, збирання матеріалів ускладнюється.

Продуктивно й ефективно збирає факти для промови лише той, хто бере активну участь у дослідженні доказів. Постановка питань допитуваним, отримання відповіді і її негайна оцінка — все це діяльність прокурора й адвоката в дослідженні доказів, фактичних обставин справи.

Судовому ритору не слід боятися ставити гострі запитання підсудному, потерпілому, свідкам, експерту. Якщо в ході судового слідства прокурор чи адвокат байдуже поставиться до висновку експертизи і допиту експерта, годі чекати серйозної й обґрунтованої суперечки з експертом у судовій промові.

Рекомендується групувати різні джерела доказів, що значно полегшить перевірку їх достовірності чи сумнівності. У великих і складних справах записи слід робити за розділами: епізоди звинувачення, показання підсудних, документи, речові докази, висновки експертів і т. п.

Прокурор складає так зване спостережне провадження, адвокат — адвокатське провадження (адвокатське дос'є). Збирання матеріалів триває аж до проголошення промови. Досвідчені адвокати нагромаджують матеріал навіть у самий останній момент — коли проголошує промову прокурор або коли з промовою виступають інші учасники судових дебатів.

3.2. Аналіз матеріалів

Роздуми з приводу матеріалів для судової промови розпочинаються задовго до судового засідання. Аналізуються як докази (фактичні дані, відомості), так і процесуальні джерела, що їх містять показання свідків і потерпілих, висновки експерта, показання підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

До змісту оцінки доказів як фактичних даних входить встановлення їх достовірності, належності, допустимості й достатності для вирішення справи. Змістом оцінки процесуальних джерел доказів є визначення допустимості їх використання у справі і повноти відомостей, що містяться в них.

Аналіз джерел доказів з точки зору повноти відомостей, що в ньому містяться, здійснюється шляхом зіставлення цих відомостей із змістом аналогічного джерела (показань обвинуваченого, одержаних у різний час або в результаті різних слідчих дій: допиту, очної ставки) або інших джерел — показань потерпілого, свідків. Аналізуючи джерело доказу з точки зору його допустимості, необхідно переконатися, чи передбачений він кримінально-процесуальним законодавством, чи не було порушень закону при його одержанні. Докази, одержані з грубим порушенням норм КПК України, завжди викликають сумнів у їх достовірності й не можуть використовуватися в кримінальному процесі.

Пленум Верховного Суду України в п. 7 постанови від 25 березня 1988 року «Про застосування судами України кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування» вказав: «Особливу увагу слід приділяти перевірці заяви про недозволені методи слідства та інші порушення законності, які могли потягти самообмову чи дачу інших неправдивих показань. Коли при судовому розгляді з'ясується, що доводи про застосування до нього незаконних заходів не позбавлені підстав і суд не може їх перевірити, справа підлягає поверненню на додаткове розслідування з мотивів односторонності, неповноти чи необ'єктивності проведеного дізнання або попереднього слідства з вказівкою на необхідність такої перевірки прокурором».

Аналізуючи зібрані матеріали, слід відокремити установлені факти від сумнівних. Все належить перевіряти, в усьому пересвідчитися самому.

Петро Пороховщиків описує випадок, коли захисник взяв у руки ніж (підсудний звинувачувався в замаху на убивство) і зігнув двома пальцями цей ніж навпіл: слідчий не помітив, що лезо було бляшаним².

Не варто задовольнятися готовими поясненнями фактів. Слід шукати внутрішній зв'язок подій.

В оповіданні Едгара По «Убивство на вулиці Морґ» декілька чоловік, які чули один і той же звук, приймають його за викрикування, чужою мовою; при цьому кожен новий свідок називає нову мову. Ці показання суперечать одне одному; суперечності здаються незрозумілими, але вони пояснюються

тим, що свідки чули голос мавпи, а не людини. В цьому оповіданні всіх збиває з пантелику нелюдська жорстокість убивства; однак саме це і вказує, що воно здійснено не людиною.

Кожну обставину, кожен факт, які аналізуються, слід перевіряти з точки зору протилежної сторони.

Будучи студентом юридичного факультету на початку шістдесятих років, автор цих рядків потрапив на практику до відомого київського адвоката М. Городиського. Дуже вразила його агресивність, з якою він запитував своїх клієнтів, буквально атакуючи їх як прокурор, суддя, представник потерпілого. Подумалось тоді не без обурення: люди платять гроші, приходять за допомогою, а він так з ними поводить. Вже пізніше, через кілька літ зрозумів, чому до цього чоловіка така черга. М. Городиський готував себе і клієнта до розгляду справи в суді, таким чином перевіряв свої висновки. Тільки така перехресна перевірка фактів може запобігти передчасним висновкам. Вона дає змогу серйозно підготуватися до виступу в суді.

Аналізуючи докази, обставини справи, варто звертати увагу на негативні факти, на те, чого не було.

У роботі «Мистецтво промови на суді» наводиться цікавий приклад. У конюшні було знайдено труп убитого тренера. В процесі розслідування причин смерті між героєм оповідання і слідчим відбувається така розмова:

— *Зверніть увагу на надзвичайний випадок із собакою.*

— *Даруйте, із собакою нічого не трапилося.*

— *В цьому-то і помагає надзвичайний випадок .*

Негативний факт, що собака не гавкав, став відправним для версії, яка потім підтвердилася, що ніхто із сторонніх не приходив до конюшні і що тренер був убитий не людиною, а конем у той момент, коли він намагався вивести його таємно із конюшні. В даному випадку негативний факт — «те, чого не було» — слугував матеріалом для висновків слідства. Але його могли використати і судові промовці, якби слідство пішло неправильним шляхом і необґрунтоване притягнули б когось, звинувативши в убивстві.

Аналіз матеріалів для судової промови на початку діяльності з будь-якої справи має, як правило, попередній характер. На цьому етапі важливо занотувати все, що аналізується, щоб час від часу повертатися до цих думок і перевіряти їх обґрунтованість.

Робота над підготовкою судової промови проходить не лише в ті години, коли прокурор чи адвокат вивчають матеріали справи, але і в інший час, коли несподівано виникне якась думка, що прояснює незрозумілі обставини, її необхідно записати, оскільки вона забувається так само швидко, як і з'являється. Хтось із знаменитих говорив, що «знайдена, але не записана думка, це знайдений і загублений скарб».

Збирання й аналіз матеріалів — це єдиний взаємопов'язаний процес, завдання якого — підвести судового риторика до безпосередньої підготовки промови.

3.3. Систематизація матеріалів письмова підготовка промови

Підготовка судової промови — це опрацювання зібраного матеріалу, відбір і систематизація фактів, додаткова перевірка міркувань, правильність яких підлягає доказуванню, послідовність розміщення думок майбутньої промови.

У справі, яка слухається один день або кілька годин, обставини, як правило, простіші та й картина події ясніша. В такій справі риторю уже в процесі судового слідства необхідно займатися письмовою підготовкою промови. Бажано написати один варіант тез і перечитати його. Якщо є необхідність, а головне — можливість, то на цій основі треба написати другий варіант або внести в перший поправки і доповнення, думки, які виникли у зв'язку з промовою прокурора або інших учасників судового розгляду. Важливо, щоб до початку захисної промови все було написано, написане — прочитано. Це допоможе риторю краще з'ясувати, що необхідно сказати на захист підсудного.

Досудова підготовка прокурора до участі в судових дебатах також завершується роботою над звинувачувальною промовою. Остання детально обмірковується і пишеться повністю або у вигляді розгорнутих тез, детального плану чи начерків.

Прокурор, особливо початківець, не має права покладатися на експромт, розраховувати на своє натхнення. Як правильно відзначає Є. Матвієнко, імпровізація, натхнення — це дуже ненадійна основа формування промови. Вони ніколи не в змозі замінити сумлінної попередньої підготовки, компенсувати відсутність дисципліни, думки і продуманості суджень. Вони завжди містять у собі загрозу підвести найдосвідченішого ритора, позбавити його промови цільності й чіткості, завести далеко в бік від задуманих висновків.

Обсяг письмової підготовки може бути і буває різним в залежності від характеру й складності справи, аудиторії, кваліфікації прокурора і адвоката, інших обставин. В одних випадках, особливо на перших порах, складається повний текст промови, в інших — обмежуються розгорнутим планом, розширеними тезами, детально проробленими начерками промови, окремими її фрагментами. Але в усіх випадках таку заготовку необхідно розглядати лише як попередній варіант, який потім буде доповнюватися, мінятися, уточнюватися, шліфуватися у ході судового розгляду справи. Після закінчення судового слідства настає завершальний етап у підготовці промови. Тут прокурор ще раз до дрібниць продумує зміст і структуру промови, чітко визначає всі доводи й судження, які він має намір висловити суду, відшліфовує окремі думки, які виникли в ході судового процесу, образи, порівняння. Якщо така робота вимагає додаткового часу, прокурор може попросити суд оголосити перерву для завершення підготовки до виступу із звинувачувальною промовою.

Адвокат, беручи участь у судовому засіданні, складає план захисту. В ньому має бути передбачено:

- які клопотання необхідно заявити суду з метою забезпечення прав і законних інтересів підсудного;

- які докази подати суду для обґрунтування невинуватості або меншого ступеня відповідальності підзахисного;

- в якій послідовності і як провести допит підсудного, які запитання поставити йому;
- які обставини з'ясувати при допиті свідків, потерпілих, експертів і дослідженні інших доказів у справі.

Систематизація матеріалів. Приступати до цього етапу найкраще тоді, коли необхідний матеріал у справі зібраний. Різні факти, які підтверджують одну й ту саму ідею, дозволяють обґрунтувати загальний висновок. Судовий ритор фіксує висновок, а поряд розміщує докази, які цей висновок підкріплюють. Так виникає група міркувань, з'єднана загальним висновком. Інші фактичні дані й міркування також розподіляються на групи, кожна з яких має своє завдання, висвітлює певне питання. Міркування і висновки розташовуються так, щоб вони були між собою пов'язані. Попередня група готує появу наступної, наступна — додатково підкріплює попередню.

Закінчивши систематизацію матеріалів і їх послідовне розміщення, ритор переходить до безпосередньої письмової підготовки судової промови.

Найкраща форма підготовки судової промови — це складання детальних тез промови.

Тези промови. Як і закінчена судова промова, тези повинні містити головні положення, найважливіші докази, хід міркувань, необхідні фактичні, юридичні, суспільно-політичні висновки. **На відміну від промови, в тезах все повинно бути викладено**

фрагментами без плавних переходів, без надмірного літературного тексту, який у промові неминучий, а тут зайвий.

Тези дають можливість молодому ротору в творчій атмосфері проголосити промову, виробити необхідні професійні якості, а готовий текст промови не лише не дає цієї можливості, але, більше того, перетворює живу мову в заздалегідь написаний твір на задану тему, створює інколи непереборну спокусу цю промову прочитати «з папірця».

Молодий правник-ритор повинен учитися думати і працювати в складних умовах судового процесу. Проголошуючи судову промову за тезами і формулюючи думки під час промови, він виробляє майстерність говорити публічно, без чого неможливо уявити собі належне виконання обов'язку судового ротора. Промова, яка читається за готовим текстом, не створює необхідного контакту між ритором і судом, ритором і його слухачами. Судовий ритор, який завжди і в усіх випадках буде писати повний текст промови, опиниться у важкому становищі, якщо в процесі виникне необхідність обмінятися репліками. Репліка, як правило, буває негайною, особливо це стосується адвоката. Закінчив прокурор говорити і потрібно негайно відповідати. Як же бути адвокату, якщо він звик думати і працювати повільно, в спокійній домашній обстановці.

Більшість справ, які слухаються в районних судах, тривають не більше одного дня. Якраз у таких справах на перших порах виступають молоді прокурори і адвокати. Тут просто немає можливості написати промову від початку і до кінця. Тези промови доводиться писати, коли закінчується судове

слідство, або ж, у кращому разі, під час обідньої перерви, або під час вельми короткої перерви після обіду.

Молоді правники-ритори повинні виховувати в собі професійне уміння виконувати два паралельні процеси, брати участь у закінченні судового слідства і фіксувати тези своєї промови.

Зачитування наперед написаної промови не дає можливості належним чином реагувати на промови інших учасників судових дебатів, позбавляє виступ полемичності. Звичайно, до промови можна включити в останній момент, уже в суді, нові вставки, розділи, але це може зашкодити її логічності й гармонійності.

Хвилювання промовців у суді. Вони властиві всім риторам незалежно від віку і стажу роботи. У молодих виникає почуття боязкості, нерішучості, несміливості і полохливості. Вони хворобливо реагують на погляди, які їм видаються суворими або несхвальними чи осудливими. Може вивести із рівноваги чиясь іронічна посмішка. Поступово, з набуттям досвіду, це почуття слабшає і майже зникає.

Промова може бути написана повністю, декілька разів прочитана ритором для себе або для вузького кола «своїх» слухачів, перероблена, переписана. Ця підготовча праця може бути корисною, навіть дуже корисною, коли вона підготовча. За текстом закінченої промови ритор вже сміливо може складати тези, які йому необхідно проголосити.

Тези промови, а за ними і сама промова, не повинні бути переказом всього того, що проходило в судовому засіданні, оскільки це все бачили і чули судді. В тезах головне місце повинні займати доказові твердження. До них підводяться і їх підкріплюють установлені факти й обставини, які допомагають доказуванню, сприяють утвердженню висновку. Правильна побудова тез судової промови вимагає від ритора чіткого розуміння, що є головним, а що другорядним і допоміжним. Це необхідно ритору для того, щоб відповідно розподілити зусилля і час: головному — максимум зусиль і більше часу, другорядному — мінімум того й іншого.

Неможливо заздалегідь і на всі випадки життя визначити, з чого необхідно починати раніше: з головної думки чи з другорядної, з тим, щоб потім перейти до головного. Все буде залежати від конкретних обставин справи. Будь-яке вирішення питання є допустимим, якщо судовий ритор приймає його обдуманно. Якщо адвокат доказує алібі свого підзахисного, звичайно, немає ніякого сенсу відтягувати доказування головної думки на кінець промови. Довівши алібі, захисник може звернутися до критики показань потерпілого або свідків, даючи цим показанням відповідні пояснення. Після доказування головного, пояснення із суміжних питань стає переконливішим і достовірнішим.

Текст промови чи тез необхідно писати так, щоб він легко читався, щоб судовому ритору не потрібно було в процесі виступу розгадувати власний почерк. Часу для цього не буде, судова обстановка аж ніяк не сприятиме цьому. Прізвища, найменування, цифри, найбільш важливі документи необхідно записувати чітко, бажано крупнішими літерами чи іншим кольором чорнила або виділити якимось іншим чином.

Не лінуйтеся перечитувати свої тези. Це допоможе віднайти і виправити допущену помилку, вилучити те, що після промови попередніх риторів втратило свою актуальність, або перенести акцент з того, що стало менш важливим, на те, що в результаті уже проголошених промов набуло більшого значення.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Які чотири питання повинен з'ясувати судовий ритор, готуючись до виступу?
2. Що є головним положенням (висновком) судової промови?
3. Що є головним висновком звинувачення в теорії і на практиці?
4. Що є головним висновком захисту в теорії і на практиці?
5. З яких етапів складається підготовка судової промови?
6. Як збираються матеріали в процесі вивчення кримінальної справи?
7. Як проходить збирання матеріалів під час судового слідства?
8. Як рекомендується групувати різні джерела доказів?
9. Що таке наглядове провадження?
10. Що таке адвокатське дос'є?
11. Як перевіряються докази та їх джерела?
12. Які правила оцінки доказів та їх джерел?
13. Що означає належність і допустимість доказів та їх джерел?
14. Що значить не задовольнятися готовими поясненнями фактів?
15. Навіщо перевіряти факти з точки зору протилежної сторони?
16. Навіщо звертати увагу на негативні факти при аналізі доказів?
17. Що являє собою безпосередня підготовка судової промови?
18. Коли займається судовою підготовкою промови судовий ритор у невеликих справах?
19. Від чого залежить обсяг письмової підготовки промови судовим ритором?
20. В чому полягає досудова підготовка прокурора в судових дебатах?
21. Коли настає завершальний етап у підготовці судової промови?
22. Що повинно бути передбачено в плані захисту адвоката?
23. Коли слід приступати до систематизації матеріалів судової промови?
24. Як належить фіксувати висновки і докази у справі?
25. Як повинні бути розташовані міркування і висновки промови?
26. Що мають містити тези судової промови?
27. Яка різниця між розгорнутими тезами і закінченою судовою промовою?
28. Які переваги дають тези судової промови ритору?
29. Як перебороти ритору хвилювання у суді?
30. Що посідає головне місце в тезах судової промови?
31. Як будувати тези судової промови при доказуванні алібі підсудного?

32. Які технічні рекомендації щодо складання тез судової промови?

Глава 4. Промова державного обвинувача

4.1. Зміст і побудова обвинувальної промови

Беручи участь у судових дебатах, проголошуючи обвинувальну промову, прокурор висловлює ті остаточні і кінцеві висновки, до яких він дійшов у результаті судового розгляду кримінальної справи, підбиває підсумки обвинувальної діяльності. Виступ прокурора з обвинувальною промовою є одним з найбільш відповідальних етапів підтримання обвинувачення У суді.

Відповідно до ст. 264 КПК України прокурор підтримує перед судом державне обвинувачення. Він це робить від імені держави, від імені суспільства.

Промова прокурора в судових дебатах, в якій підтримується державне обвинувачення, містить аналіз доказів, висловлюються міркування про кваліфікацію злочину, міру покарання та інші питання, які мають значення для винесення законного і обґрунтованого вироку, називається обвинувальною промовою прокурора.

Закон не визначає змісту обвинувальної промови. Але оскільки доказування обвинувачення в суді КПК України поклав на прокурора, то в своїй промові він повинен висвітлити питання, передбачені ст. 324 КПК:

- 1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний;
- 2) чи має це діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений;
- 3) чи винен підсудний у вчиненні цього злочину;
- 4) чи підлягає підсудний покаранню за вчинений ним злочин;
- 5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність підсудного і які саме;
- 6) чи слід у випадках, передбачених ст. 26 Кримінального кодексу України, визнати підсудного особливо небезпечним рецидивістом;
- 7) яка міра покарання повинна бути призначена підсудному і чи повинен він її відбувати;
- 8) в якому вигляді виправно-трудової чи виховно-трудової колонії або у в'язниці повинен відбувати покарання засуджений до позбавлення волі;
- 9) чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов, на чий користь та в якому розмірі, і чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявлений;
- 10) що зробити з майном, описаним для забезпечення цивільного позову, і можливою його конфіскацією;
- 11) що зробити з речовими доказами, зокрема з грошима, цінностями та іншими речами, нажитими злочинним шляхом;
- 12) на кого мають бути покладені судові витрати і в якому розмірі;
- 13) який запобіжний захід слід обрати щодо підсудного;

14) чи слід у випадках, передбачених ст. 14 КК, застосовувати до підсудного примусове лікування чи встановити над ним опікування.

Такі питання вирішуються судом при постановленні вироку.

До цих питань прокурор повинен дати також суспільно-політичну оцінку обставин справи, що розглядається; характеристику особи підсудного; аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

Зміст і структура обвинувальної промови визначаються передусім обставинами справи, місцем її розгляду (справа розглядається в суді чи виїзному засіданні), складом аудиторії, індивідуальними якостями прокурора і зайнятою ним позицією у справі.

Йдучи в суд, прокурор повинен знати, що він буде говорити, мати тези чи принаймні план. Ось **план промови** одного з київських прокурорів:

1. Суть пред'явленого обвинувачення.
2. Що пояснює підсудний.
3. Неправдивість його показань підтверджується:
 - протоколом огляду від 10.03.19... р. (а. с. 16);
 - протоколом обшуку (а. с. 19);
 - показанням свідка — дружини підсудного (а. с. 28);
 - висновком криміналістичної експертизи (а. с. 41).
4. Матеріальні цінності розтратив підсудний, що побічно підтверджується:
 - показаннями працівників магазину і сусідів про те, що підсудний часто пиячив;
 - показаннями шинкарки, що за випивку завжди розплачувався підсудний;
 - показаннями дружини підсудного, що зарплату чоловік повністю їй віддавав.
5. Обґрунтування юридичної кваліфікації.
6. Пропозиції про міру покарання і долю цивільного позову. Можна виступати і без плану, як «виступив» один із прокурорів у справі про хуліганство:

«Товариші судді! Нам все достатньо ясно. Підсудний Карган зірвав з клумби квітку. 1 нецензурно лаявся на жінку з дітьми, а потім влаштував бійку з чоловіком. У справі є дані про те, що бійка була, шум і крики також були. Прошу визнати підсудного винним і дати йому три роки».

Прокурорська практика виробила таку **структуру обвинувальної промови**:

вступна частина;

фабула справи (виклад фактичних обставин злочину); аналіз і оцінка зібраних у справі доказів (аналіз доказів); обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного;

обґрунтування пропозицій про міру покарання цивільному позову;

- аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, і пропозицій щодо їх усунення;
- заключна частина промови.

Не завжди обвинувальна промова вміщує всі перераховані елементи в такій послідовності. Але на практиці саме така послідовність закріпилася і виправдала себе.

Зміст і структура обвинувальної промови, її побудова не можуть бути однаковими і незмінними для будь-якої справи. Як не існує кримінальних справ абсолютно схожих одна на одну, так і не повинно бути промов, які збігаються між собою. Тому прокурор повинен уміти віднайти правильні пропозиції різних частин промови розподілити матеріал логічно й послідовно.

Експозиція, розподіл матеріалу - досить важливий момент у риторському мистецтві. «Уміла готувати, та не вміла подавати» - влучна характеристика експозиції і про це слід пам'ятати.

4.2. Вступна частина промови

Публічний виступ повинен мати певний початок. Уміла побудова початку відіграє особливо важливу роль у масових аудиторіях, якими є зали судових засідань. Це добре розуміли ритори всіх часів. Вдалий початок судової промови допомагає установити необхідний психологічний контакт зі слухачами, створює сприятливу атмосферу безпосередності.

Вступ повинен зацікавити слухачів, привернути їхню увагу і підготувати до правильного сприйняття і розуміння сказаного. Чим менше шаблонності, тим більше уваги до такої промови. Закласти основу добрих стосунків із учасниками процесу, публікою в залі судового засідання - таке завдання має поставити перед собою судовий ритор уже зі вступної частини промови.

Спостереження показують, що перші слова ритора, як правило, не досягають мети. Коли вони проголошувалися, слухачі лише «готували» свою увагу. Емоційне збудження, викликане різними подразниками до початку промови, ще не вляглося. Це необхідно враховувати при виступах у масових аудиторіях. Лише до деякої міри це стосується судової аудиторії. Обстановка в суді перед виступом прокурора особлива і своєрідна. Коли слово надається державному обвинувачу, в залі настає тиша. Загальна увага звернена до прокурора, всі чекають, що він скаже. І тут головне для прокурора - закріпити увагу слухачів. Пов'язати виступ із структурою судової промови. Не допускати загальних виразів і думок, навіть красиво і правильно викладених.

За сім років участі автора цих рядків у судових засіданнях військових і загальних судів частенько доводилося чути такий початок промови: *«Вельмишановні судді! Я не затримаю довго вашої уваги»*. Або: *«Шановний головуючий! Шановні судді і учасники процесу! Я не буду багатослівним.»* Така декларація зовсім недоречна. Якщо промова дійсно буде короткою, то таке попередження лише продовжить її. А якщо ж — це буває часто — вона буде довгою, то ритор виявиться просто самонадійним, а може, навіть смішним у очах слухачів.

Засоби і прийоми побудови вступної частини обвинувальної промови бувають різноманітними. Вони залежать від характеру справи, яка розглядається, навичок обвинувача, складу судової аудиторії, інших обставин. Найбільш вживані прийоми:

- оцінка суспільно-політичного значення справи, яка розглядається;
- вказівка на характерні особливості кримінальної справи;
- виклад програми виступу та ін.

Оцінка суспільно-політичного значення фактів, які є предметом судового розгляду, — важливий засіб побудови вступної частини обвинувальної промови. Злочини за своєю природою є суспільне небезпечними діяннями, мають суспільно-політичне значення і не байдужі суспільству. Тому від прокурора вимагається в кожному випадку виявити і наочно показати цю суть, звернути на неї увагу учасників судового розгляду, публіки.

Ось для прикладу вступна частина головного обвинувача від США Джексона на Нюрнберзькому процесі.

«Панове судді! Честь відкривати перший в історії процес із злочинів проти загального миру накладає важку відповідальність. Злочини, які ми намагаємося засудити і покарати, настільки зловмисні, злісні і мають настільки руйнівні наслідки, що цивілізація не може потерпіти, щоб їх ігнорували, бо вона загине, якщо вони повторяться.

Той факт, що чотири великі держави, які захоплені перемогою і які страждають від нанесеної їм шкоди, утримали руку розплати і передали своїх полонених ворогів на Суд справедливості, є одним із найвидатніших прикладів тієї данини, яку влада платить розуму.

Цей Трибунал, хоча він і є нововведенням і експериментом, не є результатом абстрактних міркувань і не був створений задля того, щоб виправдати правові теорії. Цей судовий розгляд віддзеркалює практичне намагання чотирьох великих держав використати міжнародне право для того, аби протидіяти найбільшій загрозі нашого часу — агресивній війні. Здоровий глузд людства вимагає, щоб закон не обмежувався покаранням рядових людей за здійснені ними незначні злочини. Закон також повинен карати людей, які набувають величезну владу і використовують її навмисно і водночас для того, щоб привести до дії зло, яке не дає порятунку жодному вогнищу в світі.

Такого роду грандіозних масштабів справа і передана нам на розгляд, панове судді.

На лаві підсудних сидить 20 морально зламаних людей. Відчуваючи докори тих, ким вони керували, майже до такої ж міри, як і горем тих, на кого вони напали, ці люди назавжди тепер позбавлені можливості особисто творити зло.

Зараз важко углядіти в цих жалюгідних полонених ознаки тієї влади, за допомогою якої вони як нацистські лідери колись панували над значною частиною земної кулі і наганяли жах на більшість її населення, їх особиста доля не має великого значення для людства.

Цей судовий розгляд набуває такої важливості тому, що ці в'язні представляють у своїй особі зловісні сили, які будуть таїтися в світі ще довго після того, як тіла цих людей перетворяться на попіл. Ці люди — живі символи расової ненависті, терору й насилля, пихатості і жорстокості, народжених владою. Це символи жорстокого націоналізму і мілітаризму, інтриг і провокацій, які протягом одного покоління неодноразово втягували Європу в безодню війни, знищуючи її чоловіче населення, руйнуючи її будинки, сіючи злидні. Вони до такої міри приєднали себе до створеної ними філософії і до керованих ними сил, що прояв до них милосердя буде означати перемогу і заохочення того зла, яке пов'язане з їхніми іменами.

Цивілізація не може дозволити собі будь-який компроміс із соціальними силами, які здобувають нову могутність, якщо ми поведемося двозначна або нерішуче з людьми, в особі яких ці сили продовжують своє існування».

Дуже правильні й мудрі слова, які не втратили своєї свіжості й актуальності в наші дні.

Деякі прокурори схильні перебільшувати суспільно-політичну оцінку обставин справи. Штучно нагнітають атмосферу. Дрібне хуліганство вони перетворюють у тяжкий злочин, а підсудних — у особливо небезпечних злочинців. Найменша неточність і необ'єктивність відразу ж негайно відгукується в аудиторії. В. Вересаєв описав одну таку «гучну» промову прокурора, текст якої подається у цій книзі Ці далі

Одним із можливих прийомів побудови вступної частини промови, наголошує Є. Матвієнко, є вказівка на різні особливості справи: фактичного, юридичного, суспільно-політичного, морально-стичного чи іншого характеру. Такий прийом дозволяє акцентувати увагу на певних обставинах, виділити їх, підкреслити їхнє значення, допомогти слухачам правильно оцінити ці обставини.

Відштовхуючись від особливостей справи, враховуючи їх, прокурор належним чином розподіляє матеріал, знаходить необхідні пропорції для його висловлення, надає промові необхідну тональність і забарвлення.

Приклад із практики українських прокурорів. Учениці однієї із середніх шкіл міста Львова Світлана Б. і Лариса Б., потрапивши під вплив грабіжників-рецидивістів Цівіна і Опришка, разом з останніми здійснили ряд квартирних крадіжок і розбійних нападів на громадян міста. У вступній частині обвинувальної промови у цій справі прокурор сказав:

«Вельмишановні судді! Справа, яка Вами розглядається протягом кількох днів, має велике громадське значення. Суть її не лише в тому, що група грабіжників, серед яких є злочинці-рецидивісти, здійснила протягом короткого часу ряд зухвалих нападів на громадян, але і в тому, що серед учасників цих розбійних нападів опинилися дівчатка — учениці 8-го класу середньої школи, діти батьків, які займаються педагогічною, виховною роботою.

Наш суд, покликаний вести боротьбу зі всякими кримінальними елементами, що порушують правопорядок, не може розглядати дану справу лише в межах чисто юридичного аналізу, не дослідивши тих причин, які привели на лаву підсудних поряд із грабіжниками-рецидивістами шістнадцятирічних дівчаток — учениць середньої школи» .

Виклад програми виступу. Прокурор починає свою обвинувальну промову зі вказівки, на яких питаннях він має намір зупинитися, які тези обґрунтувати, які обставини доказати, які твердження підсудного спростувати. Такий виступ надає промові цілеспрямованості і конкретності, допомагає слухачам краще зрозуміти й оцінити доводи судового риторика. Ось витяг:

«Завданням обвинувачення є доказування того, що 15 лютого цього року Петров із ревності убив свою коханку, громадянку Красильникову. Ми докажемо також, що вбивство це було здійснено навмисно, за наперед обдуманим планом; що знаряддя злочину були завчасно принесені убивцею

на місце злочину і що, здійснивши убивство, Петров вжив потім ряд заходів до приховання слідів злочину, діючи і тут обачливо й обмірковано.

Приступаючи до виконання цієї частини, я повинен коротко відновити в пам'яті суду обставини цієї справи».

У виступах наших прокурорів трапляються і такі вступні частини промови:

«Товариші судді! Справа, яку ми з вами детально досліджуємо в судовому засіданні, за своїм змістом і матеріальною шкодою є незначною, однак вона має суспільно-політичне значення тому, що на лаві підсудних знаходиться Віктор Птіцин».

Що може викликати такий вступ у слухачів, крім нерозуміння і подиву? Навіщо він прокурору? Повна професійна безпорадність.

Серйозною вадою багатьох обвинувальних промов є трафаретність вступної частини. За зразок прокурор бере одну із «шапок», опублікованих у збірнику судових промов і починає кожну промову приблизно такими словами:

«5 той час, коли трудящі нашої країни самовіддано віддають свою працю на благо і процвітання батьківщини, група злочинців...»

У суддів, інших постійних учасників судового розгляду (секретарів судових засідань, адвокатів, охоронців підсудного...) на вустах посмішка, як тільки вони почули про «працю заради батьківщини». Подібне відразу ж гасить увагу слухачів.

Наш мудрий філософ Григорій Сковорода писав: «Краще нічого не сказати, ніж сказати нічого».

4.3. Виклад фактичних обставин злочину (фабула справи)

Виступаючи в суді, прокурор зобов'язаний найперше встановити перед судом, чи є злочин в тому, що було здійснено, і який саме. Завдання державного обвинувача — відновити в пам'яті присутніх загальну картину злочину, чіткіше окреслити його основні риси, підготувати слухачів до сприйняття злочинів.

Існує кілька способів викладу фактичних обставин справи: **хронологічний** (так, як установив слідчий), **систематичний** (так, як це мало місце в дійсності), змішаний (перший і другий разом).

Прокурори віддають перевагу хронологічному способу викладу фабули справи, ніби відновлюючи обставини в тій послідовності, в якій вони були встановлені у стадії попереднього розслідування і в ході судового слідства.

У справі про випуск недоброякісної продукції прокурор виклав обставини таким чином:

«Попереднім і судовим слідством встановлено, що директор Тасинського склозаводу Варушкін, головний інженер заводу Жемков і начальник відділу технічного контролю Крупеннікова відвантажили минулого року московській парфумерній фабриці «Новая заря» десять партій скляних флаконів (загальною кількістю 984 тисячі штук). Ця продукція у зв'язку з виявленням при її прийомці непомірна великого браку, була повернена заводу-виготувачу, де в результаті пересортування визнані повністю непридатними для використання як склотара 77 тисяч флаконів,

тобто в середньому забраковано 7,8% виробів. Випуск недоброякісної продукції спричинив склозаводу матеріальні збитки на 3958 крб. 31 кол.

За систематичного викладу обставини справи подаються у такій послідовності, в якій вони мали місце в дійсності. Прикладом є виступ того ж прокурора у справі про вбивство.

«Події, які стали предметом судового розгляду, розгорталися таким чином.

Надвечір 31 жовтня Анатолій Виноградов, знаходячись у Будинку культури імені Дегтярьова, в тому самому Будинку культури, де сьогодні йде судовий процес у його справі, повів себе зухвало, брутально, ображаючи своїми вчинками і словами оточуючих.

Запросивши на танок Галину Бушуєву, він допустив вільності в поводженні з дівчиною, а на прохання «танцювати як слід» нецензурно вилаяв її. Природно, Галина Бушуєва відмовилася танцювати з Виноградовим, її прикладу наслідувала і Ніна Кузнєцова, яку він майже силою вихопив на танок із групи дівчат.

Виноградов, невдоволений відмовою двох дівчат танцювати з ним, вийшов із Будинку культури і попрямував до свого гуртожитку. На вулиці Куйбишева біля будинку № 15 Виноградов зупинив Ларису Тезіну, яка поспішала додому, і перегородив їй вхід на гонок. Ухопивши за рукав пальто, не давав можливості піднятися вгору східцями. Тезіна просила залишити її у спокої. Виноградов опустил руку, піднявся вище, загородив вхід у двері і почав сипати прокльони на адресу ковровців: «Дуже не сподобалося, в Коврові люди темні...»

Потім він запропонував Тезіні прогулятися з ним. Відмова Лариси від його пропозиції викликала нову хвилю злості. Виноградов несподівано кілька разів ударив Тезіну в обличчя, в живіт, в спину. Тезіна закричала. Розлючений хуліган затиснув рот дівчини долонею і намагався відірвати її руки від перил, стягнувши з гонку і примусити силою піти з ним. Тезіній удалося вирватися з «обійм» Виноградова і вскочити в будинок.

Залишившись один, Виноградов пішов до свого гуртожитку і зупинився біля нього. Було близько 24 годин. На той час із клубу поверталися додому Тетяна Ісаєва і Галина Бушуєва. Дівчата дійшли до автобусної зупинки, зустрілися з Парфеновим і Базановим і разом пішли по вулиці Піонерській. Зупинилися біля школи. Галина запропонувала йти далі, але Тетяна, ще не закінчивши розмови з Базановим, затрималася. Галина залишила подругу і пішла одна. У неї не було підстав підозрювати щось недобре. Через кілька хвилин Тетяна розпрощалася з Базановим і пішла слідом за Галиною.

Потапов і Сомов, які стояли на вулиці проти гуртожитку в якому жив Виноградов, підтвердили, що через 5-10 хвилин після того як мимо пройшла Галина Бушуєва, вони побачили Тетяну Ісаєву яка наближалася, і порадили їй догнати подругу. Тим часом до Сомова і Потапова наблизився Виноградов і, не зупиняючись, пішов за Ісаєвою. Цей факт установлений на попередньому слідстві і в суді з граничною ясністю. Він визнаний підсудним, зафіксований на очній ставці між Виноградовим і Потаповим. На цьому нитка прямих показань свідків обривається.

Ісаєва залишилась у безлюдному місці наодинці з Виноградовим а вранці 1 листопада її труп зі слідами насильницької смерті був виявлений на полі, прилеглому до Вишневої вулиці»

Нерідко виклад фактичних обставин справи у звинувачувальній промові поєднується з показом суспільної небезпеки здійсненого злочину. Це підсилює виховний вплив судового процесу, розкриває причини й умови, які сприяли вчиненню злочину.

У цій же справі про вбивство Тетяни Ісаєвої прокурор Віктор Царьов відзначає велике громадське значення справи, ту тяжку моральну травму, яку нанесено жителям міста. Вказавши, що тисячі ковровців, які не змогли потрапити до залу, зібралися в сквері біля Будинку культури і слухають процес по радіо, сказав:

«Інколи говорять, що хуліганство— це безмотивне бешкетування, і якщо не звертати увагу на дії хуліганів, вони скоро заспокояться і все скінчиться миром. Такі судження неправильні за своєю суттю.

Хуліганство— грубе порушення елементарних норм людського співжиття, демонстративне заперечення моральних підвалин суспільства. Хуліган намагається установити своє бундючно-зневажливе «я» над оточуючими, принизити гідність інших людей. Не зустрічаючи опору, хуліган розлючується ще більше, веде себе в товаристві зухвало, з викликом демонструючи свої інстинкти. Правильно свого часу зауважив Д. Фонвізін: «Людина і скотина, які складають рід тварин, мають між собою ту різницю, що скотина людиною зробитися не може, але людина інколи добровільно стає скотиною».

Хулігани— вороги законності, вороги громадського правопорядку. Це як зараза, болячка, чума. Із цими покидьками людства необхідно вести рішучу боротьбу. Хуліганство нерідко переростає у небезпечніші злочини. Від хуліганства до вбивства один крок. Підтвердженням цього і є справа, яка сьогодні розглядається».

Змішаний порядок викладу обставин справи рекомендується у великих, багатоепізодних справах.

Виклад фактичних обставин справи, аналіз і оцінка доказів часто переплітаються і тісно пов'язані один з одним, тому деякі юристи, як практики, так і теоретики, рекомендують об'єднувати ці частини промови. Це можна робити в тому випадку, коли не змінився обсяг обвинувачення і немає суперечностей з адвокатом з цього питання. Достатньо згадати фабулу і сказати, що всі факти обвинувачення підтвердилися в залі судового засідання. Після цього приступити до аналізу й оцінки доказів.

Дуже добре в суді сприймається ця частина промови, коли ритор зуміє намалювати картину так, як це робили С. Андрієвський, М. Карабчевський, М. Криленко.

4.4. Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів

Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів є дуже важливою частиною обвинувальної промови. В цій частині необхідно довести саму подію злочину і винність підсудного в її здійсненні. Якраз аналіз і оцінка доказів можуть переконати суд у правильності позиції прокурора, змусити прислухатися до його думки.

Докази, які наводить прокурор в обвинувальній промові, повинні переконливо підтвердити правильність його висновку. Зізнання підсудного, ясність і простота справи не звільняє прокурора від аналізу доказів. Обов'язок доказування у кримінальному процесі закон покладає на прокурора. Він зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи. Прокурор повинен перевірити і оцінити всю необхідну сукупність доказів та їх джерел і прийняти на цій підставі законне, обґрунтоване і справедливе рішення (ст. 22 КПК України).

Кримінально-процесуальне законодавство категорично забороняє прокурору, судді перекладати обов'язок доказування на підсудного. Ця заборона поширюється також на захисника підсудного, цивільного відповідача та його представника. Вони теж є суб'єктами доказування, але на відміну від суду, судді, прокурора мають право, а не зобов'язані брати участь у доказуванні, висувати певні твердження на захист своїх законних інтересів і аргументувати їх.

Внутрішнє переконання прокурора про законність і обґрунтованість обвинувачення базується на фактичних даних. У протилежному випадку прокурор зобов'язаний відмовитися від обвинувачення (ст. 264 КПК України).

В обвинувальній промові прокурор зобов'язаний систематизувати всі зібрані у справі докази, дати їм оцінку з позиції обвинувачення. **Завдання прокурора — допомогти учасникам процесу зіставити між собою розрізнені докази, відкинути все непотрібне, зайве і прийти до обґрунтованих висновків.**

Прокурор не може в обґрунтуванні своїх висновків посилається на ті чи інші факти, беручи без доказування за істинні, достовірні, і, навпаки, безпідставно відкидати інші факти, як такі, що не відповідають дійсності. Прокурор у кожному випадку повинен обґрунтувати, чому він довіряє одним доказам і не довіряє іншим, вважає їх такими, що не мають значення для справи.

Аналізуючи докази, головну рагу державний обвинувач повинен зосередити на встановленні достовірності доказів, на з'ясуванні їх доказової цінності. Необхідно переконатись самому і переконати інших, що не було допущено порушень процесуального закону при отриманні доказів. Докази та їхні джерела, отримані з порушенням норм законодавства, завжди викликають сумнів у їхній достовірності і недопустимі для використання у судовій промові.

Показання свідків — найпоширеніше джерело доказів, без них практично немає жодної кримінальної справи. Аналізуючи показання свідків, слід мати на увазі, що не можуть бути доказами повідомлені свідком дані, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базується на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані (ст. 68 КПК України). Йдеться про похідні докази (свідчення за чутками).

Аналізуючи показання свідків, прокурору варто враховувати обставини, що дають підстави думати про помилкове уявлення або добросовісну помилку щодо фактів, про які свідок дає пояснення. Свідчення особи, яка не є очевидцем інкримінованого обвинуваченому злочину, можуть

бути покладені в основу обвинувачення тільки після перевірки ґрунтовності джерел одержаних відомостей.

Обвинувачення не може базуватися на припущеннях свідків, їх неконкретних і суперечливих показаннях. Показання свідків не можуть бути відкинуті лише на тій підставі, що ці свідки перебувають у родинних відносинах з підсудним. Обвинувальна промова не може ґрунтуватися лише на показаннях свідків, зацікавлених у результатах справи. Особливо критично слід ставитися до показань свідків, які перебувають у ворожих стосунках з підсудним або в його підлеглості, малолітніх і неповнолітніх свідків, враховуючи можливість їхнього помилкового уявлення про повідомлені факти.

Одним із важливих джерел доказів і одночасно засобом захисту від висунутого звинувачення є показання підсудного. Різновидом показань підсудного є повне або часткове визнання чи заперечення ним своєї вини в інкримінованому злочині, самообмова, обмова, алібі.

Самообмовою є такі показання підсудного, коли він зізнається у вчиненні злочину, якого в дійсності не вчинював; у більш тяжкому злочині, ніж вчинив у дійсності або ж бере на себе всю вину за вчинений злочин, хоч у дійсності цей злочин є груповим, чи перебільшує свою роль у вчиненні злочину порівняно з тою, якою вона є насправді.

Говорячи про самообмову, прокурор має враховувати, що мотивами її можуть бути несприятливі для підсудного обставини, стан пригніченості, втрата віри в справедливість і об'єктивність слідчого і суду, бажання виручити інших осіб, бути покараним за менш тяжкий злочин порівняно з вчиненим, сховатись на деякий час від слідства і суду в місцях позбавлення волі, поради «досвідчених» людей, у тому числі співкамерників, погроза і підкуп з боку дійсних злочинців і співучасників, незаконні засоби ведення розслідування, юридична необізнаність, бажання «прогулятися» в інших місцях під час допитів, оглядів, відтворення обстановки й обставин події, коли набридло сидіти в колонії, кругова порука, «солідарність» злочинців, бажання неповнолітнього або початкуючого злочинця заслужити схвалення досвідчених і сильніших злочинців свого оточення.

Обмова — це такі показання підсудного, в яких він викриває (правдиво чи неправдиво) інших осіб (це можуть бути співучасники або ж сторонні особи) у вчиненні інкримінованого йому або комусь іншому злочину.

Мотивами обмови є, зокрема, бажання уникнути відповідальності або применшити свою вину, помста, бажання сприяти розкриттю злочину, заслужити прихильність працівників міліції і слідчих або ж незаконний вплив з їхнього боку тощо.

Алібі — це твердження підсудного про те, що він не міг бути виконавцем інкримінованого злочину, бо в момент його вчинення перебував в іншому місці. Обов'язок перевірки алібі лежить на прокуророві і судді. Підсудний і його захисник мають право, але не зобов'язані наводити докази на підтвердження алібі. Якщо заяву підсудного про алібі не спростовано, кримінальна справа повинна бути закрита, а суд першої інстанції повинен винести виправдувальний вирок.

Аналізуючи показання підсудного, прокуророві слід пам'ятати, що КПК України спеціально вказує, що вони підлягають детальній перевірці і що визнання підсудним своєї вини може бути покладене в основу обвинувачення тільки при підтвердженні цього визнання сукупністю наявних у справі доказів (ч. 2 ст. 73, ч. 2 ст. 74 КПК).

У своїй обвинувальній промові на суді прокурору слід враховувати, що показання обвинуваченого, дані на попередньому слідстві, від яких він відмовився згодом, і не підтверджені в судовому слідстві іншими доказами, не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку.

При оцінці показань підсудного, який викриває іншу особу, прокурору слід особливо ретельно і критично проаналізувати ці показання. Обвинувачення не може вважатися доведеним, якщо воно ґрунтується тільки на обмові іншого підсудного, зацікавленого у результатах справи, не підкріплене іншими вагомими доказами.

Показання потерпілого має важливе значення у справі: воно виступає як засіб захисту його прав і законних інтересів. Останнє не є характерним для показань свідка. Крім того, процес формування показань останнього дуже істотно відрізняється від показань потерпілого і підсудного. Все це теж необхідно враховувати при оцінці показань згаданих осіб. Слід мати на увазі й особливу зацікавленість потерпілого й підсудного в результатах справи, а також те, що потерпілий і підсудний мали можливість ознайомитися з усіма матеріалами слідчої справи. Вони весь час були в залі судового засідання, слухали і бачили всі докази у справі.

Серед доказового матеріалу все більшої ваги набуває експертиза. Висновок експерта для прокурора, судді не є обов'язковим, але згода з ним повинна бути мотивована (ч. 4 ст. 75 КПК України). Висновок експерта не має наперед установленної сили, переваги перед іншими доказами і підлягає оцінці за внутрішнім переконанням прокурора, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності. Умілий аналіз державним обвинувачем висновків експертів у зіставленні з іншими доказами з кримінальної справи робить висновки прокурора переконливими і обґрунтованими.

Недоліком обвинувальних промов при аналізі й оцінці доказів є те, що логічне доказування, аналіз доказів підмінюється переказом показань підсудного, потерпілого, свідків, висновку експерта. Таке повторення лише стомлює слухачів у залі судового засідання своєю одноманітністю і нікого ні в чому не переконує.

Завдання судового риторика в тому, щоб показати місце і роль кожного доказу в матеріалах справи, дати оцінку доказів у їх сукупності. Це зробити не так просто. Необхідно цьому навчитись і найголовніше — добре попрацювати.

4.5. Обґрунтування кваліфікації злочину

Зробивши аналіз доказів у справі, прокурор підводить базу для юридичної оцінки встановлених фактів. Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя відповідно до

закону. Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає підсудний, який винен у вчиненні передбаченого законом суспільне небезпечного діяння.

Обґрунтовуючи питання про кваліфікацію злочину, прокурор повинен чітко й неухильно дотримуватися вимог кримінального законодавства. Особливо старанно слід з'ясовувати суб'єктивний бік вчиненого злочину, маючи на увазі, що шкідливі наслідки, незалежно від їх тяжкості, можуть ставитися підсудному в провину лише в тому випадку, якщо він діяв навмисно або допустив їх з необережності. Обсяг цієї частини судової промови залежить від складності справи. Але в усякому разі свій висновок про юридичну оцінку злочину прокурор повинен сформулювати напевне.

Жодна альтернатива в питанні про кваліфікацію злочину з боку прокурора — недопустима. Коли кваліфікація набуває суперечливого характеру, прокурор чітко висловлює свою пропозицію і ґрунтовно її аналізує й аргументує.

Недоліком судових промов у цій частині є те, що прокурори часто погоджуються з кваліфікацією, даною слідчим на попередньому слідстві.

Ось що нерідко звучить у залі судового засідання:

«Пред'явлене Петренку обвинувачення повністю доказане, його дії кваліфіковано правильно».

Деякі прокурори навіть не називають статті Кримінального кодексу України. Вони забувають, що в залі судового засідання знаходяться родичі, знайомі підсудного, потерпілого, свідки, публіка. Тому для роз'яснення і пропаганди законодавства необхідно в простій і дохідливій формі зробити аналіз елементів складу злочину — об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони.

4.6. Характеристика особи підсудного

У ст.39 Кримінального кодексу України зазначається, що при призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного і обставини справи, що пом'якшують і обтяжують відповідальність. Така вказівка закону вимагає від прокурора ґрунтовної характеристики особи підсудного.

Характеризуючи особу підсудного, прокурор з'ясовує не лише його риси, якості та особливості, що пов'язані з вчиненням злочину, а й інші дані. Прокурору слід виявляти ставлення підсудного до праці, навчання, поведінку на виробництві та в побуті, працездатність, стан здоров'я, сімейний стан, дані про минулі судимості. Всі ці дані мають бути оцінені державним обвинувачем у сукупності, і ті з них, які впливають на призначення покарання, повинні бути навіть виділені окремо в обвинувальній промові.

У вже цитованій обвинувальній промові у справі Виноградова прокурор так характеризував особу підсудного:

«Життєвий шлях Виноградова підтверджує правильність вислову: «В біду падають, як у провалля, зненацька, але до злочину ідуть сходинками». Ці фатальні для Виноградова сходинки відомі: зловживання горілкою, крадіжки, хуліганство і, нарешті, зґвалтування й убивство.

Проходячи службу в армії, Виноградов, грубо нехтуючи військовою дисципліною, пиячив, здійснював крадіжки з єдиною метою: мати гроші для купівлі горілки. Військовий трибунал засудив Виноградова до одного року позбавлення волі, замінивши покарання направленням до дисциплінарного батальйону.

Демобілізувавшись із армії і повернувшись в Ковров, Виноградов невдовзі скоїв хуліганство. Проти нього було порушено кримінальну справу, але слідчий органів внутрішніх справ прийняв рішення про припинення справи із застосуванням до Виноградова заходів громадського впливу. Адміністрація цеху, в якому працював Виноградов, отримала постанову для обговорення факту хуліганства в товариському суді. З приводу неправильного припинення справи про хуліганство Виноградова слідчий прокуратури, який проводив розслідування нинішньої справи, вніс у відповідні інстанції подання.

Як відповів Виноградов на проявлену до нього поблажливість у зв'язку зі справою про хуліганство?

Ви чули, товариші судді, показання свідка Кир'янової, яка дала різко негативну характеристику Виноградову. Вона розповіла, що Виноградов — прогульник і пияк. Був випадок, коли він не виходив на роботу протягом трьох днів, нерідко з'являвся на роботі в нетверезому стані, співав нецензурні пісні, а коли робітники стали соромити його, нагрубив їм, а Куп'яновій заявив прямо: «Ти своєю смертю не помреш, не сунь свого носа не в свою справу». Виноградов не заперечує цих фактів, але стверджує, що в розмові з робітниками, і зокрема з Кир'яновою, він «пожартував».

Судова практика показує: якщо прокурор у своїй промові добре проаналізує дані про особу підсудного, це допоможе йому повніше й об'єктивніше оцінити злочин, правильно визначити ступінь суспільної небезпеки, роль і ступінь вини кожного підсудного.

Даючи характеристику підсудному, прокурору слід пам'ятати про такі вимоги:

- не повинно бути місця голосливим твердженням, суб'єктивній думці про підсудного;
- підсудний — це ще не злочинець;
- характеристика повинна базуватися тільки на даних, які є в справі;
- недопустимі необ'єктивність, ігнорування позитивних якостей підсудного.

Ще Цицерон відзначав:

«Хто виступає з обвинуваченням проти когось, то немає нічого Несправедливішого як зупинятись на довгому переліку фактів, що говорять проти обвинуваченого, і замовчувати про факти на його користь».

Слід охарактеризувати якості підсудного, які проявилися у злочині, або зумовили його і мають значення для вирішення справи. Дуже важливо звернути увагу на ті риси характеру, які висвітлюють внутрішній світ, вказати на вади і хиби характеру, які призвели до злочину. Не варто «копатися» в біографії підсудного, тим більше не збирати фактів, які компрометують його чи не мають відношення до справи, що розглядається у суді. Від прокурора вимагається стриманість у

виразах. «Сила обвинувачення — в доводах, а не в епітетах, — писав А. Коні. — Зовсім недопустимі вирази грубі, принижуючі. Вони не підсилюють, а лише послаблюють обвинувачення».

Звинувачуючи підсудного у злочині, прокурор повинен виступати, як писав А. Коні, *«зі спокійним достоїнством сумного обов'язку»*, його промова, особливо в частині характеристики підсудного, повинна бути пройнята *«печаллю тверезої думки зрілої»*

4.7. Обґрунтування пропозицій про міру покарання, цивільний позов

Кримінальне покарання може досягти своєї мети, привести до бажаних результатів лише тоді, коли воно справедливе, розумне, індивідуалізоване, максимально сприяє виправленню засудженого.

Як надмірно м'яке, так і надмірно суворе покарання шкідливі. Занадто м'яке покарання породжує почуття безвідповідальності, ускладнює перевиховання, заохочує нестійких осіб до здійснення нових злочинів. Надмірно суворе покарання викликає у засудженого внутрішній протест, почуття несправедливості, стан відчаю і приреченості.

Все це повинен враховувати державний обвинувач, коли висловлює свої міркування з приводу міри покарання, яку він пропонує застосувати до підсудного.

Але чи потрібно вказувати на точну міру покарання? По-різному відповідають на це запитання студенти-правники: *обов'язково треба вказувати точну міру покарання; не обов'язково вказувати її; якщо прокурор не впевнений, можна не вказувати; передати це на розгляд суду;*

вказувати лише максимальну або мінімальну міру покарання. Найбільше прихильників має перша точка зору — прокурор обов'язково вказує на точну міру покарання. Коли студенти обґрунтовують свою точку зору, найчастіше звучать такі мотиви:

- *хіба то промова прокурора, в якій не вказано конкретну і точну міру покарання?*
- *це незавершена промова, бо всі вже звикли і чекають, скільки попросить прокурор;*
- *якщо прокурор не вказує точного розміру, то як він може опротестувати вирок за м'якістю або суворістю вироку?*

Студенти, які проти того, аби прокурор вказував на точну міру, говорять, що достатньо сказати лише про вид покарання, а суд сам визначить міру.

Вказівка на вид і розмір обов'язкові, коли прокурор просить максимальну або мінімальну міру покарання. Особливо, коли державний обвинувач просить застосувати ст. 44 КК України — призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, або ст. 45 КК — умовне засудження.

Мають рацію й ті, хто передає питання про визначення міри покарання на розгляд суду. Всі чотири варіанти зустрічаються в промовою наших відомих прокурорів. Вони опубліковані в збірниках судових промов.

Категорично не варто погоджуватися з тими, хто говорить, що прокурор може не вказувати конкретну міру покарання, якщо не впевнений у пред'явленому підсудному обвинуваченні. Ст. 264

КПК України наголошує: «Прокурор, підтримуючи обвинувачення, керується вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи.

Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і викласти суду мотиви відмови».

Особливу обережність і зваженість слід виявити тоді, коли йдеться про виняткову міру покарання. Навіть якщо стаття Кримінального кодексу і передбачає смертну кару, її не обов'язково застосовувати.

Із промови Романа Руденка:

«Підтримуючи в повному обсязі державне обвинувачення у справі Пауерса, у відповідності зі ст. 2 Закону Союзу РСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», я маю всі підстави просити суд застосувати відносно підсудного Пауерса виняткову міру покарання. Але, враховуючи щиросердечне розкаяння підсудного Пауерса перед радянським судом у здійсненні злочину, я не наполягаю на застосуванні до нього смертної кари і прошу суд присудити підсудному Пауерсу п'ятнадцять років позбавлення волі».

Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Пауерса до десяти років позбавлення волі з відбуванням перших трьох років у в'язниці. Невдовзі його обміняли на нашого розвідника полковника Абеля.

Пропонуючи міру покарання, прокурор повинен чітко вказати вид виправно-трудової установи, передбачений законодавством України.

В одному із районних судів Київської області судили неповнолітніх Денисюка і Петренка. Прокурор у своїй промові запросив їм по два роки позбавлення волі в колонії загального режиму. Слово надається захисникові, і він починає свою промову так:

«Шановні судді! Прокурор не знає українського законодавства. Неповнолітні Денисюк і Петренко не можуть відбувати покарання в колонії загального режиму. Стаття 25 Кримінального кодексу України вказує, що засудженим уперше, неповнолітнім чоловічої статі, суд призначає відбування покарання у виховно-трудових колоніях».

В якій формі прокурор повинен звертатися до суду, пропонуючи ту чи іншу міру покарання?

З точки зору ст. 18 КПК України (судді незалежні і підпорядковуються тільки законові) прокурор може лише просити або пропонувати суду обрати підсудному ту чи іншу міру покарання. За певних обставин, особливо коли мова йде про тяжкий злочин, який викликав великий громадський резонанс і обурення, державний обвинувач може «вимагати» і «настоювати», звертаючись до суду. Але це не повинно носити характеру наказу, категоричної вказівки суду, оскільки останній може і не погодитися з прокурором.

Професор Київського університету Дмитро Суслло розповів якийсь випадок із суддівської практики.

Було це наприкінці 40-х років. В одному із районів Харківської області під час сівби вийшли із ладу всі трактори. Із області направили старшого слідчого, і через кілька днів розслідування було

закінчено. Прокурор відрапортував, що зі складу машинно-тракторної станції району зникли запасні частини — бабітові шестерні. Завідуючого складом МТС взяли під варту.

Високе обласне начальство викликало суддю і прокурора і дало вказівку розглянути справу у виїзному засіданні і якнайсуворіше покарати винних. І ось проходить показове засідання обласного суду в Палаці культури, більше тисячі людей у залі. Обвинувачення «тріщить по всіх швах». Виступають свідки — колгоспні трактористи і дають показання. Земля сира, бабітові шестерні плавляться і дуже швидко виходять з ладу. Чекати ніколи, на коня — і в район на склад МТС. Завскладом немає, зривають скобу, набирають хто скільки може запасних частин — і в поле, щоб якомога раніше відсіятися.

Прокурор пише записку судді-однокашнику:

- *Зроби перерву.*
- *Так що ж будемо робити?*
- *Ти що забув, чого нас викликав секретар обкому? Розстріляти.*

Виступає з громовою промовою прокурор і категорично вимагає для підсудного виняткової міри покарання — смертної кари. Весь зал так і ахнув: за що? Через деякий час виходить із нарадчої кімнати суд, головуючий оголошує вирок: «Один рік примусової праці».

Прокурор пред'являє або підтримує пред'явлений потерпілим цивільний позов, якщо цього вимагає охорона державних чи громадських інтересів або прав громадян (ч. 5 ст. 264 КПК України). Прокурор повинен визначити своє ставлення до цивільного позову.

У своїй обвинувальній промові прокурор повинен указати, чи встановлено факт нанесення матеріальної шкоди; чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов, на чию користь та в якому розмірі; чи підлягають відшкодуванню збитки, заподіяні потерпілому, а також кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на його стаціонарне лікування, якщо цивільний позов не був заявлений. Якщо матеріальна шкода заподіяна діями кількох підсудних, державний обвинувач повинен точно вказати форму їхньої відповідальності: солідарну, часткову чи змішану. Яку суму кожен з підсудних повинен заплатити потерпілому. За шкоду, заподіяну неповнолітнім підсудним, який не досяг п'ятнадцяти років, відповідають його батьки, опікуни, піклувальники. Ці та інші питання цивільного позову повинні бути висвітлені у промові прокурора.

4.8. Аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину

Виявлення причин, що сприяли вчиненню злочину, - прямий обов'язок прокурора (ст. 23 КПК України).

Причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів, можуть мати найрізноманітніший характер, наприклад погана охорона або облік матеріальних цінностей часто є причинами розкрадання майна; дитяча бездоглядність створює умови для вчинення правопорушення неповнолітніми та ін.

Всебічне дослідження обставин справи неможливе без з'ясування причин здійснення злочину, встановлення конкретних умов зародження і реалізації підсудним злочинного задуму.

У своїй промові державний обвинувач повинен дати відповідь на такі запитання:

- які конкретно обставини були причиною злочину, які умови і яким чином сприяли його вчиненню?

- хто несе відповідальність?

- які заходи необхідно вжити для запобігання подібним злочинам? Прокурор має право порушити клопотання перед судом про винесення окремої ухвали у випадках:

1) встановлення у справі фактів порушення закону, причин та умов, що сприяли вчиненню злочину;

2) при виявленні судом порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання чи попереднього слідства;

3) коли у підсудного є неповнолітні діти, які залишилися без нагляду і потребують влаштування або встановлення над ними опіки чи піклування (ст. 23-2 КПК України).

4.9. Заключна частина промови

Заключна частина обвинувальної промови прокурора — факультативний елемент судової промови державного обвинувача. В справах, які не являють собою великої суспільної небезпеки, судова промова закінчується міркуванням прокурора про міру покарання. У справах, які мають особливе суспільно-політичне значення, викликають значний інтерес громадськості, у виїзних засіданнях, ця частина промови дуже бажана.

Державний обвинувач може коротко зупинитися на підсумках судового процесу; висловити впевненість, що справедливий вирок буде сприяти зміцненню законності; висловити все те, що запало в душу прокурора, учасників процесу; вказати на уроки судового розгляду справи; закликати присутніх до рішучої боротьби із злочинністю.

Із промови Р. Руденка:

«В ім'я істинної любові до людства, якою сповнені народи, які принесеш величезні жертви для порятунку миру, свободи і культури, в ім'я мільйонів невинних людей, загублених бандою злочинців, які стали перед Судом передового людства, в ім'я щастя і мирної праці майбутніх поколінь — я закликаю Суд винести всім підсудним виняткову міру покарання — смертну кару.

Такий вирок буде схвально зустрінутий всім передовим людством».

Заключна частина промови не повинна бути штучною, необхідно пов'язати її з матеріалами справи. Із промови прокурора А. Коні:

«Закінчуючи обвинувачення, я не можу не повторити, що дана справа для свого вирішення вимагає багато зусиль, розуму і совісті. Але я впевнений, ви не відступите перед складністю завдань, як не відступила перед нею обвинувальна влада, хоча, може статися, вирішите її інакше.

Я знаходжу, що підсудний Ємельянов здійснив жорстокий злочин, знаходжу, що, постановивши жорстокий і несправедливий вирок над своєю бідною і ні в чому не винною дружиною, він з усією суворістю привів його до виконання.

Якщо ви, панове присяжні, винесете із справи таке ж переконання, як і я, якщо мої доводи підтвердять у вас це переконання, то я думаю, що не далі, як через кілька годин, підсудний почує із ваших уст вирок, звичайно, менш суворий, але, без сумніву, більш справедливий, ніж той, який він сам виголосив над своєю дружиною».

Можна і так закінчити обвинувальну промову:

«Я відчуваю, що суд незадоволений моєю промовою і робить мені різного роду жестикуляції. Я прошу відпочинку і води. Я стомився».
4.10. Репліка прокурора

Закон надає прокуророві право після проголошення промов усіма учасниками судових дебатів виступити із реплікою (ст. 318 КПК України).

Репліка — не обов'язкова частина судових дебатів. Вирішити, чи слід її брати, прокурор може лише після виступу всіх учасників судових дебатів. Державний обвинувач, як правило, виступає з реплікою, коли учасниками судових дебатів:

- висловлені помилкові твердження;
- неправильно тлумачаться норми права;
- перекручені фактичні обставини справи, які мають суттєве значення;
- допущено грубу поведінку щодо учасників судового розгляду;
- допущено домисли та принципово неправильні судження;
- явно перекручено позицію прокурора, громадського обвинувача, цивільного позивача;
- дано юридичне неправильну оцінку скоєного тощо.

Репліка, як правило, гостро полемічний виступ. Вона повинна бути короткою, чіткою і зрозумілою. Але її не слід перетворювати у гру слів, використовуючи обмовки інших учасників. Недопустимі нервозність, грубість, нетактовність. Прокурор готується до репліки під час виступів інших учасників судових дебатів. Але якщо прокурору необхідний додатковий час, він може просити суд зробити перерву для підготовки до репліки.

Не слід користуватися реплікою для того, аби змінити щось у виступі, доповнити судові дебати. Ось приклад недоречної репліки. В одній із справ про розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, прокурор попросив 7 років позбавлення волі підсудному. Однак після виступу захисника він ніби схаменувся, попросив слово для репліки і почав говорити, що з урахуванням суспільної небезпеки скоєного, просить 14 років позбавлення волі.

Добре сприймається репліка як суддями, так й іншими учасниками судового засідання, коли прокурор використовує крилаті вирази, афоризми, народну мудрість.

Якось автор цих рядків зустрівся з колишнім випускником університету, активним учасником художньої самодіяльності. На запитання: «Як живете, чи співаєте зараз? той відповів: «Прокурору не до співу. Правда, одного разу в судовому засіданні згадав і про пісню і знаєте, допомогло».

• *Слухалася справа про зґвалтування. Виступив з обвинувальною промовою невдало, ніколи було готуватися. В основному коротко виклав обвинувальний висновок.*

Після мене виступає популярний київський адвокат, якого запросили багаті батьки підсудного. Говорить про вічне кохання, про взаємний потяг, наводить приклади із французьких романів. Бачу, судді посміхаються, поблажливо поглядають на підсудного, «оживають» родичі підсудного.

Добре знаю, що сім'я недобра, знаю, що бідна дівчина буде нещасливою в цій сім'ї, знаю про всі брехливі обіцянки родичів підсудного. Відчуваю, щось треба робити, але прямих доказів у мене немає та вже й пізно щось доказувати.

Оскільки захисник явно перекрутив фактичні обставини справи, беру слово для репліки: «Адвокат, як соловей залітний, гарно співав нам про французьке кохання. Можливо, у Франції так і чинять, я проти цього не заперечую. Але у нас в Україні співають по-іншому: «А козак дівчину та й вірненько любить, а займає не посміє».

4.11. Промова прокурора при відмові від обвинувачення

Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і викласти суду мотиви відмови (ч. 3 ст. 264 КПК України).

Розкриваючи поняття відмови прокурора від обвинувачення, Іван Вернидубов зазначає, що за змістом вона виражає негативне рішення прокурора для себе щодо питання про винність підсудного незалежно від того, яке рішення у такому випадку прийме суд. Підкреслюється, що відмова від обвинувачення відображає певний аспект процесуальної самостійності прокурора в суді, реалізує вимогу наказу Генерального прокурора України № 5 від 4 квітня 1992 року «Про недопустимість нав'язування прокурорам-учасникам судового розгляду позиції, з якою вони не згодні».

Інша річ, що самостійність прокурора не може бути довільною, нічим не зумовленою. Вона має базуватися на сукупності таких обставин, які виступають як основа відмови від обвинувачення, що визначає суб'єктивно-правовий характер такої дії. Це означає, що заперечення обвинувачення для прокурора є правовою необхідністю, реалізація якої вимагає втілення у конкретній практичній дії — заяві про відмову від державного обвинувачення. Звідси висновок — відмова від обвинувачення не тільки право, але й обов'язок прокурора'.

Відмовитися від обвинувачення прокурор може лише після того, як досліджено докази, коли закінчено судове слідство. Закон не вказує мотивів і причин відмови прокурора від обвинувачення. Практика показує, що ними найчастіше бувають:

- виявлення в ході судового розгляду нових обставин, які спростовують обвинувачення;
- інша оцінка прокурором зібраних у справі доказів.

В основі промови прокурора при відмові від обвинувачення має бути глибокий всебічний аналіз зібраних і перевірених у суді доказів. Прокурор не може безпідставно, без аргументації заявити суду, що не підтримує обвинувачення і відмовляється від нього.

Відмова прокурора від обвинувачення не звільняє суд від обов'язку розглядати справу далі й на загальних підставах вирішувати питання про винність підсудного (п. 4 ст. 264 КПК). Тому, щоб

переконали суд в обґрунтованості і правильності своєї відмови, прокурор має довести, чому підсудний повинен бути виправданий.

Побудова промови, головним чином, повинна бути спрямована на обґрунтування мотивів відмови від обвинувачення. Уявляється, пише І. Вернидубов, що навряд чи доцільним буде тут вступ про суспільно-політичну оцінку інкримінованого злочину, оскільки прокурор перед промовою вже втратив переконання в законності та обґрунтованості обвинувачення. Думається, що при відмові від обвинувачення прокурору доцільно розпочати свою промову з роз'яснення суті і значення вимог ч. 2 ст. 36 Закону України «Про прокуратуру», розкрити роль прокурора в судовому розгляді, його завдання.

Далі, виходячи з предмета судової промови, пропонується її структура:

- викладення фактичних обставин справи, як вони були встановлені попереднім слідством;
- заява про не підтвердження обвинувачення в суді — про відмову від обвинувачення;
- аналіз та оцінка доказів, зібраних і досліджених під час попереднього і судового слідства;
- фактичні обставини й юридичні підстави від державного обвинувачення;
- причини необґрунтованого притягнення особи як обвинуваченого до кримінальної відповідальності, пропозиції щодо їх усунення;
- пропозиції з поновлення порушених прав підсудного;
- пропозиції про подальшу долю справи '.

Психологічно прокурору важко відмовитися від обвинувачення, особливо тоді, коли він сам затверджував обвинувальний висновок, чим і пояснюється та обставина, що на практиці відмов від обвинувачення мало. Частіше прокурори йдуть на компроміс, просять суд направити справу на додаткове розслідування, в ході якого закривають справу.

Обґрунтована відмова прокурора від обвинувачення переконує присутніх у залі судового засідання, що прокурор дійсно стоїть на сторожі закону. Обвинувачує тільки винних. Такі прокурори закінчують свою судову промову словами:

«Тому я відмовляюся від обвинувачення і прошу суд винести виправдувальний вирок».

Питання для контролю та самоконтролю

1. Що таке обвинувальна промова прокурора?
2. Які питання покликаний висвітлити прокурор у своїй обвинувальній промові?
3. Яким є оптимальний план обвинувальної промови?
4. Яка структура обвинувальної промови?
5. Що таке експозиція обвинувальної промови?
6. Якою повинна бути вступна частина обвинувальної промови?
7. Які ви знаєте способи і прийоми побудови обвинувальної промови і від чого вони залежать?
8. Як можна робити виклад фабули кримінальної справи?
9. Що таке хронологічний і систематичний спосіб викладу фактичних обставин справи?

10. Що таке змішаний спосіб викладу фактичних обставин справи і коли він рекомендується?
11. Коли рекомендується об'єднувати виклад фабули справи з аналізом і оцінкою доказів?
12. У чому полягає аналіз і оцінка зібраних у справі доказів?
13. Які обставини, справи має проаналізувати прокурор у своїй обвинувальній промові?
14. Яке джерело доказів найпоширеніше в судовій практиці і які обставини необхідно враховувати при його аналізі?
15. Які різновиди показань підсудного ви знаєте?
16. Що таке само обмова і що повинен враховувати прокурор при аналізі само-обмови?
17. Що таке обмова, її мотиви?
18. Що таке алібі і на кому лежить обов'язок його перевірки і спростування?
19. Які особливості аналізу показань потерпілого?
20. Що повинен зробити прокурор при незгоді з висновком експерта?
21. Які недоліки при аналізі й оцінці доказів найчастіше мають місце в судових промовах?
22. Навіщо прокурору обґрунтовувати кваліфікацію злочину?
23. Чи допустима альтернатива в питанні про кваліфікацію злочину? Обґрунтуйте свою відповідь.
24. Які недоліки допускають прокурори у частині кваліфікації злочину?
25. Що необхідно з'ясувати прокурору при характеристиці особи підсудного?
26. Навіщо прокурору робити детальний аналіз даних про особу підсудного?
27. Що відзначали давні мислителі і яка на їхню думку повинна бути характеристика підсудного?
28. Чому шкідливе м'яке і надмірно суворе покарання винного?
29. Які п'ять варіантів пропозицій про міру покарання ви можете назвати, який з них недопустимий і чому?
30. У якій формі прокурор повинен звертатися до суду, пропонуючи ту чи іншу міру покарання?
31. На що повинен указати прокурор в обвинувальній промові, обґрунтовуючи пропозицію про цивільний позов?
32. На які питання повинен дати відповідь прокурор, аналізуючи причини та умови, що сприяли вчиненню злочину?
33. У яких випадках прокурор має право порушити клопотання перед судом про винесення окремої ухвали?
34. В яких справах бажана заключна частина судової промови?
35. Про що може говорити прокурор у заключній частині обвинувальної промови?
36. Коли і для чого прокурор може взяти слово для репліки?
37. Який зміст і правила проголошення репліки?

Глава 5. Захисна промова.

5.1. Зміст захисної промови адвоката

Виконуючи покладену законом функцію захисту, адвокат, як і прокурор, повинен домагатися того, щоб у результаті дослідження доказів у суді була встановлена істина. Стаття 266 КПК України

передбачає, що **беручи участь у судовому розгляді кримінальної справи, захисник сприяє підсудному в здійсненні його прав і в захисті законних інтересів.**

Захисник висловлює свою думку про значення перевірених доказів у справі, про наявність обставин, які виправдовують підсудного чи пом'якшують його відповідальність, а також свої міркування з приводу застосування кримінального закону та міри покарання. На відміну від прокурора, відмова захисника в судовому засіданні від захисту підсудного не допускається. Захисник не заміняє підсудного, а діє поряд з ним. Водночас він є самостійним учасником кримінального процесу, і як правило, не залежить від підсудного у визначенні тактики захисту, своєї позиції у справі. Навіть якщо підзахисний визнає себе винним, захисник вправі за наявності для цього підстав відстоювати перед судом його невинність або меншу винність.

Коли ж підсудний заперечує свою вину, а захисник переконаний у його винності, то розбіжність позицій підзахисного і захисника в даному питанні недопустима. У цьому випадку захисник не має права діяти за своїм внутрішнім переконанням, бо він фактично стає своєрідним обвинувачем і суддею, який вирішує питання про винність свого підзахисного. Така позиція захисника, якщо вона призведе до погіршення становища підзахисного, не може бути встановлена. Заповідь лікарів «не зашкодь» повністю діє і тут. Захисник повинен побудувати захист, визначити його засоби, ґрунтуючись на показаннях підзахисного, в яких він заперечує свою вину, і на оцінці інших доказів у справі.

Таким чином, захисну промову можна охарактеризувати так. **Захисна промова — це промова в судових дебатах, в якій з точки зору захисту підсудного дається аналіз доказів, викладаються міркування по суті обвинувачення, кваліфікації злочину, пропозиції про міру покарання, інші питання, які мають значення для правильного вирішення справи.**

Зміст захисної промови визначається темою виступу, матеріалами кримінальної справи, позицією, яку зайняв захисник у конкретній справі. Як правило, зміст складається із двох основних елементів — *фактів і оціночних міркувань*.

Оскільки адвокат проголошує свою промову після прокурора, він повинен внести щось нове у висвітленні фактів, по-новому дослідити докази, розкрити характеристику підсудного. Але захисник не повинен забувати про об'єктивність, не видавати чорне за біле, не перекручувати факти.

Яким повинен бути захист, досить влучно сказано в судовій промові М. Казарінова:

«Будь-який захист припустимий. Чи буду я захищати людину, яка випадково відхилилася від прямого і чесного шляху, чи людину, яка все життя, як шаховий кінь, ходить кривими шляхами, — захист мій у принципі є справою благородною і високою. Але засоби і прийоми можуть бути непорядними і недопустимими. І якщо, захищаючи шахового коня, я буду доказувати, що кінь ходить прямо, а дошка крива, і кінь не чорний, а білий, і щоб створити ілюзію білизни, стану завзято чорнити все навколишнє, то захист мій, побудований на засадах фальші і облуди, буде гідний тільки осуду; він мало прислужить обвинуваченому, а для моєї доброї слави прислужить ще менше».

У цьому контексті — характерний приклад. В одному із судів слухалася кримінальна справа. Захисник так проникливе говорив про бідних дітей і вірну дружиноньку підсудного, що присяжні засідателі і присутні в залі судового засідання плакали. А суддя в цей час посміхався. Журналіста, який висвітлював процес, так вразила поведінка головуючого, що він не міг не запитати про це після закінчення процесу суддю. Справа в тому, відповів суддя, що підсудний— холостяк. Не мав і не має ні дітей, ні дружини.

Деякі адвокати не зупиняються і перед виправданням самого злочину. А. Коні писав з цього приводу: «Неможливо було без справедливої тривоги бачити, як в окремих випадках захист злочинця перетворюється у виправдання злочину...»

На жаль, зустрічається подібне явище і в наших судах. Якось у Дарницькому районному суді м. Києва звучав виступ захисника приблизно такого змісту:

«Мій підзахисний виніс кілограм ковбаси. Хіба це злочин? Там всі несуть і навіть везуть. Тільки вони не попадаються, а мій — попався».

Судді, учасники процесу, присутні в залі судового засідання, відчувають фальш і не вірять такому адвокату. Потрібні внутрішня переконаність, впевненість і порядність, інакше захист перетворюється у лицедійство. Крім того, необхідна професійна майстерність, належна кваліфікація адвокатів, а її багатьом не вистачає.

Побудова захисної промови подібна до промови прокурора. Обов'язковий її план, логічна послідовність і зв'язок частин. Схематично промова теж поділяється на частини: *вступна; аналіз фактичних обставин справи; обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; міркування про цивільний позов, міру покарання.*

Захищати підсудного важче, ніж обвинувачувати. Після обґрунтованого виступу, з яким погодилася аудиторія, встає адвокат і пропонує глянути на справу з іншого боку, часом протилежного. Інколи це зробити дуже важко, але треба. Треба примусити, щоб тебе слухали і не лише з допомогою головуючого, який зобов'язаний навести порядок у залі суду.

Виходячи із конкретних обставин справи, захисник може:

- заперечувати обвинувачення в цілому, доказуючи невинність підсудного за відсутністю в його діях складу злочину, за відсутністю самої події злочину або недоведеності участі підсудного у вчиненні злочину;
- заперечувати обвинувачення щодо окремих його частин;
- заперечувати правильність кваліфікації, доказуючи необхідність зміни пред'явленого обвинувачення на статтю КК України, яка передбачає легше покарання;
- обґрунтувати менший ступінь вини і відповідальності підсудного;
- доказувати неосудність підсудного.

5.2. Вступна частина захисної промови

Як правило, з перших фраз адвоката можна більш-менш точно визначити, який з нього захисник, який судовий оратор. Вступна частина, як увертюра до опери, налаштовує публіку, учасників судового розгляду, готує до сприйняття промови.

Варто на хвилику уявити, що ви не в залі судового засідання, а в Національній опері України. Виконується опера Миколи Лисенка «Тарас Бульба». Завіса ще закрита, а симфонічний оркестр починає увертюру. Основна тема — мелодія української народної пісні «Засвистали козаченьки в похід з полуночі» відразу ж захоплює, в душі проходить якась тепла хвиля. Починаєш уважно стежити за подіями на сцені, забуваючи про все довколишнє.

А тепер перенесемося уявно до залу суду. І там захисник підсудного починає такими словами:
«Шановні судді! Мій підзахисний Іванець звинувачується в тому, що 1 квітня о двадцятій годині на вулиці Паризької комуни із хуліганських спонукань...»

Чи може захопити такий виступ? Думається, зовсім ні. Адже, то був уже четвертий повтор зацитованого речення. На початку судового слідства суддя зачитував обвинувальний висновок: «1 квітня о двадцятій годині на вулиці Паризької комуни...» Що відбувалося на цій вулиці, детально розповідали потім підсудний, потерпілий, свідки. Свою обвинувальну промову прокурор починав: «1 квітня на вулиці Паризької комуни...» і нарешті встає адвокат і знову починає з... вулиці Паризької комуни.

Можна навести цілий ряд непродуманих і примітивних початків виступів адвокатів, які не раз доводилося чути в залі судових засідань: *«Товариші судді! Я не затримаю довго вашої уваги...»*
«Товариші судді! Я не буду багатослівним...» Товариші судді! Я захищаю підсудного Іванця...»
«Товариші судді! Справа, яку ми сьогодні розглядаємо, не являє собою великої складності» (або навпаки).

Ще гірше сприймаються суддями спеціально розроблені вступні частини. Одна підготовлена для справ про вбивство, інша — для справ про крадіжку, третя — для справ про хуліганство. З року в 94

рік, із справи в справу переносять ці адвокати свої стандартні вступні частини, демонструючи своє небажання або невміння думати.

Звичайно, бувають і чудові промови київських адвокатів, зокрема М. Городиського, С. Любітова та ін. Цікаво і нестандартно виступають Т. Варфоломеева (Київ), О. Коваль (Хмельницький), Й. Бронз (Одеса), С. Сафулько (Луцьк).

Чим менше шаблону, тим краще сприймається судова промова. Словесна полова недопустима взагалі в захисній промові, надто ж у вступній частині. Засоби і прийоми вступної частини можуть бути різними, її можна розпочати:

- з оцінки суспільно-політичного значення справи, яка розглядається;
- вказівкою на специфічні особливості кримінальної справи;
- з викладу програми промови;
- відсилкою до окремих положень промови прокурора;

- характеристикою особи підсудного тощо.

Наведемо для зразка вступну частину захисної промови адвоката Я. Кисельова у справі Ковальова:

«Товариші судді! В одній середньовічній легенді розповідається про дзвін, який мав чарівну властивість: в його звуках кожен чув той наспів, який йому хотілося почути.

Як часто дебати сторін нагадують цей дзвін із легенди: одні і ті ж факти, одні і ті ж обличчя, але як по-різному, як неоднаково вони бачаться обвинувачем і захисником?

Правий був товариш прокурор, провіщаючи у своїй промові, що ми будемо з ним по-різному, кожен по-своєму пояснювати ту велику і гірку біду, яка прийшла в сім'ю Ковальових. Але в одному з найголовніших питань, питанні про те, що ж спонукало Ніну Федорівну Ковальову, молоду жінку, матір двох дітей, 4 серпня о п'яти годині після полудня відчинити вікно своєї квартири на п'ятому поверсі, стати на карниз, постояти там кілька секунд, повернутися обличчям до кімнати, щось вигукнути і враз метнутися вниз, щоб розбитися, — ось у цьому питанні: чому шукала смерті Ніна Федорівна, і в обвинувачення, і в захисту немає розходжень. Дзвін загубив свою чарівність, і ми з товаришем прокурором відповідаємо однаково: глибока сімейна драма, нестерпні відносини між чоловіком і дружиною — Миколою і Ніною Ковальовими. Але так відповісти — значить зробити тільки перший і найлегший крок на довгому шляху, кінець якого приводить до вирішення справи.

Так, розлад був, він ставав усе глибшим і загрожував сім'ї зруйнуванням. Все це мучило Ніну Федорівну. Але чи означає це, що в розвалі сім'ї і трагічній кінцівці винен Микола Ковальов?

У товариша прокурора немає ніяких сумнівів, все йому гранично зрозуміло: винен Ковальов, тільки він, і ніхто інший!..

Я уважно слухав обвинувальну промову і ловив себе на думці: яка велика могутність слова! Як примхливо, вільно і несподівано воно міняє зміст і значення фактів.

До промови товариша прокурора мені здавався беззаперечним той факт, що в справі Ковальова в тісно сплетений вузол зібралися високі і ниці почуття: кохання і зненависть, помста і прощення, заздрість і великодушність. Мені здавалося беззаперечним: суду доведеться розібратися у великотрудній сімейній драмі, такій складній, що і самим учасникам її далеко не все зрозуміле.

Але ось прокурор проголосив промову. І що ж? Виявляється, ніяких складнощів у справі немає й близько. Виявляється, істина крізь неї так і проглядається. І секрет перетворення справи, в якій на кожному кроці виникають психологічні загадки, в справу найпростішу, як таблицю множення, розкритий надзвичайно відверто: для цього необхідно було не поскупитися на чорну фарбу, малюючи образ Ковальова...

Як бачите, фарби, якими користувався товариш прокурор, не дуже різноманітні, хоча згущення і соковитості в них надмірно. Але вже давно відомо, що однією фарбою, навіть найгустішою, дуже тяжко надати портрету життєвої достовірності. А правильно і точно розібратися в моральному обличчі Ковальова необхідно, без цього не можна вирішити справу.

Мені не здається достовірною та характеристика, яка дана Ковальову в промові прокурора. Між обвинуваченням і захистом тут неминуха суперечка, суперечка велика і серйозна».
5.3. Установлення фактичних обставин справи, аналіз і оцінка доказів

Виступаючи із захисною промовою в суді, адвокат передусім повинен висвітлити передбачені кримінально-процесуальним законом обставини, установлення яких необхідно для вирішення кримінальної справи, а також для прийняття процесуальних профілактичних заходів у справі.

Ця сукупність обставин, установлення яких необхідно для правильного вирішення справи, передбачена КПК України, де говориться, що при розгляді кримінальної справи підлягають доказуванню:

- подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину);
- винність підсудного у вчиненні злочину і мотиви злочину;
- обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності підсудного, а також інші обставини, що характеризують особу підсудного;
- характер і розмір шкоди, заподіяної злочином, а також розмір витрат на лікування потерпілого від злочинного діяння (ст. 64 КПК);
- причини і умови, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК).

Ці обставини конкретизуються кримінально-процесуальним законодавством щодо справ про злочини неповнолітніх (ст. 433 КПК), осіб, які захворіли або вчинили суспільне небезпечні діяння в стані неосудності (ст. 417, 420 КПК України).

Виклад фактичних обставин не повинен повторювати фабулу справи в тому вигляді, в якому вона викладена в обвинувальному висновку. В такому вигляді виклад фактичних обставин справи лише стомить суддів і всіх присутніх у залі судового засідання і викличе у них байдужість.

Як окрема і самостійна частина захисної промови, виклад фактичних обставин справи доречний у справах:

- в яких фабула досить складна і допускає різні тлумачення з позицій обвинувачення і захисту;
- в яких захисник доказує наявність обставин, які усувають протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність);
- за відсутності суб'єктивних умов відповідальності (наприклад, за відсутності у підсудного мети присвоєння чужого майна).

У цих випадках виклад фактичних обставин справи починається в такій послідовності, в якій вони містяться в обвинувальному висновку і промові прокурора. Потім захисник дає свою версію.

Аналіз і оцінка зібраних у справі доказів складає, як правило, основну частину захисної промови. Аналізуючи й оцінюючи процесуальні докази, захисник обґрунтовує ними свої міркування про те, чому ті чи інші докази він вважає достовірними, а інші — ні, чому ті чи інші докази є сумнівними, суперечливими.

Обсяг цієї центральної частини визначається конкретними обставинами справи і тією позицією, яку займають підсудний та його захисник щодо пред'явленого обвинувачення. Спрямованість і

методика аналізу доказів залежить від того, заперечує чи ні пред'явлене обвинувачення підсудний. Вимагаючи винесення виправдувального вироку, захисник спрямовує всі свої зусилля на спростування доказів обвинувачення.

Аналізуючи докази в справі, захиснику часто доводиться не лише спростовувати обвинувачення і висловлювати сумніви, але і доказувати. Це необхідно робити в тих випадках, коли він щось стверджує, висуває іншу версію, яка суперечить обвинувальній. Якщо у справі про вбивство захисник стверджує, що підсудний діяв у стані необхідної оборони, він повинен це доказати і переконати суд, що стан необхідної оборони дійсно мав місце. Якщо в подібній справі захисник стверджує, що вбивство було здійснено у стані сильного душевного хвилювання, яке виникло несподівано внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого, він повинен це доказати. Спростовуючи в промові звинувачення в умисному вбивстві і протиставляючи йому твердження про вбивство з необережності, захисник повинен переконати суд у тому, що підсудний не хотів смерті потерпілого.

Захиснику слід добре попрацювати ще в ході судового слідства. Необхідні факти і обставини мають бути дослідженими в процесі судового розгляду і тоді їх аналіз і оцінка в захисній промові матимуть особливо переконливий характер.

Адвокатська практика рекомендує аналіз доказів давати судові в такій послідовності:

1. Найперше захисник аналізує й оцінює докази, подані обвинуваченням, які підтверджують наявність події злочину. (Див. промову адвоката В.Россельса у справі Мурова промову адвоката В. Алексеева у справі Коровіної).

2. Аналіз доказів, які свідчать про наявність чи відсутність у діях підсудного складу злочину. (Див. промову адвоката Д. Островського у справі Луньова, промову адвоката Л. Розенталя у справі Козітіса).

3. Подання і аналіз доказів, які встановлюють обставини, що виключають можливість порушення кримінальної справи. (Див. промову адвоката А. Каляева у справі Курдіна, промову адвоката В. Поганкіна у справі Кілкова).

4. Аналіз **характеру вини** (крайня необхідність, наявність необережності, необхідна оборона...) Див. промову адвоката О. Дервіза у справі Верховського, промову адвоката І. Успенського у справі Муранова².

5. Аналіз **мотивів**, якими керувався підсудний. Варто звернути особливу увагу при підготовці судової промови на промову адвоката С. Любітова у справі Назаренка.

6. Аналіз **ступеня і характеру відповідальності**. Див. промову адвоката А. Екмекчі у справі Кириліної⁴, промову А. Полякова у справі Цапліна .

7. Аналіз **причинного зв'язку** між діянням, у якому обвинувачуються підсудні, і наслідками. Див. промову адвоката М. Карабчевського у справі братів Скитських.

8. Аналіз **причин і умов**, які сприяли вчиненню злочину. Див. промову адвоката А. Полякова у справі Цапліна.

9. Питання, які відносяться до **характеру і розміру шкоди**. Див. промову адвоката В. Алексеєва у справі Коровіної, промову адвоката В. Шингарєва у справі Кисельової.

Як засвідчує практика, темою захисної промови найчастіше буває доказування **обставин справи, що пом'якшують відповідальність** підсудного.

Якщо підсудний визнає себе повністю винним у пред'явленому йому обвинуваченні, інші докази також підтверджують його вину, завдання захисника — виключити можливість якої-небудь помилки і довести суду щире розкаяння підсудного, інші пом'якшуючі обставини.

Обставинами, що пом'якшують відповідальність підсудного, визнаються: відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину або добровільне відшкодування завданої втрати чи усунення заподіяної шкоди; вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин; вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність; вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого; вчинення злочину при захисті від суспільне небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони; вчинення злочину неповнолітнім; вчи-

нення злочину жінкою в стані вагітності; щире розкаяння або явка з повинною, а також сприяння розкриттю злочину. Суд може враховувати й інші пом'якшуючі обставини (ст. 40 КК України).

Якщо підсудний визнає себе винним частково, заперечуючи обвинувачення в одній його частині і визнаючи в іншій, аналіз доказів у захисній промові будується таким чином:

- аналізуються докази щодо обвинувачення, яке заперечується, в залежності від підстав для заперечення (ст. 6 КПК України);

- аналізуються докази стосовно обвинувачення, яке не заперечується (ст. 40 КК України).

В багатоепізодних справах методика аналізу буде найбільш правильною, якщо епізоди згрупувати за ознаками їхньої однорідності, визнання їх або заперечення. Для учасників суду будуть зрозумілішими докази захисної промови, якщо спочатку захисник відзначає те, що не заперечується, а потім аналізує докази за епізодами, які заперечуються.

Які помилки найчастіше допускаються молодими адвокатами? Найпоширеніша така: аналіз доказів підміняється механічним відтворенням і перерахуванням того, що показали свідки, потерпілий, підсудний, експерт, інші учасники судового засідання. Перераховуються прізвища і те, що було сказане кожним із допитаних: Іванець сказав те-то, Петрусь сказав те що, Сидорець сказав те-то (а всі троє говорили одне й те саме).

Аналізуючи показання потерпілого, підсудного, свідків, захисник повинен зіставити:

- показання однієї і тієї ж особи на попередньому слідстві і в суді;
- показання різних свідків;
- показання учасників процесу і документи;
- показання підсудного, потерпілого і незаперечні факти;
- вільну розповідь на перших і наступних допитах на попередньому слідстві і в суді...

Не слід залишати поза увагою і висновки експертів. Звичайно, це вимагає від адвоката серйозної підготовки, як загальної, так і щодо конкретної справи. Аналіз висновку експерта вимагає спеціальних знань, умілого зіставлення фактів. Знанням необхідно протиставляти знання, а не заклинання. Критика невігласа-адвоката нерідко буває голосною, але ніколи — переконливою.

Дослідження й оцінка речових доказів, протоколів слідчих дій, інших документів в залежності від обставин справи може посісти певне і навіть значне місце в захисній промові. Аналізуючи докази, захисник не повинен замовчувати те, що невігдно для його підзахисного, оскільки це може лише зашкодити. За належного аналізу, пояснення воно може виявитися несуттєвим або навіть байдужим для справи. Закінчивши аналіз доказів, давши оцінку кожному з них і всім доказам у сукупності, захисник повинен зробити мотивовані висновки, які відповідають доказам.

5.4. Обґрунтування кваліфікації злочину

Кваліфікувати — це значить віднести те чи інше явище за його якісними ознаками до певного розряду, виду чи категорії. В праві це означає: підібрати ту правову норму, яка передбачає дане діяння; підвести це діяння під правову норму; дати цьому діянню юридичну оцінку; вказати конкретну статтю Особливої частини Кримінального кодексу України.

Правильна кваліфікація злочину є однією з гарантій здійснення правосуддя, оскільки кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, яка винна у вчиненні передбаченого кримінальним законом суспільне небезпечного діяння. Помилка у кваліфікації може потягнути безпідставне засудження особи, діяння якої не є протиправним; конфіскацію майна; застосування амністії, судимість тощо.

Тому судовому риторі слід серйозно поставитися до цієї частини промови. Від захисника вимагається:

- абсолютна точність і чіткість юридичних формулювань і посилань на закон;
- ретельна підготовка до обґрунтування кваліфікації злочину (переглянути постанови Пленуму Верховного Суду України, теоретичні статті, судову практику; порадитися з колегами).

Питання про кваліфікацію злочину ставиться захисником, коли обвинувачення повністю або частково визнається, а кваліфікація злочину, запропонована слідчим, заперечується. Правові міркування адвоката мають бути аргументовані, а висновки — обґрунтовані перевіреними доказами.

Які ситуації найпоширеніші у судовій практиці?

- захисник не заперечує фактичної сторони діяння, але стверджує, що воно передбачено не тим кримінальним законом, яким його кваліфікує обвинувачення;

захисник заперечує окремі елементи діяння, наприклад розмір викраденого, мотив убивства і на підставі цього пропонує іншу кваліфікацію.

Якщо захисник стверджує, що запропонована обвинуваченням кваліфікація неправильна, що діяння не відповідає складу злочину, то він повинен дати фактичну і юридичну характеристику діяння підсудного, а також розкрити зміст закону, застосування якого заперечується. Захисник

повинен довести, що якраз запропонована кваліфікація відповідає тій злочинній події, яка визнається доказаною. На вирішення цієї задачі і повинен бути спрямований аналіз елементів складу злочину.

Аналізувати, в залежності від конкретних обставин справи, слід:

- об'єкт злочину і його об'єктивну сторону (дія чи бездіяльність, їх наслідки, причинний зв'язок між суспільне небезпечним діянням і суспільне небезпечним наслідком, спосіб здійснення злочину, обстановка, при якій здійснено злочин тощо);
- суб'єкт злочину і його суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, ціль або мету злочину).

Досвідчені адвокати ведуть ось такі картотеки судової практики, які допомагають їм у питаннях кваліфікації щодо конкретних кримінальних справ.

НЕОБХІДНА ОБОРОНА Не є злочином дія, які хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинена в стані необхідної оборони при захисті особи, що обороняється, від, суспільне небезпечного посягання. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 5 лютого 1987 року.

СПІВУЧАСТЬ Особа, яка сприяла вчиненню групового зґвалтування, але особисто статевому акту з потерпілою не вчиняла і не застосовувала щодо неї насильства під час її зґвалтування іншими особами, несе відповідальність не як учасник групи, а як пособник, тобто за ст. 19, ч. 3 ст. 117 КК України. Постанова президії Черкаського обласного суду від 3 квітня 1992 року.

КВАЛІФІКАЦІЯ СЛУЖБОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Дії особи, яка одержала грошові кошти від громадян внаслідок зловживання службовим становищем, підлягають кваліфікації за ст. 165, а не за ст. 84 КК України.

Постанова президії Чернігівського обласного суду від 1 березня 1988 року.

КВАЛІФІКАЦІЯ ХУЛІГАНСТВА

Дії засудженого кваліфіковано за ч. 3 ст. 203 КК України безпідставно, оскільки застосування ножа його співучасником було ексцесом виконавця.

Постанова президії Київського міського суду від 23 лютого 1986 року.

Із вдалим обґрунтуванням кваліфікації злочину можна ознайомитися в промовах: адвоката І. Любимової у справі Негіної; адвоката В. Шингарева у справі Кисельової; адвоката В. Поганкіна у справі Хилкова; адвоката А. Полякова у справі Цапліна; адвоката В. Ермана у справі Михайлова.

5.5. Характеристика особи підсудного

Тут відкривається широке поле діяльності для захисника. Неможливо уявити собі кримінальну справу, у якій адвокат) в захисній промові не довелося б говорити про особу підсудного. Важливість цієї частини захисної промови визначається ст. 39 КК України, ст. 324, 334 КПК України, де

говориться, що при призначенні покарання необхідно, крім інших факторів, враховувати особу винного.

Завдання захисника — розкрити внутрішній світ підсудного, його світогляд і світосприймання, зрозуміти його психологію, переживання і пояснити їх суддям. І коли захисник зможе це зробити, його промова стане яскравою, переконливою, а отже, вплине на всіх учасників судового розгляду.

Захисник зобов'язаний: зібрати і доповісти суду все, що говорить на користь підзахисного, що здатне полегшити його участь і що дозволить виявити обставини, сприятливі для підсудного.

«Закон вимагає, щоб поблажливість базувалася на обставинах справи. Але з усіх обставин справи, звичайно, найголовніша — сам підсудний. Тому, якщо в його житті, в його особі, навіть в слабкостях його характеру, які впливають із його темпераменту і його фізичної природи, ви знайдете підстави для поблажливості чи милості, — ви можете до судового голосу засудження приєднати голос милосердя». Ці слова, сказані видатним прокурором, суддею і судовим ритором Анатолієм Коні більш як сто років тому, не втратили своєї свіжості й сьогодні.

Якщо захисник не заперечує кваліфікацію злочину, а звертається до суду з проханням, то він може говорити:

- про відвернення винним шкідливих наслідків вчиненого злочину. Підсудний після вчинення злочину, бажаючи уникнути тих наслідків, які цей злочин може спричинити, вчинює певні дії щодо їх недопущення, і це призводить до того, що такі наслідки не наступають. Наприклад, заволодівши майном у результаті розбою, винний зразу ж повертає це майно потерпілому або, спричинивши тяжке тілесне ушкодження, небезпечно для життя в момент заподіяння, надає потерпілому допомогу, і тим самим відвертає смерть останнього;
- про вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин. Це поєднання істотних для підсудного факторів фізичного, матеріального чи морального характеру, що негативно впливають на його особисте або сімейне життя. Наприклад, значні матеріальні труднощі, тяжка хвороба підсудного або членів його сім'ї, несприятливі побутові чи житлові умови, жорстоке поводження батьків з дітьми, чоловіка з дружиною;
- про вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або через матеріальну чи іншу залежність. Погроза пов'язувалась із заподіянням фізичної, матеріальної чи моральної шкоди шляхом вчинення незаконних дій як щодо самого підсудного, так і щодо близьких йому осіб; у діях підсудного відсутні ознаки крайньої необхідності; винний вчинив злочин, прагнучи відвернути несприятливі для себе чи для своїх близьких наслідки, з якими пов'язувалась погроза. Під примусом слід розуміти всі інші, крім погрози, форми примушування винного вчинити злочин (фізичне насильство, позбавлення волі, їжі, води). Матеріальна залежність підсудного означає повне або часткове перебування винного на утриманні, залежність боржника від кредитора, спадкоємця від спадкодавця тощо;
- **про вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого.** Вчинення підсудним злочину у стані фізіологічного афекту,

коли винний усвідомлює характер і значення своїх дій. Захиснику слід довести, що: стан великого душевного хвилювання у підсудного мав місце під час вчинення ним злочину; такий стан був викликаний неправомірними діями іншої особи чи осіб; злочин вчинено щодо саме тієї особи, неправомірні дії якої викликали у підсудного стан великого душевного хвилювання;

● **про вчинення злочину при захисті від суспільне небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони.** Для наявності цієї обставини необхідно встановити, що особа перебувала в стані необхідної оборони, але при цьому перевищила її межі. Вбивство і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони є привілейованими видами злочинів, відповідальність за які передбачена ст. 97 та 104 КК України. Для кожного конкретного випадку існують свої межі необхідної оборони, які впливають з конкретних обставин справи, і завдання захисника довести їх до суддів;

● **про вчинення злочину неповнолітнім.** Під неповнолітнім розуміється особа, якій на момент вчинення злочину не виповнилося вісімнадцять років. Закон у даному випадку враховує наступне:

- формування неповнолітнього як особистості ще не скінчилося;
- емоційно-вольова сфера його психіки ще не набула стійкості;
- підсудний не має належного життєвого досвіду, сталих орієнтирів, і вчинення злочину, як правило, тією чи іншою мірою зумовлено даними факторами;

● **про вчинення злочину жінкою в стані вагітності.** Захиснику в своїй промові слід вказати, що стан вагітності супроводжується рядом психічних та фізіологічних особливостей, які значною мірою знижують здатність жінки повністю контролювати свою поведінку. Термін вагітності на момент вчинення злочину, а також обізнаність про такий стан самої жінки в даному разі значення не мають;

● **про щире розкаяння, або явку з повинною, або сприяння розкриттю злочину.** Захисник указує, що це конкретні прояви усвідомлення його підзахисним своєї вини у вчиненні злочину. Щире розкаяння має місце в тих випадках, коли особа повністю визнає свою вину у вчиненні злочину, дає своїй поведінці належну оцінку і готова нести передбачену законом відповідальність. Явка з повинною передбачає, що особа добровільно приходить до правоохоронних органів, зізнається у вчиненому нею злочині і висловлює готовність нести за нього передбачену законом відповідальність. Сприяння розкриттю злочину означає, що винний у будь-якій формі надає допомогу органам правосуддя в з'ясуванні тих обставин вчинення злочину, які мають істотне значення для повного його розкриття. Йдеться про викриття інших співучасників злочину, передачу речових доказів, предметів, здобутих злочинним шляхом, та ін.

Передбачений у кримінальному законодавстві перелік обставин, що пом'якшують відповідальність підсудного, не є вичерпним. Захисник може вказувати в своїй промові й інші обставини:

- вчинення його підзахисним злочину вперше;
- вчинення злочину внаслідок збігу обставин;
- вчинення злочину внаслідок протиправної поведінки потерпілого;
- часткове усунення підзахисним заподіяної шкоди тощо.

Чудовий аналіз характеристик особи підсудного є в роботах відомих адвокатів Петра Пороховщикова, Наталії Михайловської і Віктора Одинцова.

Працюючи над підготовкою і особливо проголошуючи цю частину промови в залі судового засідання, не варто забувати про почуття міри. К. Арсеньєв писав, що читаючи Мішеля Дало, починаєш переконуватися, що кращих людей Франції необхідно шукати на лаві підсудних, і що його клієнти, у більшості випадків, справжні ангели доброти і невинності. В одній справі захисник так захопився пошуком пом'якшуючих обставин для підсудного, який здійснив злочин у нетверезому стані, що висловив думку, нібито всі присутні в залі теж вживають алкоголь і що в тому немає нічого шкідливого. Суд прореагував на такий виступ адвоката окремою ухвалою на адресу юридичної консультації.

В іншій справі адвокат заявив у промові, що його підзахисний був того дня в нетверезому стані і здійснив злочин під впливом тяжких сімейних обставин: розлучення з дружиною, смерть матері. На те прокурор у репліці переконливо відповів, що підсудний до здійснення злочину двічі лікувався від алкоголізму, вдома влаштовував постійні скандали й до розлучення з дружиною і смерті матері. Такий аналіз особи аж ніяк не сприяє захисту '.

Для молодих правників буде цікавою та аргументація, якою користувався видатний судовий ритор С. Андрієвський:

«Візьміть хоча б два оповідання Чехова: «Зловмисник» і «Біда». Герой першого, селянин Григор'єв, відкручував гайки, якими рейки прикріплювалися до шпал. Іншими словами, навмисно пошкоджував залізничну колію з явною небезпекою для пасажирів, тобто здійснив злочин, передбачений 1081 ст. Уложення. В іншому — купець Авдеев, член ревізійної комісії збанкрутілого банку, підписував фальшиві звіти, тобто судився за злочин, передбачений 1154 ст. Уложення. Чехов не юрист. Але хто ж — навіть найкращий з нас — щодо цих двох звинувачуваних міг проголосити в суді таку яскраву і просту, таку обеззброюючу промову, яка позбавляє всіляку можливість переслідування цих двох злочинців (Григор'єва і Авдеева), як написав про це Чехов у двох коротеньких оповіданнях?!

А в чому ж таємниця? Тільки в тому, що Чехов правдиво і художньо змалював перед читачем побутові умови і внутрішнє життя цих двох, висловлюючись по-нашому, своїх «клієнтів».

І рішуче те ж саме ми повинні робити у кожному кримінальному захисті».

Як же змальовують образ своїх клієнтів деякі наші адвокати? На жаль, нерідко скупо і примітивно. Ось витяги з адвокатських промов: *«Бачите, товариші судді, можна плакати на суді, бити себе в груди, що я розкаюсь, в душу не можна проникнути»*. А він і не намагався це зробити. Навіть у виробничу характеристику, яка була в матеріалах справи, і непогана, і в ту, «не проник». Або: *«Дозвольте, товариші судді, сказати кілька слів про особу підсудного»*. Надавши характеристики особи свого підзахисного, не розкривши мотивів поведінки, адвокат зачитав кілька абзаців із стандартної виробничої характеристики. І далі продовжує: *«Але ж ви, товариші судді, не*

повинні вирішувати справу так, особистість також потрібно враховувати». Після цього захисник зачитав кілька фраз виробничої характеристики, і на цьому скінчилася ця частина судової промови.

Як тут не згадати Петра Пороховщикова: «Стислість характеристики зовсім не є перевагою в судовій промові, коли з особистістю пов'язане пояснення справи». Наші кращі ритори нерідко обмежувались одним натяком на саму подію злочину, натомість віддавали всю свою увагу характеристиці і психології. Такі промови Спасовича у справі Олександри Авдєєвої, Андрієвського у справі Тарновського (Справа розглядалася в 1905 році в Гомелі. Тарновський звинувачувався в убивстві коханця своєї дружини Боржевського. Після захисної промови С. Андрієвського присяжні виправдали підсудного). Такі майстри не могли говорити зайвого, а приклади ці свідчать, що вони зовсім не турбувалися про стислість.

Отже, якщо ритор визнав, що характеристика відомої особи необхідна для справи, він повинен відпрацювати її якнайретельніше. Важливо, щоб у присяжних склалося і закріпилося якраз таке уявлення про людину, яке необхідне ритору. Його супротивник, звичайно, подасть ту ж людину в іншому вигляді. Але це не значить, що друге зображення закриває перше, чи навпаки. В цьому якраз і сприятливі умови для обох риторів. Вони можуть бути правими обидва, якщо тільки будуть обидва правдивими і обережними. Зрозуміло, що за детальним розбором характеру дійових осіб необхідно знайти для кожного образний або сильний вираз, який об'єднував би сказане. Так, Громницький називає Олександра Тальма «скаженим», Спасович Авдєєву — «істотою, ледь подібною на нерозвинену людину»; про Ольгу Палей Карабчевський говорить: «безалаберний жмуток нервів».

5.6. Міркування про цивільний позов, міру покарання

Визначення збитків, завданих злочином, — це тема, яку не може обійти захисник у своїй судовій промові, якщо фактичні обставини справи вимагають постановки таких питань, які стосуються цивільного позову. Саме захисник повинен поставити ці питання в своїй промові і вирішити їх відповідно до матеріалів справи і вимог закону.

Нерідко від правильного вирішення питання про шкоду залежить кваліфікація злочину. У справах розкрадання державного чи іншого майна розмір крадіжки (дрібний, великий, дуже великий) визначає кваліфікацію вчиненого. Розмір збитків визначає кваліфікацію злочину в ряді інших випадків. У групових справах, у яких ідеться про шкоду, завдану спільними злочинними діями двох і більше осіб, правильне вирішення питання про збитки з дотриманням принципу індивідуалізації вини і відповідальності набуває особливого значення.

Захисник повинен потурбуватися про те, щоб майнова відповідальність його підзахисного не виходила за межі шкоди, завданої його діями. Інколи в групових справах підсудним ставляться у вину окремі самостійні злочини і вирішується питання про часткову або солідарну відповідальність. Щоб солідарна відповідальність необґрунтовано не застосовувалась, — за це має подбати адвокат.

При підготовці цієї частини промови особливу увагу слід звернути увагу на постанови Пленуму Верховного Суду України, практику судів України у кримінальних справах і використати її у своїй

захисній промові. Захисник не має права недооцінювати питання шкоди і її відшкодування, питання цивільного позову.

Обставиною, пом'якшуючою відповідальність підсудного, є добровільне відшкодування завданої втрати, усунення заподіяної шкоди і навіть часткове усунення винним заподіяної шкоди. На це слід звернути увагу суддів у своїй захисній промові. Пасивність захисника може привести до задоволення позову, не обґрунтованого матеріалами кримінальної справи.

Висновки захисника в судовій промові повинні бути послідовними, обґрунтованими, принциповими, чітко сформульованими. Всі доводи, які наводить адвокат, повинні підвести його до прохання про міру покарання, до формулювання остаточних висновків у справі. Якщо в результаті належного аналізу доказів захисник приходить до висновку, що подія злочину відсутня, в діянні підзахисного немає складу злочину або не доведено участь підсудного у вчиненні злочину, він просить суд постановити виправдувальний вирок. Що стосується цивільного позову, заявленого у справі, то захисник просить відмовити в цивільному позові, якщо він ставить питання про винесення виправдувального вироку за відсутністю складу злочину або за недоведеністю участі підсудного у вчиненні злочину; або про залишення цивільного позову без розгляду, якщо йдеться про виправдання за відсутністю в діях підсудного складу злочину, оскільки в цьому випадку у потерпілого залишається право звернутися з позовом знову в порядку цивільного судочинства.

Коли захисник не заперечує факту здійснення злочину, він зобов'язаний висловити свої міркування про міру покарання. Не рекомендується вказувати конкретну міру покарання. Найчастіше ж у залі судового засідання звучать ось такі фрази: «Прошу визначити мінімальну міру покарання, вказану у статті... Кримінального кодексу України»; «прошу призначити покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої законом за даний злочин, і застосувати ст. 445 КК України»; «прошу призначити м'якішу міру покарання, ніж просив товариш прокурор» тощо.

5.7. Заключна частина захисної промови

Вона є обов'язковою в кожній судовій промові. Але у великих захисних промовах буває корисним підсумувати висновки захисту. Якщо прокурор відмовився підтримувати обвинувачення і просить суд виправдати підсудного, це не звільняє захисника від обов'язку мотивувати в своїй захисній промові необхідність виправдання, а в заключній частині промови подати суду своє прохання. Захиснику необхідно так переконливо сформулювати висновки, щоб суду стало очевидним, що виправдання в цьому випадку — єдино правильний шлях правосуддя. Йдеться про те, щоб переконати не лише суддів, але й всіх присутніх у залі засідання.

Адвокат М. Карабчевський так закінчив свою захисну промову в справі братів Скитських:

«Я відчуваю, що пора закінчувати, панове судді! Але я боюся кінчати. Коли я закінчу, — черга вашому вирокі. Може настати жахливе, те жахливе, яке ми вже переживали. Невже це насправді можливе? Суд і засудження близькі. Але закон не хоче, не вимагає від вас неможливого. У подібних випадках він, навпаки, сам приходить вам на допомогу, сам береже вас. Чи вам, юристам-суддям, нагадувати мені про це? Самонавіяність завжди сліпа. Сумніви ж — супутники розуму. Сказати, що в

цій справі все для вас зрозуміле і немає сумнівів, ви не можете... Я прошу для Скитських виправдувального вироку»¹.

Із промови адвоката С. Андрієвського у справі про крадіжку смарагдової брошки:

«Отже, ви виправдаєте М-ву. Але нехай же ваше виправдання послужить й іншу службу. Нехай відділення розшуку хоча б на мить відійде від своєї прямолінійності, від поспіху, бо хоч з боку і гарно дивитися, як баский кінь стрілою мчить від Анічкіна мосту до Адміралтейства, але при цьому часто буває, що він калічить ні в чому не повинних перехожих. Так само у цій справі відділення розшуку придушило і М-ву.

1 Судебные речи известных русских юристов. — С. 464. 110

Коли вина підсудного чітко доказана, тоді ми готові віддати його в караючі руки; але коли звинувачення базується на одних здогадках і причому дуже хитких, — наші кращі захисники, тобто судді, завжди скажуть тому, хто зазіхне на волю М-вої: руки геть! Ця жінка недоторканна! Такий вирок ви постановите спокійно і достойно, для підтримання віри в чистоту звичаїв, оскільки основне правило, на якому має триматися кримінальне правосуддя, завжди залишається незмінним: довіра вище підозри».

5.8. Репліка адвоката

Ця частина виступу теж не завжди звучить наприкінці судових дебатів. Після проголошення промов учасники дебатів мають право обмінятися репліками (ст. 318 КПК України). Як видно із змісту цієї статті, обмін репліками — це право, а не обов'язок прокурора й адвоката.

Зміст реплік суттєво відрізняється від змісту основних судових промов. Репліка — це заперечення проти промови або її частини. Походить від латинського — *повертаю назад, відбиваю*. Якщо репліку проголошує прокурор, він висловлює в ній заперечення проти положень захисної промови. Захисник у своїй репліці заперечує проти певних тверджень прокурора.

Захисник реплікою не повинен заперечувати проти основної промови прокурора, оскільки це мало місце в захисній промові, крім тих виняткових випадків, коли заперечення необхідно для обґрунтування певних положень репліки. Прогалини, які допустив захисник у промові, не можуть слугувати підставою для репліки. Головуючий у цьому випадку має право відмовити захиснику в наданні додаткового слова під виглядом репліки.

Чи може захисник відмовитись від проголошення репліки, якщо прокурор скористався своїм правом?

«Ні, — відповідає В. Гольдінер, — якщо прокурор у своїй репліці навів дані, які явно спростовують висновки, висловлені адвокатом у захисній промові, то в цьому випадку необхідно визнати його правоту і внести відповідні зміни в свою систему захисту» 2.

Якщо прокурор не навів таких доводів, то в репліці слід звернути увагу суду на відсутність у прокурора можливості серйозно обґрунтувати свою позицію. Якщо прокурор відмовився від репліки або якщо він не бере участі в процесі, адвокати мають право обмінятися репліками. Така необхідність виникає в групових процесах, де інтереси підсудних суперечливі.

Репліку не слід зводити до обговорення другорядних, дрібних і приватних запитань. У ній повинні бути чітко виділені і сформульовані:

- суть розходжень, суперечностей між учасниками судових дебатів;
- висновки, які спростовують заперечення суперника, і факти, які підкріплюють ці висновки;
- кінцеві висновки, які випливають із усієї системи аргументації захисника.

У репліці захисник, як правило, не повинен торкатися інших питань, не порушених у репліці прокурора; захисник може зупинитися не на всіх пунктах заперечень державному обвинувачу, а лише на основних найважливіших моментах; в окремих випадках, коли репліка прокурора дає привід дія додаткової аргументації, це повинно бути зроблено коротко, щоб репліка не перетворювалася у другу захисну промову.

Репліка, на відміну від промови, побудована на полеміці із супротивником. Стислість репліки обумовлює велику напруженість, пристрасність, заповзятливість і запальність.

У зв'язку з цим виникає питання про допустимі межі полеміки. Нерідко доводиться спостерігати в суді досить непривабливу картину, коли репліка перетворюється в лайку. Прокурор і адвокат ведуть себе так, як при зустрічі, скажімо, перекупники на базарі.

Віталій Леоненко наводить приклад із судової практики одного із районних судів м. Києва Під час судового розгляду справи, в той момент, коли адвокат, виступаючи із захисною промовою, сказав: *«Товариші судді, якщо по совісті говорити...»*

У цей момент прокурор, піднявшись зі свого місця, кинув адвокату репліку: *«А у вас є совість?»*

Суд прийняв рішення занести репліку прокурора до протоколу судового засідання і довести до відома вищестоящего прокурора.

Основні правила, яких повинні дотримуватись під час судових дебатів учасники процесу, — ввічливість, коректність, культура. У першу чергу це стосується адвоката. Його висока культура, вишукана поведінка, особливо перед виходом суддів до нарадчої кімнати для винесення вироку у справі, принесе користь і йому, і його підзахисному.

5.9. Альтернатива в захисній промові

Чи допустима альтернатива в судовій промові? В обвинувальній промові прокурора — ні. В захисній промові вона теж не бажана, але допустима.

Із промови адвоката Миколи Холеви у справі Максименко:

«Говорити про винність чи невинність будь-кого в злочині можна тільки за умови, що подія цього злочину безсумнівна. Заперечувати звинувачення в отруєнні можна лише тоді, коли смерть уявної жертви від отрути є доказаною. Тому ви, панове присяжні засідателі, зрозумієте скрутність мого становища: мені доводиться заперечувати винність підсудної в злочині, який, на моє глибоке переконання, ніким і ніколи не був вчинений. Мені доводиться для цього здійснювати над собою деяке розумове насильство — допустити отруєння, яке мною заперечується — не як факт, а як логічну посилку, як необхідну умову для даного судового змагання.

Зробити таку тимчасову, умовну поступку обвинуваченню для захисту уявляється цілком безпечним. Звичайно, для захисту суттєво відхилити отруєння: досягнувши цього результату, він може вважати своє завдання виконаним. Немає смерті від отрути, немає злочину отруєння, не може бути і мови і про будь-чию винність...

Не відмовляючись від жодного слова, мною сказаного про причину смерті, переходжу до другого питання — про винність підсудної. Я повинен тимчасово допустити, що спірне отруєння доказане».

Коли так трапиться, що виникнуть підстави і для виправдання, і для перекваліфікації дії підсудного, найкраще вибрати позицію, найсприятливішу для підзахисного, — просити виправдувальний вирок.

Але в захисній промові слід розібрати і докази, які підтверджують і можливість перекваліфікації. В даному випадку можна застосувати такий риторський прийом, як *запитально-відповідальна форма*.

Задається питання:

— *А чи мав місце склад злочину, передбачений статтею... КК України, за якою підсудного віддано до суду?*

У відповіді доказується, що даного складу злочину немає. Потім знову запитання:

— *А, можливо, має місце інший склад злочину — такий-то?*

Доказується, що і цього складу злочину немає, після чого захисник переходить до викладу остаточної позиції про виправдання. Це так звана прихована альтернатива, і вона допустима в промові адвоката.

Питання для контролю та самоконтролю

1. Що таке захисна промова?
2. Чим визначається зміст захисної промови?
3. Яким повинен бути захист підсудного?
4. Яка структура захисної промови?
5. Які способи і прийоми вступної частини захисної промови ви можете назвати?
6. Які фактичні обставини справи повинен висвітлювати адвокат, виступаючи із захисною промовою?
7. У яких випадках виклад фактичних обставин справи особливо доречний?
8. Чому аналіз і оцінка зібраних у справі доказів складає, як правило, основну частину захисної промови?
9. У якій послідовності рекомендується робити аналіз доказів?
10. Яка тема захисної промови частіше звучить у залі судового засідання?
11. Назвіть обставини, передбачені Кримінальним кодексом України, що пом'якшують відповідальність підсудного?
12. Які помилки найчастіше допускають молоді адвокати при аналізі доказів?
13. Що вимагається від судового ратора при обґрунтуванні кваліфікації злочину?

14. Які ситуації найбільш поширені в судовій практиці при обґрунтуванні кваліфікації злочину?
 15. Як складаються картки судової практики і як вони допомагають у питаннях про кваліфікацію злочину?
 16. Яке завдання повинен ставити перед собою захисник, даючи характеристику особи підсудного?
 17. Про що може говорити захисник, який не заперечує кваліфікацію злочину, звертаючись до суду?
 18. Які ви можете назвати пом'якшуючі відповідальність підсудного обставини, не передбачені ст. 40 КК України?
 19. Чому С. Андрієвський так високо цінував Антона Чехова за характеристику героїв створених ним оповідань?
 20. Чому захисник не може обійти мовчанням питання заявленого цивільного позову?
 21. У яких випадках захисник просить відмовити в цивільному позові, а в яких — залишити цивільний позов без розгляду?
 22. Про що може захисник просити суд, коли не заперечує факту здійснення підсудним злочину?
 23. Про що може говорити захисник у заключній частині промови?
 24. Що таке репліка?
 25. Чим відрізняється зміст репліки від основної судової промови?
 26. Чи може захисник відмовитись від проголошення репліки, якщо прокурор скористався нею?
- Мотивуйте свою відповідь.
27. Чи може виступати захисник з реплікою, якщо прокурор відмовиться від неї? Мотивуйте обидва варіанти.
 28. Що має бути виділено і сформульовано в репліці?
 29. Яких основних правил повинні дотримуватися під час судових дебатів прокурор і адвокат?
 30. Чи допустима альтернатива в судовій промові?
 31. В чому полягає зміст такого риторського прийому, як запитально-відповідальна форма?

Глава 6. Навчальні ігри.

6.1. «Адвокати і прокурори»

Мета гри. Навчальні ігри призначаються для глибшого вивчення і засвоєння спецкурсу «Судова риторика».

У навчальних іграх беруть участь студенти, які прослухали лекції з тем: «Короткий огляд історії ораторського мистецтва», «Видатні судові оратори», «Основні вимоги до судової промови», «Підготовка судової промови», «Обвинувальна промова», «Захисна промова».

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. У навчальній грі бере участь вся академічна група. Вона розподіляється (за списком, бажанням студентів чи вибором викладача) на дві команди, які умовно можна назвати «Адвокати» і «Прокурори».

Учасники гри повинні попередньо засвоїти вказані теми, вивчити відповідні розділи Кримінально-процесуального кодексу України.

Арбітри (викладач, який читає спецкурс чи веде семінарські заняття, аспірант чи лаборант кафедри) у стадії підготовки до навчальної гри готують питання, роз'яснюють учасникам гри її зміст; по ходу заняття контролюють ігровий режим, ведуть облік результатів у процесі гри; по закінченні гри підсумовують бали та виставляють оцінки.

Капітани команд (обираються командами чи призначаються викладачем з найактивніших студентів) записують на дошці склад своїх команд, заздалегідь готують по два—три запитання один одному з теми заняття, які задаються під час гри, стежать за ігровою дисципліною членів команди.

Члени команд по черзі виходять до столу арбітрів, одержують питання, протягом однієї—двох хвилин відповідають на нього.

Критерії оцінки діяльності учасників гри. У навчальній грі застосовується бальна система оцінки учасників. За кожну вдалу й обґрунтовану відповідь учасник отримує один бал. Набрані студентом під час гри три бали дорівнюють оцінці «5». За порушення ігрового режиму, підказки арбітри наділені правом карати штрафними балами.

Вихідними даними, які використовуються учасниками навчальної гри, є роздавальний матеріал, дошка, чисті аркуші паперу.

Процес навчальної гри складається з чотирьох етапів: 1) підготовка до гри; 2) початок навчальної гри; 3) навчальна гра; 4) підбиття підсумків.

Перший етап. Підготовка до гри триває близько двох місяців. Студенти слухають лекції із спецкурсу «Судова риторика», готуються і відповідають на звичайних семінарських заняттях, передбачених програмою. Капітанів команд попереджають про те, що вони зобов'язані підготувати два—три запитання один одному з теми заняття (викладачеві перед початком гри подаються підготовлені запитання і відповіді на них із посиланням на джерело).

На перерві, перед початком гри, капітани чи хтось із членів команди пишуть прізвища учасників гри на дошці, готують таблички із назвами команд.

Другий етап. Початок ігрового заняття (3—5 хв.). Ігрове заняття починається у визначений час перевіркою готовності учасників, які перед початком гри займають свої місця.

Арбітр роз'яснює усім учасникам гри її зміст, правила поведінки. За запізнення та інші порушення карає штрафними балами.

Учасники готують аркуші паперу із зазначенням прізвища і назви своєї команди.

Третій етап (70—80 хв.) починається з розминки. Арбітр оголошує одне—два запитання чи задачу, на які учасники гри повинні дати протягом 3—5 хв. письмову відповідь.

Студенти пишуть відповіді і здають їх арбітрам. Останні оцінюють відповіді і проставляють зароблені студентами бали проти прізвища кожного з них на дошці. Викладач по черзі викликає представників команд до столу. Вибравши питання (можна за допомогою вовчка), студент зачитує

його і протягом 1—2 хв. відповідає на нього. Якщо йому важко це зробити, відповідь можуть дати інші студента (усно чи письмово). По закінченні вказаного терміну вони здають свої записи викладачеві.

За вказівкою викладача, який веде семінарські заняття, зароблені членами команди бали проставляються на дошці. Потім проводиться конкурс капітанів. Вони по черзі задають один одному запитання і відповідають на них.

Четвертий етап. Підведення підсумків навчальної гри (5—10хв.). Арбітри роблять підсумки гри, проставляють бали проти кожного прізвища, потім підсумовують їх по кожній команді. Викладач оцінює й аналізує дії учасників, вказує на помилки, допущені студентами, заслуховує міркування і виступи учасників.

На основі одержаних протягом гри балів викладач, який веде семінарські заняття, виставляє оцінки й оголошує їх студентам.

6.2. «Допитливі й кмітливі»

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. У навчальній грі бере участь уся група, яка ділиться (за списком, бажанням студентів чи за вибором викладача) на три команди: «допитливі», «кмітливі» і «критики».

Викладач роз'яснює учасникам гри її зміст. По ходу заняття контролює ігровий режим, веде облік результатів у процесі гри. По закінченні підбиває підсумки, виставляє оцінки.

«Допитливі» задають запитання чи ставлять задачу за темою заняття або за пройденим матеріалом.

«Кмітливі» відповідають на поставлені запитання або розв'язують задачу.

«Критики» стежать за регламентом, критикують дії і рішення двох перших груп, пропонують розподіл п'яти наявних балів між трьома командами.

Інтереси і критерії оцінки діяльності учасників гри.

У навчальній грі застосовується бальна система оцінки. Максимальна оцінка: два бали — за питання, три — за відповідь. «Критики» одержують бали, які вони аргументовано віднімають у двох інших команд. Викладач має право «вето» на несправедливе рішення критиків і право присудити додатковий бал за особливо цікаве запитання (задачу) або відповідь (розв'язання).

Процес гри складається з чотирьох етапів.

Перший етап. Підготовка до гри. Триває тиждень. За кожною темою студенти вивчають спеціальну літературу, законодавчий матеріал, готують домашнє завдання, запитання, задачі.

Другий етап. Початок гри (3—5 хв.). Гра починається в точно призначений час перевіркою готовності учасників. Викладач роз'яснює учасникам гри її зміст, правила поведінки. Запізнення і порушення гри карається штрафними балами.

Третій етап (30—35 хв.) починається перевіркою домашнього завдання, за яке кожен учасник може одержати півбала або бал. Після цього команда «допитливих» ставить запитання чи пропонує задачу «кмітливим», а «критики» оцінюють дії перших двох команд.

На зачитування питання відводиться одна хвилина, на відповідь — три—п'ять, на критику — дві—чотири хвилини. Після кожного туру команди міняються місцями: «допитливі» стають «кмітливими», «кмітливі» — «критиками, «критики» — «допитливими».

Четвертий етап (5 хв.). Викладач підсумовує результати, проставляє бали проти кожного прізвища, аналізує дії учасників, вказує на допущені помилки, заслуховує міркування студентів.

За одержаними протягом навчальних ігрових занять балами найактивнішим учасникам викладач виставляє автоматичний залік, а при складанні екзамену доповідає на засіданні кафедри результати, і за її рішенням таким студентам виставляються відмінні оцінки без опитування.

6.3. Процесуальні документи

Кожному члену команди вручаються конкретні кримінальні справи, з яких вилучаються *касаційні подання, касаційні скарги, протести*. Студентам пропонується ознайомитися з кримінальними справами і скласти вказані процесуальні документи. Разом із кримінальною справою через тиждень касаційні подання, касаційні скарги, протести повертаються викладачеві.

Викладач разом із студентами зіставляє й обговорює ці процесуальні документи, відзначає допущені помилки. За правильно складене касаційне подання, касаційну скаргу, протест студент може отримати до 10 балів.

6.3.1. «Касаційне подання»

До судової колегії у кримінальних справах Київського міського суду в кримінальній справі по обвинуваченню Голодриги Гордія Галагановича у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 141 КК України

КАСАЦІЙНЕ ПОДАННЯ

Вироком Подільського районного суду м. Києва, постановленого 20 серпня 19.. р., Голодрига Г.Г. засуджений до трьох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 141 КК України.

З матеріалів справи видно, що засуджений Голодрига Г.Г. 6 липня 19.. р., перебуваючи в нетверезому стані, пограбував громадянина Підтоптаного П.П., відібравши при цьому у потерпілого особисті речі на суму 1 400 000 крб.

У ході судового слідства з'ясувалось, що Голодрига Г.Г. раніше судимий. Після звільнення з місць позбавлення волі в січні 19.. р. скоював негідні вчинки, вів аморальний спосіб життя, зловживав спиртними напоями. Адміністрація заводу ім. Наливайка протягом п'яти місяців (з січня по травень 19.. р.) тричі оголошувала Голод-ризі Г.Г. догану за порушення трудової дисципліни.

Вирок вважаю незаконним і таким, що підлягає скасуванню за м'якістю покарання. Районний суд, призначаючи покарання підсудному Голодризі Г.Г, порушив вимогу ст. 39 КК і ст. 372 КПК України, фактично не врахувавши характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину й особу підсудного. Призначене судом покарання не відповідає тяжкості злочину й особі засудженого.

На підставі викладеного, керуючись ст. 37 Закону України «Про прокуратуру» і ст. 347 КПК України,

прошу:

Вирок Подільського районного суду м. Києва, постановлений 20 серпня 19.. р. у кримінальній справі Голодриги Г.Г., засудженого за ч. 2 ст. 141 КК України, скасувати через м'якість покарання.

Дану справу направити на новий судовий розгляд зі стадії судового розгляду до суду, який постановив вирок, але в іншому складі суддів.

26 серпня 19.. р.

Прокурор Подільського району м. Києва,

молодший радник юстиції

(підпис) Бунчужний Б.Б.

6.3.2. «Касаційна скарга»

До судової колегії у кримінальних справах Київського міського суду адвоката юридичної консультації Шевченківського району м. Києва Дивограя Д.Д. у кримінальній справі по обвинуваченню Дукача Д.Д. в злочині, передбаченому ч. 2 ст. 141 КК України

КАСАЦІЙНА СКАРГА

Вироком Подільського районного суду м. Києва, постановленим 20 серпня 19.. р., Дукач Дмитро Дермидонтович засуджений до двох років і шести місяців позбавлення волі за злочин, передбачений ч. 2 ст. 141 КК України.

Суд визнав, що злочин Дукач Д.Д. учинив за таких обставин. 6 липня 19.. р. близько 22 год. Дукач Д.Д. і Голодрига Г.Г. підійшли до громадянина Підтоптаного П.П., який повертався додому. Голодрига Г.Г. ударив Підтоптаного П.П. у груди й вихопив у нього сумку з особистими речами. Дукач Д.Д. у цей момент підставив потерпілому ногу, і той упав. Грабіжники з викраденою сумкою зникли.

Як видно з матеріалів справи, наступного дня Дукач Д.Д. з'явився з повинною і щиро сердно розкався у вчиненому. Крім того, він указав на свого співучасника — Голодригу Г.Г., який, як відомо, був ініціатором злочину і допоміг затримати останнього. Все це в сукупності дає підставу вважати, що вирок щодо Дукача Д.Д. надмірно суворий.

До вчинення вказаного злочину Дукач Д.Д. ні в чому негідному помічений не був, на роботі характеризується позитивно Колектив підприємства, на якому він працював, порушив перед судом клопотання про передання йому Дукача Д.Д. для перевиховання та виправлення.

На підставі викладеного й відповідно до ст. 347, 348 КПК України прошу вирок Подільського районного суду м. Києва від 20 серпня 19.. р. стосовно Дукача Д.Д. змінити й призначити йому покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

25 серпня 19.. р.

Адвокат

(підпис) Дивограй Д.Д.

6.3.3. «Протест порядком нагляду»

До президії Київського міського суду

ПРОТЕСТ

(порядком нагляду)

у справі Голодриги Г.Г. на вирок Подільського районного суду м. Києва і ухвали судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду.

Вироком Подільського районного суду м. Києва, постановленого 20 серпня 19.. р., Голодрига Г.Г. засуджений до трьох років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії загального режиму за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 141 КК України.

Ухвалою судової колегії у кримінальних справах Київського міського суду від 25 вересня 19.. р. вирок залишений без змін, а касаційне подання прокурору на м'якість вироку — без задоволення.

З матеріалів справи видно, що засуджений Голодрига 6 липня 19.. р., перебуваючи в нетверезому стані, пограбував громадянина Підтоптаного, відібравши при цьому у потерпшого особисті речі на суму 1 400 000 крб.

У ході судового слідства з'ясувалося, що Голодрига раніше судимий. Після звільнення з місць позбавлення волі в січні 19.. р. скоював негідні вчинки, вів аморальний спосіб життя, зловживав спиртними напоями.

Адміністрація заводу ім. Наливайка протягом п'яти місяців (з січня по травень 19.. р.) тричі оголошувала Голодризі догану за порушення трудової дисципліни.

Постановляючи вирок, суд безмотивно ігнорував докази прокурора, який брав участь у судовому розгляді, і його думку при призначенні міри покарання Голодризі в розмірі до трьох років позбавлення волі.

Судова колегія у кримінальних справах Київського міського суду необґрунтовано відхилила касаційне подання прокурора.

На підставі викладеного, керуючись ст. 39 Закону України «Про прокуратуру», ст. 384 КПК України,

прошу:

Вирок Подільського районного суду м. Києва від 20 серпня 19..р. відносно Голодриги Г.Г. і ухвали судової колегії в кримінальних справах Київського міського суду від 25 вересня 19.. р. скасувати за м'якістю призначеного покарання і справу направити на новий судовий розгляд в той же суд в іншому складі суддів.

Прокурор м. Києва,

державний радник юстиції 3 класу

(підпис) Буланій Б.Б.

6.4. «Судові дебати»

Мета гри. Гра «Судові дебати» — форма проблемного навчання — спрямована на активізацію пізнавальної діяльності студентів і створення стимулюючих умов для поглиблення професійних знань, розвитку творчих здібностей студентів.

Гра охоплює ту частину судового розгляду, в якій дається оцінка вчиненням підсудним діянням, аналізуються розглянуті в судовому засіданні докази, викладаються висновки про винність або невинність притягнутих до справ осіб, про кваліфікацію скоєних дій, міру покарання та інших питань, які повинен вирішити суд під час винесення вироку.

Основна мета гри — активізувати знання студентів з курсу кримінального процесу, спецкурсу «Судова риторика» і навчити застосовувати ці знання під час винесення вироку на практиці.

У процесі гри «Судові дебати» студенти самостійно засвоюють матеріал за допомогою аналізу й оцінки конкретних кримінальних справ.

Склад і функціональні обов'язки учасників гри. У грі може брати участь група від 6 до 16 чоловік. Вона поділяється (за бажанням студентів або вибором викладача) на дві частини: державні обвинувачі і захисники. Інші студенти групи слухають виступаючих, зазначають позитивні й негативні моменти, свої замітки здають викладачеві або ж складають у даній справі вирок.

Ведучий (викладач, який читає курс кримінального процесу або спецкурс «Судова риторика») на стадії підготовки до гри підбирає конкретну кримінальну справу, роз'яснює учасникам гри її зміст, розподіляє ролі, видає інструкції, вихідні дані до гри. По ходу гри контролює ігровий режим, організує облік її результатів.

Помічник ведучого (асистент, лаборант кафедри або ж один із студентів) допомагає в проведенні гри, підраховує бали, записує їх на дошці проти прізвищ виступаючих.

Журі (викладачі факультету, судці, прокурори, адвокати) оцінюють результати виступів учасників гри, підбивають її підсумки, нагороджують переможців грамотами або пам'ятними подарунками.

Державний обвинувач готує і проголошує промову, в якій підтримує державне обвинувачення. У ній він аналізує зібрані у справі докази, висловлює міркування про кваліфікацію злочину, міру покарання та про інші питання, які мають значення для винесення законного й обґрунтованого вироку.

Захисник готує і проголошує захисну промову, в якій він може заперечувати обвинувачення в цілому і настоювати на невинності підсудного, вимагаючи його виправдання; заперечувати окремі пункти обвинувачення, інакше, ніж прокурор, висвітлювати та пояснювати дії підсудного; заперечувати кваліфікацію злочину, пропонувати іншу, м'якшу; звернути увагу суду на обставини, які пом'якшують відповідальність, і настоювати на пом'якшенні покарання.

Критерії оцінки діяльності учасників гри. У грі застосовується бальна система оцінки виступів учасників. За свій виступ кожен з учасників отримує певну суму балів. Члени журі мають набір карток з цифрами 2, 3, 4, 5, які виставляються за командою ведучого після виступу чергового учасника гри. Оцінки виставляються за: аналіз доказів; аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню злочину; характеристику особи підсудного; культуру мови.

Вихідні дані — архівні кримінальні справи судів, набір карток з оцінками (для всіх членів журі), класна дошка, крейда, аркуші паперу з прізвищами учасників гри, чисті аркуші паперу для членів журі.

Процес гри складається з чотирьох етапів.

Перший етап — підготовка і початок гри. Підготовка до гри триває близько місяця. Студенти слухають лекції з кримінального процесу, спецкурсів. Вивчають конкретні кримінальні справи, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство, законодавство, промови обвинувачів і захисників. У вільний від навчання час відвідують судові засідання, вивчають додаткову літературу, готують обвинувальні й захисні промови.

Ролі розподіляються на загальних зборах учасників з урахуванням їхніх побажань, знань і здібностей.

Гра починається перевіркою готовності учасників. Ведучий роз'яснює її правила, проводить жеребкування черговості виступів учасників. Роздає членам журі картки з оцінками, списки учасників гри.

Другий етап — розминка (5—10 хв.). Тут можна застосовувати й ЕОМ. Ведучий або оператор ЕОМ знайомить усіх учасників з правилами роботи на ній. Потім за чергою викликає фахівців до персональних комп'ютерів і пропонує їм відповісти на запитання: *який з наведених у переліку порядок виступів учасників судових дебатів є правильним?*

Відповідь правильна. Відповідь неправильна (див. ст. 318 КПК).

*

1. Промова прокурора.
2. Промова захисника.
3. Промова громадського захисника.
4. Промова потерпілого (у справах, зазначених у ч. 1 ст. 27 КПК).

*

1. Промова прокурора.
2. Промова потерпілого (у справах, зазначених у ч. 1 ст. 27 КПК).
3. Промова захисника.
4. Промова громадського захисника.

*

1. Промова прокурора.
2. Промова громадського обвинувача.
3. Промова потерпілого (у справах, зазначених в ч. 1 ст. 27 КПК).
4. Промова захисника.

Третій етап — проголошення судової промови (80—85 хв.). Ведучий надає слово державному обвинувачеві. По закінченні виступу він просить членів журі підняти картки з оцінками. Перша оцінка виставляється за аналіз доказів, друга — за аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню

злочину, характеристику особи підсудного, третя — за культуру мови. Помічник ведучого записує ці оцінки, підсумовує їх і заносить на дошку суму набраних балів.

Потім виступає захисник. Повторюється процедура оцінки його виступу. Так вислуховують усіх промовців.

Четвертий етап — підбиття підсумків гри (близько 30 хв.). Члени журі аналізують допущені помилки, вислуховують міркування і виступи учасників й оцінюють промову кожного учасника.

Переможці нагороджуються грамотами або пам'ятними подарунками.
6.5. «Судова промова»

Кожному студенту академічної групи вручається ^кримінальна справа, з якої вилучається та частина протоколу судового засідання, в якій записані судові промови державного обвинувача чи захисника.

Студентам пропонується ознайомитися з даними кримінальними справами і скласти обвинувальну чи захисну промову. Разом із кримінальною справою через тиждень складені судові промови повертаються викладачеві.

Викладач разом із студентами порівнює й обговорює ці судові промови, відзначає допущені помилки. За вдало підготовлену судову промову студент може отримати до 10 балів.

Література

- Андрієвський С.А.* Драми из жизни. Защитительные речи. — Петроград, 1916.
- Аннушкин В.И.* Первая русская риторика. — М., 1989.
- Античные риторика. — М., 1978.
- Апресян Г.З.* Ораторское искусство. — М., 1978.
- Аристотель.* Риторика // Античные риторика. — М., 1978.
- Арістотель.* Поетика / Пер. Б. Ієна. — К., 1967.
- Бабиш Н.Д.* Основи культури мовлення. — Львів, 1990.
- Безменова Н.А.* Неориторика: проблемы и перспективы // Семантика. Коммуникация. Стил. — М., 1983.
- Бельчиков Ю.А.* Говори ясно и просто. — М., 1980.
- Бондаренко Т. С.* Судова промова. — Львів, 1972.
- Васильев А.Н.* Основы культуры речи. — М., 1990.
- Введенском Л.А., Павлова Л.Г.* Культура и искусство речи. — М., 1984.
- Вернидубов І.В.* Проблеми підтримання державного обвинувачення за законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1992.
- Виклади давньослов'янських легенд або міфологія, укладена Я.Ф. Головацьким. — К. 1991.
- В мире мудрых мыслей. — М., 1962.
- Вомперский В.П.* Русские риторика XVII-XVIII вв. - М., 1988.
- Гиндин С.И.* Риторика и проблемы структуры текста // Общая риторика. — М., 1986.
- Головин В.Н.* Основы культуры речи. — М., 1988.

- Гольдинер В.Д. Защитительная речь. — М., 1970.
- Граудина Л.К., Миськевич Г.И. Теория и практика русского красноречия. — М., 1989.
- Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1988.
- Гурвич С.С., Погорілко В.Ф., Герман М.А. Основы риторики. — К., 1988.
- Демосфен. Речи. — М., 1954.
- Дюбуа Ж., Делин Ф., Клинкаберг Ж. и др. Общая риторика. — М., 1986.
- Защитительные речи советских адвокатов. — М., 1956; Защитительные речи советских адвокатов. — М., 1957; Судебные речи адвокатов Украинской ССР. — К., 1959.
- Зворыкин Ю.Н. Юмор в публичном выступлении. — М., 1977.
- Зеленецкий К.П. Исследования о риторике. — М., 1991.
- Зеленецкий К.П. Частная риторика. — СПб., 1850.
- Золотослів. Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1988.
- Ивакина Н.Н. Культура судебной речи. — М., 1995.
- Іваньо І.В. Феофан Прокопович // Філософська думка. — 1970. — № 6.
- Карабчевский Е.П. Около правосудия. — СПб., 1902.
- Карабчевский Е.П. Речи. — М., 1916.
- Карнеги Д. Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. — М., 1989.
- Киево-Печерський патерик. — К., 1991.
- Кони А.Ф. Избранное. — М., 1989.
- Кони А.Ф. Советы лекторам. Искусство речи на суде // Избр. соч. в 2 т. — М., 1959.
- Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. Из скарбниці античної мудрості. — К., 1988.
- Кохтев Н.Н., Розенталь Д.Э. Искусство публичного выступления. — М., 1988.
- Кошанскі Н.Ф. Общая риторика. — СПб., 1824.
- Кошанскі Н.Ф. Частная риторика. — СПб., 1824.
- Крыленко Н.В. Судебные речи. — М., 1964.
- Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. — К., 1981.
- Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Поли. собр. соч. — Т. 7. — М.; Л., 1952.
- Любіше С. Промова адвоката в кримінальній справі // Рад. право. — 1966. — № 4.
- Ляховицк Л.Д. Характеристика известных русских судебных ораторов. — СПб., 1897.
- Маслюк Л.Д. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К., 1983.
- Мерзляков А.Ф. Краткая риторика. — М., 1828.
- Михайличенко Н.А. Основы риторики. — М., 1994.
- Михайловская М.Г., Одинцов В.В. Искусство судебного оратора, — М., 1981,
- Михневич А.Е. Ораторское искусство лектора. — М., 1984.
- Мовчан П. Ключ розуміння. — К., 1990.
- Молдован В.В. Мистецтво судової промови // Рад. право. — 1982. — № 7.

Молдован В.В. Моральні засади діяльності прокурора // Сучасні проблеми держави і права. — К., 1990.

Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Иллариона. — К., 1984.

Молдован В.В. Судебные прения. Игровые занятия, — К., 1989.

Молдован В.В. Судова риторика. — К., 1996.

Молдован В.В., Михеєнко М.М. Юридичний практикум: Навчальні ігри. — К., 1994.

Мышление и речь. — М., 1960.

Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. Поезії, вислови. — К., 1990.

Общая риторика. - М., 1986; М., 1987.

Огієнко І. Українська культура. — К., 1918,

Ораторы Греции. - М., 1985.

Письма Ф. Прокоповича // Труды Киевской Духовной Академии. -1867. - Т. 1.

Платон. Диалоги. — М., 1936.

Плевако Ф.Н. Речи. - М., 1910.

Плутарх, Порівняльні життєписи. — К., 1991.

Поварнин СМ. Искусство спора. — СПб., 1923.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1990.

Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991,

Прокопович Феофан, Філософські твори. — Т. 1. — К., 1991.

Радченко В.Н, Изучение ораторского искусства в США. — М., 1991.

Речи советских адвокатов. — М., 1968,

Речи советских адвокатов по гражданским делам. — М., 1976.

Речи советских адвокатов по уголовным делам. — М., 1975.

Риторика и стиль. — М., 1985.

Родос В.Б, Спор и полемика. - М., 1989.

Русанівський В.М. Мова в нашому житті. — К., 1989.

Сагач Т.М, Живе слово полеміста. — К., 1991.

Сагач ГМ. Золотослів. - К., 1993.

Сагач Г.М., Мартиненко В.Ф. Мистецтво ділового спілкування. — К., 1991.

Сагач Г.М., Ютна Е.А. Риторика в интеллектуальных играх. — К., 1991.

Сергеич П. Искусство речи на суде. — М., 1988.

Сковорода Г. Сад пісень. — К., 1983.

Слово адвокату: речи советских адвокатов по гражданским и уголовным делам. — М., 1981.

Смолярчук В. И. Гиганты и чародеи слова. Русские судебные фразы второй половины XIX в. - М., 1984.

Сопер Поль. Основы искусства речи. — Ростов-на-Дону, 1995.

Сперанский М.М. Правила высшего красноречия. — М., 1973.

Стратий Л.М., Литвинов В.Д., Андрущенко В.А. Описание курсов философии и риторики профессором Киево-Могилянской академии. - К., 1982.

Судебное красноречие русских юристов прошлого. — М., 1992.

Судебные речи известных русских юристов. — М., 1958.

Судебные речи прокуроров. — М., 1958.

Судебные речи советских обвинителей. — М., 1965.

Тимофеев А.Г. Судебное красноречие в России. — СПб., 1990.

Томан Іржі. Мистецтво говорити. — К., 1986.

Українські прислів'я та приказки. — К., 1972.

Утченко С.Л. Цицерон и его время. — М., 1972.

Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — М., 1970.

Царев В.И. Обвиняется пьянство. — М., 1986.

Царев В.И. Слово государственному обвинителю. — М., 1982.

Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972.

Чепіга І.П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI—XVII ст. // Укр. мова і література в школі. — 1989. — № 10.

Шопенгауэр А. Эристика или искусство спорить. — СПб., 1990.
ЧАСТИНА ДРУГА

Глава 1. Судові промови.

1.1. Захисна промова С. Андрієвського у справі М. Андреева *

* Друкується в українському перекладі за виданням: Судебные речи известных русских юристов. — М., 1958. — С. 126—135.

Панове присяжні засідателі!

Убивство дружини чи коханки, так як і убивство чоловіка чи коханця, інакше, позбавлення життя найближчої людини на світі, щоразу викликає у нас найглибші душевні переживання. Вам слід зрозуміти обидвох і сказати про них щирю правду, зважаючи на те, що вони одне одного не розуміли, тому що завжди домінує істина: «чужа душа — темний ліс». А в шлюбі, де, здавалося б, у чоловіка і жінки одне тіло, — це загальне правило підтверджується особливо часто.

До речі, навряд чи знайдеться інша пара, така гармонійна зовні і така роз'єднана зсередини, як Андреев і Зінаїда Миколаївна.

Подивимося, як же склалися і поєдналися їхні долі.

Почнемо з чоловіка.

Перший раз він одружився у 23 роки. Шлюб був спокійний, без особливого захоплення. Дівчина була із гарної сім'ї, на три роки молодша Андреева. Подружжя зажило дружно. Андреев був вірним чоловіком. Різноманітності в жінках він не шукав, не любив і навіть.

не розумів, Він був із породи «однолюбів». Так тривало більше десяти років. Лише на тридцять п'ятому році перед Андреевим з'явилася спокуса в образі Сари Левіної. Наперекір своїй волі був він

одурманений. У ньому заговорила, якщо хочете «друга молодість», тому що перша пройшла непомітно. Це фатальне почуття, природний потяг до жінки, заповонило стриманого і нерозпусного чоловіка значно глибше і повніше, ніж перше. Скромний чоловік, який пропустив мимохідь бурхливу пристрасть юності, у таких випадках думає собі: «Це, нарешті, те справжнє щастя, яке, здається, всі знають, а я ще не знав»...

Я назвав Андреева «однолюбом», а тепер ніби суперечу собі. Який же «однолюб», якщо «друга молодість».

Але люди зовсім чисті в статевому питанні зустрічаються рідко. Тобто, звичайно, є на світі бездоганні жінки, що не знали нікого, окрім свого чоловіка. Бувають і чоловіки, які залишаються вірними своїм дружинам, взявши з ними шлюб після всіякого бешкетування. Але навряд чи була колись така подружня пара, яка і з'єдналася при взаємній невинності, і залишається такою до смерті. Тому Андреева, який знав протягом 30 років лише двох жінок, можна назвати цнотливим, чистим, схильним до однолюбства.

Перша зустріч Андреева зі своєю «судженою» відбувалася в «Лісному», на товариському гулянні. Йому назвали її як загальнодоступну «панночку».

Багато любителів розваг залицялося до неї. Але вся вона, з голови до ніг, якось відразу пройняла його серце. Пояснити це почуття неможливо. У кожного є своя призначена жінка, від якої не врятуєшся... Така була і Сара Левіна для Андреева. З кожною новою зустріччю він захоплювався все більше. Він робив їй подарунки, висловлював свої почуття. Вона, очевидно, приглядалася до нього і подавала надії. Нарешті, його ніжність і захоплення зробили свою справу. Вона відчула в ньому щось стійке, надійне - і віддалася... Вона не була цнотливою. Як завжди в таких випадках, у минулому коханні виявилось щось невизначене: чи то короточасні романи, чи необережність. Андреев не заглиблювався і нічого не хотів знати. Перші розкриті йому обійми вирішили його долю. Він уже не міг бути вірним своїй дружині, він міг бути вірним тільки Левиній.

Довелося з'ясовувати стосунки з дружиною. Почалося руйнування сім'ї. Дружина не легко віддавала свого вірного чоловіка, тим більше, що суперниця бешкетувала і всіяко ображала її. Зустрічаючись на вулиці, Левіна показувала їй язика. Якщо заставала біля її під'їзду готовий екіпаж, сідала в нього і наказувала кучерові везти її, а не баришню. А Андреева лише дивувалася, куди подівся її екіпаж..

Андреев був між двома вогнями. Усвідомлюючи себе невірним грішником, він мучився за заподіяні дружині образи і водночас не міг звинувачувати Левіну, бо бачив у тому бешкетуванні доказ її ревності, її взаємності, її бажання поєднатися з ним безроздільно, чого він і сам прагнув усім серцем. Тяжкі часи переживав він.

Тим часом Левіна завагітніла. Андреев зрадив, бо побачив у цьому нове зміцнення цих стосунків. Становище ускладнювалося, тому що дружина, обурена нахабством Левіної, вживала всіх заходів, аби звільнити від суперниці чоловіка. Вона домоглася того, що поліція «пристрахала» Левіну... Нічого не підозрюючи, Андреев застав одного разу свою вагітну коханку непритомною, з повісткою

про висилку із Петербурга. Він терміново пустив у хід всі свої зв'язки і йому пощастило паралізувати висилку, завдяки втручання в справу градоначальника Грессера.

Прагнучи надалі узабезпечити кохану жінку від подібних випадків, Андреев відразу ж записав її в гільдію. Нарешті, дружина підкорилась своїй долі. Андреев сповна забезпечив її і доньку. Було вирішено, що дружина не буде перешкоджати співжиттю Андреева з Левіною, але розлучення не відбудеться, доки донька від першого шлюбу не вийде заміж. Величезними зусиллями перша сім'я була влаштована і фактично відпала.

І ми повинні віддати справедливості подружжю першого шлюбу: кожен з них свято оберігав інтереси дітей.

Як тільки у Левіної народилася донька, вона прийняла християнство і назвалась Зінаїдою. Хрещення було необхідне для того, щоб Андреев міг узаконити новонароджену. Водночас, на вимогу Андреева, і він, і його подруга склали заповіт на користь цієї дитини. З того часу, вже 17 років, як баришня, яку ви бачите, є єдиною спадкоємницею після своїх батьків.

І ось з'явилася у Андреева нова родина. Здавалося, пара була цілком підходяща. Різниця — років дванадцять — дуже гарна. Обоє із купецького середовища, не дуже освічені. Вона вже встигла пожити без грошей, без певного заробітку і до зустрічі з Андреевим ризикувала, як мовиться, «ходити по руках», їй зустрілася людина поважна, вірна, яка обожнювала її, оточила її достатком, любов'ю, ніжними турботами. Чого, здавалося б, ще бажати? І дійсно, Андреев нічого більше не бажав.

У пресі, не знаючи справи, уже розпускали плітки про цю дару. Дивувалися, що біржевий маклер став героєм кримінального роману. Припускали, що тут проза заїла поезію, що егоїстичний, заможний крамар занাপастив емоційну жіночу натуру.

Нічого подібного тут не було. Андреев мав повне право вважати себе щасливим чоловіком. Запитують: «Як чоловіком? Адже Левіна майже 14 років була у нього на утриманні»... Чи варто заперечувати. У співжитті, із лицемірства, люди придумали багато фальшиво-презирливих слів. Якщо чоловік повинчався з жінкою, про неї кажуть: «дружина, жінка». А якщо ні, її називають: «утриманка, наложниця»- Але хіба законна дружина не знає, що таке «ложе»? Хіба чоловік майже завжди не утримує свою дружину? Справжнім шлюбом я називаю такий любовний союз між чоловіком і жінкою, коли ні їй, ні йому нікого іншого не потрібно, — коли він для неї заміняє всіх чоловіків, а вона для нього — всіх жінок. І в такому розумінні для Андреева вибрана ним подруга була справжньою дружиною.

До речі, перша дружина дотримала слова: після заміжжя її доньки відбулося розлучення, і за три роки до катастрофи Зінаїда Миколаївна обвінчалася з Андреевим. Всі в один голос говорять, що Андреев «шалено» кохав свою дружину. Чому? Якщо комусь з вас не зрозуміло, я вам докажу.

Візьміть все життя Андреева. Ви побачите, що він працював невтомно і працював успішно. Заробляв дуже великі гроші. Але грошима не дорожив. Розкошів не розумів. Збиткових захоплень не мав. Ні гравець, ні пияка, ні ненажера, ні честолюбець. Власне кажучи, вся робота йшла на інших.

Більшу частину грошей він віддавав першій дружині. Крім того, брав участь у всіх можливих благодійних спілках і заслужив різні почесні звання. Вищі духовні інтереси — наука, мистецтво — були чужі для нього.

Скажіть: потрібно ж було мати і цій гарній людині щось таке, що складало б його особисте життя, його щастя, відпочинок, утіху. І його потягло до такого щастя, яке вкладене в нас самою природою, — до коханої жінки, яка б скрасила самотність чоловіка. Що не кажіть, але «не подобає чоловікові бути одному». Це закон життя, основа всього світу. Яку б дружбу до ближнього ми не відчували, ми однаково відчуваємо себе віддаленим від них. Тільки в істоті іншої статі ми знаходимо ніби частину свого серця, яке стукає нам назустріч і зливає нас з цією істотою нероздільно. Цю найвищу радість Андреев знайшов у своїй другій дружині. Він не знав, як віддячити їй... Виконував усі її примхи. Віддавав їй усе, що в нього було. Не зважав на всі її різкості, завжди вмів виправдати її жорстокість.

За своїми відчуттями він міг поклястися, що цій жінці ніхто інший не потрібен. І оскільки він ніякої іншої жінки не мав, то він зрісся з дружиною, він бачив у ній і в собі дві нерозривні половини одного створіння.

Не маю сумніву, що Сара Левіна, завдяки своєму легковажному поглядові на чоловіка і хтивому темпераменту, віддалася своєму здоровому чоловікові з найповнішою для нього ілюзією гарячої взаємності. Чого б іще він міг вимагати? І в такій омані він прожив, наскільки це можливо, щасливо, протягом майже сімнадцяти років... І раптом!

Але тут ми залишимо чоловіка і звернемося до дружини.

Важко говорити про мертвих. Можна було б говорити неправду про них, тому що вони не можуть заперечити. Але оскільки «мертві сорому не мають», то говорити про них правду не тільки можливо, але навіть необхідно, тому що кожен померлий є повчання для живих.

Отож, придивимось до Сари Левіної.

Зв'язавшись з Андреевим, приживши від нього дитину і переманивши його до себе на правах чоловіка, Зінаїда Миколаївна «зметикувала», що вона набула сімейного стану, але при цьому зовсім не втратила своєї свободи. Зовні вона все так влаштувала, що, як їй гадалося, ніколи й нічим не ризикувала.

Майже весь день у її розпорядженні, через те, що чоловік працював у місті з ранку до обіду. Крім того, їй іноді щастило їздити одній в Михайлівський театр, куди чоловік не заглядав. Нарешті, для неї стало звичайним жити влітку в Царському, куди чоловік приїздив тільки двічі на тиждень. Всюди, де з'являлася, вона завжди справляла своєю ефектною зовнішністю враження на чоловіків. Це їй подобалося. Легкість поводження з ними у неї залишилася з першої молодості. Ми знаємо від інженера Фанталова, що добитися взаємності Андреевої було неважко. Можливо, тому вона не раз обманювала чоловіка. Але нас цікавить лише один її роман, повністю доведений і вельми давній, з генералом Штолькорсом. Хочу, втім, додати, що я розумію тут роман лише з боку генерала, який був дійсно закоханий в Андрееву. А вона?

Я не бачу в її житті жодного випадку, де б вона любила когось крім себе. І якби це не видалося прикриттям для генерала Пістолькорса, слід сказати, що і його вона не кохала. Генерал атестує покійну з найкращого боку: «Правдива, чесна, розумна, скромна»... Чи не так? «Правдива»? Вона його обдурила, що заміжня. «Чесна» Вона ще в 1903 році, коли жила в достатку, взяла від Пістолькорса, невідомо за що, 50 тисяч рублів. «Розумна»? В практичному розумінні, так, вона була не промах. Але в розумінні інтелектуального рівня вона була страшенно дріб'язковою, гонорною. Нарешті, «скромна»... Про цю скромність генерал може тепер зробити висновок з розповідей інженера Фанталова..,

Безцеремонність Зінаїди Миколаївни в її подвійній грі між коханцем і чоловіком дивовижна. Візьміть хоча б її шлюб з Андреевим після того, як юна вже отримала завдаток від Пістолькорса. Вінчання відбувається 18 квітня 1904 року. Релігійний, щасливий наречений, Андреев, з новісіньким шлюбним перстнем, обводить навколо амвона свою обранку. Він налаштований урочисто. Він дякує богам, що, нарешті, узаконює перед людьми своє кохання. Молоді в присутності запрошених цілуються... А в цю ж хвилину блаженний Пістолькорс, нічого не підозрюючи про цю подію, думає: «Звичайно, найважче буде добитися розлучення. Але ми з нею цього доб'ємося! Вона неодмінно розв'яжеться з чоловіком для мене»... Справді, чи не жалюгідні ці обидва коханці Сари Левіної?

1, однак, якщо подумати, чи можемо ми суворо звинувачувати її? Згадайте: вона виросла і розцвіла в такому середовищі, де легка поведінка дівчини не вважалася ганебною. Природа дала їй чудове тіло. Вона використала цю зброю, їй все давалося легко, і вона уявила, що крім особистих задовольнень, їй нема про що думати в житті. Вона перетворилася на розбещену егоїстку, яка вважала, що всіляка брехня, грубість і примхи минуть їй даром. Людина виховується тільки в нещасті, а вона його ніколи не знала, і навряд чи могла збагнути чуже горе. Її трагічний кінець і заподіяні нею прикрощі пояснюються лише тим, що люди, багаті душею, її зовсім не розуміли.

Їй, наприклад, навіть на думку не спадало, що закріпивши свій зв'язок з Пістолькорсом і пообіцявши йому одруження, вона зруйнувала все життя свого нещасного чоловіка.

Їй здавалося, що має відбуватися лише звичайна угода щодо неї між двома чоловіками — і нічого більше. Вона навіть додумалася до нісенітничі, що вони обидва будуть однаково раді, тому що для неї цей перехід вельми вигідний і приємний.

Інша мимоволі б занепокоїлася, передбачаючи страшне руйнування тривалих близьких стосунків з вірним товаришем. Вона б намагалася пом'якшити удар. Можна було б, наприклад, в листах з-за кордону до чоловіка поскаржитися на хворобливу нудьгу, на невизначене очікування якогось горя і т.п. Але для Андреевої все було «тринь-трава». За кордоном вона сміливо веде себе з Пістолькорсом як наречена. Перед від'їздом в Росію вона бере від Пістолькорса браслет вартістю 1200 марок. Тимчасово розлучаючись з ним, вона примушує доньку вигадувати йому «закохані» телеграми, її заручини з ним мають відбутися відразу ж, як вони повернуться в Петербург. А в той же час чоловікові посилає листи «Милий Міша», «Добрий Міша». В листах продовжує вимагати різні суми на

всілякі витрати... І в останньому пише: «Ми жалкуємо, що ти не з нами»,,. Ну, де ж тут було бідному Андрееву здогадатися, що з приїздом дружини може скоїтися з ним жаклива катастрофа?

Про Пістолькорса він тільки чув від дружини, що вона десь давно з ним познайомилася. Сам він розмовляв з Пістолькорсом один раз в житті на якійсь виставці, де їх познайомила дружина. У своїй оселі він його ніколи не бачив, і взагалі, все, що відбувалося між Пістолькорсом і його дружиною вже майже три роки, було від нього так приховано, що про Пістолькорса він думав стільки ж, як про усякого перехожого на Невському...

Нарешті, дружина приїхала. І ось ще одна гідна подиву подробиця: в першу ж ніч Андреева віддається чоловікові, будучи ще не зовсім здоровою, неодмінно вимагаючи від нього ласки! Я думаю, що цього її вчинку ні Пістолькорс, ні Андреев ніколи в житті не зрозуміють.

І справді. Адже це нове останнє зближення з чоловіком неминуче повинно було подвоїти його майбутні ревності після зізнання дружини. Цей любовний акт був водночас і заочною наругою над почуттям Пістолькорса. Але Андреева міркувала інакше. Вона, певне, думала, що «після цього» Міша буде з нею добріший і вельми легко з усім погодиться... Дійсно, наступного ж дня, за ранковим чаєм, розв'язко посміхаючись, вона раптом лягнула чоловікові:

«Знаєш? Я одружуюсь з Пістолькорсом...»

Панове присяжні засідателі! Все, що я говорив досі схоже на спокійну розповідь. Кримінальної драми ніби навіть здаля не було видно. Проте якщо ви зрозумієте все попереднє, то вам стане ясно, який страшний тягар навалився на душу Андреева. З цієї хвилини, власне, і починається захист.

У житті Андреева відбулося щось на зразок землетрусу, зовсім як у Помпеї чи на Мартініці. Чудесний клімат, всі блага природи, ясне небо. Раптом з'являється слабке світло, димок. Потім чорні клуби диму, сажа, кіптява. Дедалі більше. Ось уже і сонця не видно. Полетіло каміння. Розливається вогненна лава. Загибель погрожує звідусіль. Грунт хитається. Безпорадний страх. Нарешті, несподіваний підземний удар, тріск — все загинуло.

Все це, від початку до кінця продовжувалося протягом жакливих дванадцяти днів...

«Знаєш? Я одружуюсь з Пістолькорсом...»

У першу хвилину Андреев сприйняв слова дружини за найбез-глуздіший жарт. Але вона їх повторила. Він витріщив очі. Далі — більше. Дружина продовжує розвивати свої плани, її впертість проявляється чіткіше. Він все ще не хоче вірити. Але ім'я Пістолькорса все голосніше вривається в його дім, як ім'я людини, яка витискує його самого з дороги. Дружина відкрито телефонує Пістолькорсу. Нарешті, донька після довгих вагань повідомляє батькові про серйозні наміри матері, розкриває перед ним її давній роман. Андреев починає відчувати загибель. Він купує фінський ніж, щоб покінчити з собою. Довелося купити ніж, бо на купівлю револьвера потрібний дозвіл, а приплив відчаю міг настати кожної хвилини, і йому здавалося, що якщо він буде мати при собі смерть у кишені, то зможе ще триматися на ногах, йому легше буде упрошувати дружину, благати зберегти її за собою...

Весь звичний спосіб життя зник! Чоловік втрачає дружину. Він не спить, не їсть від несподіваної біди. Він все ще за щось чіпляється, хоч і повторює своїй доньці: «Я цього не витерплю». Поки йому все ще здається, що дружина капризує. Суперник лише на рік молодший за нього. Коштів у самого Андреева достатньо. А головне, Зінаїда Миколаївна навіть не говорить про кохання. Вона, мов сорока, тріщить тільки про мільйони, про високе становище, про можливість потрапити до двору. Залишалась мимовільна надія навести її на розум.

З'явився, нарешті, до Андреева і сам Пістолькорс з пропозицією про розлучення. Але Андреев і йому ще не казав ні «так», ні «ні»: «Справа серйозна, треба подумати.»

Тим часом роздратована Зінаїда Миколаївна починає бити доньку за потурання батькові. Андреев непокоїться за доньку, замикає її від матері і все думає, думає... Про що він думає? Він думає, як страшно для нього зректись жінки, заради якої він жертвував усім; яка жалюгідна буде його самотність, а головне, він не розуміє, заради чого все це робиться...

Дійсно, якби Андреева мала хоч трішки жіночої душі, якби вона насправді кохала Пістолькорса і якби вона хоч якось розуміла й цінувала серце свого чоловіка, вона б зовсім легко уладила своє становище. Звичайно, постраждав би чоловік, але сама Андреева досягла б бажаного без найменшої катастрофи для себе. Підготувавши чоловіка заздалегідь (про що я вже говорив), вона могла б щиро і з повним правом сказати йому:

«Міша, зі мною трапилося горе. Я покохала іншого. Не звинувачуй мене. Адже ж і ти пережив те саме. Дружина простила тебе. Прости ж і ти мене. Я віддала тобі свої кращі роки. Не змушуй мене бути такою люблячою, якою ти знав мене досі. Це все не від мене залежить. Щастя в нас не буде. Відпусти мене, Міша. Ти бачиш, я сама не своя. Що я можу зробити?»

Невже не зрозуміло для кожного, що такі слова обеззброїли б Андреева цілком? Все було б ясно до безнадійності. Він би відсторонився і, можливо, наклав би на себе руки. Але Андреева нічого подібного не могла сказати саме тому, що не кохана Пістолькорса. Вона лише біснувала, що чоловік наважується перечити її примхам.

І ось вранці, 23 серпня, вона вирішила розрубати вузол. У цей час чоловік після дванадцяти безсонних ночей, все ще на щось надіючись, уже збирався кудись вийти в справах, і, як автомат, натягнув пальто. Зінаїда Миколаївна в туфлях на босу ногу поспішила його затримати, щоб відразу добитися свого.

Нікому в домі, — ні їй, ні її чоловікові — не могло б прийти в голову, що саме в цю мить вона прямо йде до своєї смертної кари і навіть робить останні кроки в житті.

Вона була занадто самовпевнена. Чоловік був занадто тихий і покірливий. Але вона вела себе як дике, тупе створіння, забрита все людське. На безневинного і люблячого чоловіка вона накинулася з лютою лайкою... Вона вже уявляла себе знатною дамою, з владою Трепова (градоначальник Петербурга) в руках... Донька, прибігши на шум, почула останню фразу матері: «Я зроблю так, що тебе викинуть із Петербурга!»...

Ця жінка, врятована Андреевим від висилки, піднята ним з бруду, викохана, опікувана ним як скарб протягом 16 років, — ця жінка хоче «скрутити його в баранячий ріг», знищити його без сліду, роздавити його своєю ногою!

Тоді Андреев швидким рухом скинув з себе пальто зі словами: «Чи ти довго будеш кривдити нас?!» схопив дружину за руку, потягнув до кабінету — і звідти, біля самих дверей, почувся її відчайдушний крик...

За декілька секунд все закінчилося. Андреев вибіг у передпокій, кинув фінський ніж і оголосив себе злочинцем.

Що відбулося в його душі?

На це запитання не може бути тієї певної відповіді, яка необхідна для судового вироку, тому що при такому невимовному душевному потрясінні все в людині перевертається... Звідкись зсередини в Андреева піднялася могутня хвиля, яка поглинула собою і розум, і серце, і совість, і пам'ять про загрожуючий закон.

Що тут було? Ревнощі? Злість? Запальність? Ні, все це не підходить. Гострі ревнощі уже були покорені, тому що Андреев міг діловито перемовлятися зі своїм суперником. Злість і запальність знову ж таки не в'яжуться зі справою, тому що Андреев був добрий і терплячий до останньої можливості.

Якщо хочете, тут були жах і відчай перед раптово відкритими Андрееву жорстокістю і бездушністю жінки, якій він безповоротно віддав і серце, і життя. В ньому шалено заговорило почуття незбагненної неправди. Тут уже нуртувала сила життя, яка ламає все непридатне без прокурора і суду. Втекти від цієї неминучої кризи не було куди ні Андрееву, ні його дружині.

Я назву душевний стан Андреева «несамовитістю» — не тією несамовитістю, про яку говорить формальний закон (тому що там неодмінно потрібна душевна хвороба), але несамовитістю в загальне вживаному змісті цього слова. Людина «зійшла з розуму», була в «нестямі». Його ноги і руки працювали без його участі, бо душа була відсутня...

Невже люди цього не зрозуміють?

Яка глибока правда звучить у зізнанні Андреева, коли він говорить: «Крик дружини повернув мені розум». Значить, до цього крику він був у стані божевілля...

Чи бажав Андреев того, що він зробив? Ні, не бажав, бо наступного дня говорив своїм знайомим: «Я, здається, віддав би все на світі, аби цього не сталося...»

Карати будь-кого за вчинок, явно несвідомий — не по-людськи, та й не потрібно.

Ось і все що я хотів сказати. Я намагався роз'яснити вам цю справу мовою вашого власного сумління. Правду кажучи, я не маю сумнівів, що ви не погодитесь зі мною.

І вірте, що Андреев вийде з суду, «з опущеною головою»... У глибині його душі, як і долі, буде невигойна рана... Його гріх перед богом і закривавлений привид його дружини — у всій своїй жахливості — залишаться з ним нерозлучними до кінця.

Андреев був виправданий. Присяжними було визнано, що вбивство здійснено в стані крайнього роздратування і запалу.

*1.2. Промова прокурора Української РСР Р. Руденка у справі головних німецьких військових злочинців на Нюрнберзькому процесі **

* Зважаючи на ту обставину, що промова прокурора Української РСР на Нюрнберзькому процесі досі не друкувалася українською мовою і що вона водночас є прекрасним зразком риторського мистецтва, автор запропонував її до хрестоматії із незначним скороченням. Друкується за виданням: Судебные речи советских обвинителей. — М., 1965. —С. 119—196. (Переклад з російської.)

20 листопада 1945 року було розпочато і 1 жовтня 1946р. закінчено судовий процес над головними німецькими військовими злочинцями, який проходив у старовинному німецькому місті Нюрнберзі. Свого часу він був перетворений гітлерівцями в місто портейтагів — збіговисько фашистської партії.

Міжнародний Військовий Трибунал було створено за угодою чотирьох союзницьких держав — СРСР, СІЛА, Великої Британії і Франції— 8 серпня 1945 року.

На лаву підсудних у Нюрнберзі були посаджені ті, хто підготував і організував, очолив і керував здійсненням тяжких, нечуваних в історії людства злочинів. Серед 24-х головних німецьких злочинців, відданих суду Міжнародного Військового Трибуналу, в Нюрнберзі були:

- колишній рейхсмаршал «Великої Німеччини» Герман Герінг;
- один з керівників нацистської партії Рудольф Гесс;
- колишній міністр закордонних справ Іоахим фон Ріббентроп;
- колишній фельдмаршал і військовий радник Гітлера Вільгельм Кейтель та інші, злочини яких детально викладені в промові.

Гітлер і Гімлер (глава СС) не були віддані суду, оскільки покінчили з собою ще до суду; Роберт Лей, керівник так званого трудового фронту, повісився, перебуваючи в Нюрнберзькій в'язниці.

Справа про підручного Гітлера по нацистській партії Мартин Борман розглядалася заочно у зв'язку з тим, що про його долю не було достовірних даних. І, насамкінець, справа Густава Круппа, німецького монополіста і промисловця, не розглядалася через його тяжку хворобу (був розбитий паралічем) і неможливість участі у судовому процесі.

У складі Міжнародного Військового Трибуналу були представлені чотири союзні держави — по одному члену Трибуналу і одному його заступнику від кожної сторони. Обвинувачення на процесі також підтримували чотири головних обвинувачі — від СРСР, СІЛА, Великої Британії і Франції.

У процесі брала участь велика група адвокатів, які захищали всіх підсудних.

Протягом майже одинадцяти місяців Міжнародний Військовий Трибунал з винятковою старанністю і скрупульозністю розглядав справу про тяжкі злочини гітлерівців. Головні обвинувачі та їх помічники в ході процесу подали до Міжнародного Військового Трибуналу численні документальні та інші докази, які встановлювали здійснені гітлерівцями злочини, безпосередню участь в них і відповідальність підсудних за їх здійснення.

Міжнародний Трибунал провів 403 відкритих судових засідання, було допитано близько 100 свідків. Крім того, Трибуналу було подано десятки тисяч інших письмових показань. Стенограми судових засідань Трибуналу склали 42 томи.

Пане головуючий!

Панове судді!

Ми підбиваємо підсумки судового слідства щодо головних німецьких військових злочинців. Протягом дев'яти місяців найретельнішому, найдетальнішому дослідженню були піддані всі обставини справи, всі докази, надані Суду обвинуваченням і захистом. Жодне діяння, інкриміноване підсудним, не залишилося без перевірки, жодна обставина, яка мала значення, не була пропущена при розгляді цієї справи.

Уперше в історії злочинці проти людства несуть відповідальність

за свої злочини перед Міжнародним Кримінальним Судом, вперше народи судять тих, хто рясно залив кров'ю величезні простори землі, хто знищив мільйони невинних людей, зруйнував культурні цінності, запровадив, як систему, вбивства, тортури, винищення людей похилого віку, жінок, дітей, хто заявив дику претензію на панування над світом і втягнув світ у безодню нечуваних поневірянь. Дійсно, такий судовий процес уперше проводиться в історії правосуддя.

Людство закликає до відповіді злочинців і від його імені ми, обвинувачі, звинувачуємо в цьому процесі. І які жалюгідні спроби заперечити право людства судити ворогів людства. Які неспроможні спроби позбавити народи права судити тих, хто зробив своєю метою закабалення і винищення народів і цю злочинну мету багато років підряд здійснював злочинними засобами.

Нинішній процес проводиться таким чином, що підсудним, які звинувачуються у найтяжчих злочинах, були надані всі можливості захисту, всі необхідні законні гарантії. У своїй країні, перебуваючи біля керма правління, підсудні знищили всі законні форми правосуддя, відкинули всі засвоєні культурним людством принципи судочинства. Але їх самих судить Міжнародний Суд з дотриманням усіх правових гарантій, із забезпеченням підсудним усіх законних можливостей для захисту.

Ми підбиваємо зараз підсумки судового слідства, робимо висновки із розглянутих на Суді доказів, зважуємо всі дані, на яких побудоване звинувачення. Ми запитуємо: чи підтвердилося на Суді пред'явлене звинувачення, чи доказана їхня вина. На ці запитання можна дати лише одну відповідь: судове слідство повністю підтвердило обвинувачення. Ми ставимо підсудним у вину тільки те, що на Суді доказано з повною безперечністю й достовірністю, а доказані всі страхітливі злочини, які протягом багатьох років готувала банда знавіснелих злочинців, які захопили в Німеччині державну владу, і впродовж багатьох років її здійснювали, не рахуючись ні з принципами права, ні з елементарними нормами людської моралі.

Ці злочини доказані, їх спростувати не могли ні показання підсудних, ні потуги захисту, їх спростувати не можна тому, що не можна спростувати істину, а саме істина є результатом цього процесу, надійним підсумком наших тривалих і наполегливих зусиль.

Звинувачення доведено в усіх його елементах. Доведено, що існував загальний план або змова, в якій брали участь підсудні для підготовки агресивних воєн, які порушували норми міжнародного права, для поневолення і винищення народів. Наявність такого плану або змови є безсумнівним, як безсумнівною є керівна роль у ньому підсудних у цій справі. В цій частині звинувачення підтверджено всіма даними судового слідства, беззаперечними документами, показаннями свідків і самих підсудних. Вся діяльність підсудних була спрямована на підготовку і розв'язання агресивних воєн.

Уся їхня так звана ідеологічна робота полягала в культивуванні звірячих інстинктів, у впровадженні у свідомість німецького народу безглуздої ідеї расової зверхності і практичних завдань винищення й поневолення людей «неповноцінних рас», придатних нібито для «добрих для проростання раси панів», їхня «ідеологічна робота» полягала в закликах до вбивств, грабунків, руйнування культури, винищення людей.

Підсудні готувалися до цих злочинів давно, а потім їх здійснювали, нападаючи на інші країни, захоплюючи чужі території, знищуючи людей.

Коли ж виник цей план?

Звичайно, встановити точну дату, день його і час, коли підсудні домовилися здійснити свої злочини, навряд чи можливо.

Ми не можемо і не будемо будувати свої висновки і твердження на догадках і припущеннях. Але з певною безсумнівною слід вважати установленим, що з моменту, коли фашисти захопили в Німеччині державну владу, вони приступили до реалізації своїх злочинних планів, використовуючи владу для підготовки агресивної війни.

Вся діяльність підсудних була спрямована на підготовку Німеччини до війни. Тут самі факти говорять за себе: це — ті війни, які спричинили невидимі жертви, спустошення й агресивний характер яких установлений беззаперечно.

Вина підсудних у здійсненні злочинів проти світу повністю доведена.

Доведене повністю обвинувачення в здійсненні військових злочинів, яке полягає у веденні війни методами, які суперечать законам і звичаям війни. Ні підсудні, ні їхні захисники нічого не могли заперечити проти самих фактів здійснення таких злочинів. Все, що вони могли сказати з цього приводу, це те, що підсудні самі безпосередньо не здійснювали цих звірств — знищення людей у «душогубках» і концентраційних таборах; своїми руками не винищували євреїв і навіть не знали окремих подібних фактів, а що ці факти були — проти цього не заперечують і підсудні. Підсудні визнають ці факти.

Даремний спосіб захисту!

Звичайно, підсудним, які обіймали вищі державні посади в гітлерівській Німеччині, не було ніякої потреби самим, своїми руками розстрілювати, вішати, душити, заморожувати живих людей у вигляді експерименту. Це робили за їхніми вказівками їхні підлеглі кати, які виконували, так би мовити, чорну роботу, а підсудним потрібно було лише давати накази, які виконувалися беззаперечно.

Тому марне намагання підсудних розірвати свій зв'язок з цими катами, відмежуватися від них. Цей зв'язок безсумнівний і незаперечний. І якщо комендант Освенціма Рудольф Гесс видавав золоті зуби у мерців, то імперський міністр Вальтер Функ відкривав для зберігання цих золотих зубів спеціальні сейфи у підвалах імперського банку.

Якщо підлеглі Кальтенбруннера умушлювали людей у «душогубках», то будували ці «газвагони» на заводах Зауера, Даймлера і Бенца, підпорядкованих підсудному Шпеєру.

Якщо військовополонених винищували професійні кати із з'єднань «Тотен копф» («Мертва голова») і табірна охорона, то накази про знищення підписувалися фельдмаршалом німецької армії Кейтелем; якраз підсудні намічали терміни знищення, віддавали накази про створення спеціальної техніки умушлювання, ідеологічно обґрунтовували «право вищих рас» на знищення, ліквідацію «неповноцінних народів».

Це вони спокійно і без жалю спостерігали за замордованими жертвами і, як Ганс Франк, проголошували парадні промови «про ще новий крок», пройдений німецьким фашизмом на шляху очищення «життєвого простору» від «нижчих рас».

За кожне вбивство, за кожную краплю невинної крові, пролитої гітлерівськими катами, несуть відповідальність підсудні, оскільки між ними і безпосередніми виконавцями злочинів, убивств, тортур різниця лише в рангах і масштабах діяльності: ті — безпосередні кати, а вони — головні кати, начальники катів, кати вищого гатунку. Вони в багато разів небезпечніші, ніж ті, яких вони виховували в душі людиноненависті і звірства і від яких, рятуючи себе, тепер зрікаються.

Повністю доказана вина підсудних у здійсненні військових злочинів, у тому, що вони організували систему знищення військовополонених, мирного населення, жінок, стариків і дітей; у тому, що з їхньої вини всюди, де ступала нога німецького солдата, залишались гори убитих і закатованих людей, руїни і згарища, спустошені міста і села, опоганена і залита кров'ю земля.

Доказані повністю злочини проти людства, які здійснили підсудні.

Ми не можемо пройти повз злочини, які підсудні здійснили в самій Німеччині за час свого панування в ній; масові винищення всіх тих, хто бодай якоюсь мірою виявляв незадоволення нацистським режимом; рабська праця і винищення людей у концентраційних таборах; масове знищення євреїв, а потім та ж рабська праця і те ж знищення людей в окупованих країнах — все це доказано, й обвинувачення непохитне. Які ж засоби захисту були використані підсудними та їхніми захисниками, які докази й аргументи вони могли протиставити обвинуваченню?

Засоби захисту підсудних можна розділити на дві основні групи. Це, по-перше, ряд свідків, викликаних захисниками. Ці свідки повинні були своїми показаннями пом'якшити вину підсудних, зменшити їхню роль у здійсненні злочинів, будь-що обілити їх.

Про яку об'єктивність і достовірність показань таких свідків захисту можна говорити, якщо невинуватість підсудного Функа повинен підтвердити його заступник і співучасник, член СС з 1931 року, Хойлер, який має чин групенфюрера СС; якщо на користь Зейсс-Інкварту був запрошений

давати свідчення злочинець Рейнер — член фашистської партії з 1930 року, гаулейтер Зальцбурга, а потім Карінтіні.

Ці так звані свідки, такі, наприклад, як Бюлер — права рука підсудного Франка і співучасник його в усіх злочинах — або Боле — один із основних керівників шпигунсько-диверсійної діяльності гітлерівців за кордоном і завідувач закордонним відділом фашистської партії, — приходили сюди для того, щоб, здійснивши порушення присягання, намагатися вигородити своїх колишніх господарів і зберегти своє власне життя.

І все ж більшість свідків захисту під час їхнього допиту неминуче перетворювалися у свідків обвинувачення, їх самих викривали «німі свідки» — документи, до того ж переважно німецькі, і вони самі вимушені були викривати тих, кого вони бажали виправдати.

Друга група засобів захисту — це докази і міркування юридичного порядку.

ДЕЯКІ ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРОЦЕСУ

Обвинувачення у даному процесі спирається на величезний і безсумнівний фактичний матеріал, міцно стоїть на позиціях права і законності. Тому вже в перших вступних промовах обвинувачів було приділено багато уваги кримінально-правовому обґрунтуванню відповідальності підсудних.

Захист у своїх виступах перед трибуналом знову поставив рад правових питань:

- а) про значення принципу «Немає злочину без вказівки на те в законі»;
- б) про значення наказу;
- в) про відповідальність держави і окремих осіб;
- г) про поняття змови та ін.

У зв'язку з цим вважаю за необхідне знову повернутися до деяких правових питань у відповіді на спроби захисту заплутати прості і зрозумілі положення та перетворити юридичну аргументацію у димову завісу, покликану закрити від суду криваву минувшину фашистських злочинів.

Принцип «*nullum crimen Sine lege*»

Захист намагався спростувати обвинувачення, доказуючи, що в момент здійснення підсудними інкримінованих їм злочинів, останні не були передбачені діючими законами, а тому підсудні не можуть нести за них кримінальну відповідальність.

Я міг би просто віднести всі посилання на принцип «*nullum crimen Sine lege*», оскільки Статут Міжнародного Військового Трибуналу, який є незаперечним законом і який підлягає обов'язковому виконанню, установлює, що цей Трибунал «має право судити і карати осіб, які, діючи в інтересах європейських країн, усі індивідуально або як члени організацій», здійснили будь-який із злочинів, перерахованих ст. 6 Статуту.

Отже, юридичне для винесення вироку і застосування покарання не вимагається, щоб здійснені підсудними злочини були передбачені кримінальними законами на момент їхнього здійснення. Однак не підлягає сумніву, що дії підсудних є злочинними з точки зору законів, які діяли на той момент, коли ці злочини мали місце.

Норми кримінального права, які містяться у Статуті Міжнародного Трибуналу, являють собою вираження принципів, які містяться в ряді міжнародних договорів, перерахованих у моїй вступній промові 8 лютого 1946 року, і в кримінальному законодавстві всіх цивілізованих держав. Законодавство всіх цивілізованих держав передбачає кримінальну відповідальність за вбивства, тортури, зґвалтування, здирства і тому подібне. Та обставина, що ці злочини були організовані підсудними в переважаючих людську уяву розмірах і в нечуваних за своєю садистською жорстокістю формах, звичайно, не виключає, а лише стократ посилює відповідальність злочинця. Якщо б підсудні вчинили злочини на території і щодо громадян якоїсь однієї країни, то вони б у відповідності з Декларацією глав урядів СРСР, Великої Британії і США, опублікованій 2 листопада 1943 року, в повній відповідності із загальноприйнятими засадами кримінального і кримінально-процесуального права були б судимі в цій країні і за її законами.

Ця Декларація велить, що «німецькі офіцери й солдати і члени нацистської партії, які були відповідальними за вищенаведені здирства, вбивства і катування або добровільно брали в них участь, відіслані в країни, в яких були скоєні їхні огидні дії, для того, щоб вони могли бути судимі і покарані у відповідності до законів цих звільнених країн і вільних урядів, які будуть там створені».

Однак підсудні є військовими злочинцями, «злочини яких не пов'язані географічним місцем» (ст. 1 Угоди чотирьох держав від 8 серпня 1945 року), і тому їхні злочини підсудні Міжнародному Військовому Трибуналу, який діє на підставі Статуту.

Немає потреби тут робити посилання на міжнародні договори, в яких агресивна війна була визнана міжнародним злочином.

Підсудні звинувачуються в діях, які цивілізоване людство й раніше визнавало злочинами.

Виконання наказу

Деякі підсудні у своїх показаннях Трибуналу намагалися показати себе нікчемними карликами, сліпими й покірними виконавцями чужої волі — волі Гітлера.

У пошуках правової бази для цієї позиції захисник Ярайсс говорив про значення наказів Гітлера. На думку захисника Ярайсса, наказ Гітлера «був чимось зовсім іншим», ніж наказ будь-якого іншого керівника, що наказ Гітлера був актом недоторканим у правовому плані. Тому захисник Ярайсс стверджує: «Щоб не розумів Статут Трибуналу під наказами, які він заперечує як підставу, яка виключає кримінальне переслідування, чи можна все ж під цим мати на увазі наказ Гітлера? Чи може цей наказ підійти під поняття наказу, передбаченого Статутом?»

Право тлумачення закону — беззаперечне право кожного судового працівника, зокрема і захисників. Уявляється, однак, зовсім незбагненим, якими логічними чи іншими методами керувався захисник, стверджуючи, що положення Статуту, спеціально розробленого для Суду над головними військовими злочинцями фашистської Німеччини, саме умов діяльності цих злочинців не мало на разі?

Про які ж накази, ким видані, в якій країні, говорив Статут Трибуналу?

Безсумнівно, мається на увазі протилежне: автори Статуту сповна орієнтовані в специфічній обстановці гітлерівської Німеччини, були сповна орієнтовані (за матеріалами Харківського та інших процесів) в намаганнях підсудних заховатися за накази Гітлера, саме і власне тому вони спеціально обумовили, що виконання явно злочинного наказу не звільняє від кримінальної відповідальності.

Відповідальність держави і окремих осіб

До певної міри треба думати, що самі автори цієї спроби приховати велику групу міністрів, гаулейтерів і військових начальників за спину Гітлера засумнівались у переконливості подібного захисного маневру, оскільки на допомогу цьому маневру висувається нова лінія захисту.

«Якщо німецька імперія розпочала наступ всупереч ще діючому договору про ненапад, — говорив захисник Ярайсс, — то вона здійснила міжнародний делікт і повинна відповідати за нього за нормами міжнародного права..., лише імперія, а не окрема особа».

Не можна, передусім, не відзначити, що наведена точка зору не нова: до виступу офіційного захисту на даному процесі деякі неофіційні захисники військових злочинців залюбки пропагували версії, що не фізичні особи, а німецька держава і німецький народ повинен нести відповідальність за злочинну агресію і військові злочини.

Порушення суб'єктом міжнародного права — державою — норм міжнародного права тягне ті чи інші наслідки міжнародного характеру, в усякому разі, не кримінальну відповідальність держави.

Ті чи інші дії держави у сфері міжнародних відносин здійснюються фізичними особами й агентами держави. При виконанні цих дій особи можуть здійснювати найрізноманітніші порушення як цивільно-правового, так і кримінально-правового характеру. За останні, тобто за ті, які містять у собі склад злочину, вони несуть у належних випадках кримінальну відповідальність за законами і перед судом як своєї, так і чужої держави, в залежності від обставин.

У даному випадку не лише гітлерівська держава порушила норми міжнародного права, наслідком чого є заходи, вжиті щодо держави, але й окремі фізичні особи, вчинюючи ці акти порушень, персонально здійснили кримінальні злочини, за які вони у відповідності до Статуту Трибуналу підлягають кримінальній відповідальності перед Міжнародним Військовим Трибуналом.

Про поняття змови

Захист одноставно і в різних формах та варіантах намагається заперечити звинувачення підсудних у злочинній змові. Витягуючи із різних джерел односторонні й тенденційно підібрані дефініції змови, захисники намагаються довести, що Герінг, Гесс, Ріббентроп та інші не можуть розглядатися як учасники змови.

Я хотів би навести кілька аргументів на доказ необґрунтованості позиції захисту.

Змова передбачає наявність злочинної зграї, створеної і діючої для досягнення спільних злочинних цілей. Така зграя, безумовно, була. Певна річ, у даному випадку, оскільки змовниками було захоплено управління державою. Зв'язки й важелі, які об'єднували членів змовницької злочинної зграї, вельми складні.

У будь-якій злочинній зграї, і особливо в розгалуженій і численній, окремі учасники виконують такі злочинні акти, які охоплюються загальним планом змови, але конкретно можуть залишатися невідомими ряду членів зграї, проте, оскільки ці злочини

випливають із єдиного злочинного плану, загального для всієї зграї, за них несуть відповідальність і ті учасники, які особисто не здійснювали цих окремих злочинів і конкретно про них не були інформовані.

У даній справі наявність змови не виключається тією обставиною, що, наприклад, Шірах міг не знати про окремі заходи работоргівця Заукеля або погромника Штрейхера.

Наявність змови не виключається і суперечками з окремих питань, які існували між окремими учасниками змови (інтриги Герінга проти Бормана і т. п.). Такі зіткнення можуть мати місце в будь-якій зграї розбійників і злодюг, але від цього ватага чи банда не перестають бути такими.

Майже в кожній зграї існує певна ієрархія серед її учасників. Доволі часто отамани злочинної ватаги привласнюють собі необмежену владу над іншими членами зграї, аж до права життя і смерті.

Однак жодному юристові в світі, здається, не приходило в голову заперечувати наявність злочинної зграї на тій лише підставі, що учасники її не були рівними, а один мав владу над іншими.

Щонайменше дивно заперечувати наявність змови в даному випадку на підставі беззаперечного факту, що в руках провідника — Гітлера була зосереджена величезна особиста влада. Наявність змови не виключає, а передбачає певний розподіл ролей між учасниками злочинної групи в досягненні загальної спільної мети (один координує всю злочинну діяльність, інший відає питаннями ідеологічної підготовки, третій готує армію, четвертий організовує роботу воєнної промисловості, п'ятий веде дипломатичну підготовку і т. д.). Тому фашистська змова не перестає бути змовою, але і є змовою особливо небезпечною, оскільки в руках змовників знаходився державний апарат і величезні людські та матеріальні ресурси.

У руках міжнародних злочинців, у руках Герінга, Кейтеля та інших підсудних величезні армії людей стають знаряддям найтяжчих злочинів. Ось чому ті специфічні риси, які відрізняють змовників фашистської Німеччини від будь-якої іншої банди, не змінюючи правової природи змови, лише надають їй особливо небезпечного характеру.

На цьому я закінчую короткий аналіз юридичних аргументів захисту, на яких детально зупинялися мої шановні колеги.

Як ви бачите, панове судді, аргументи захисту виявилися необґрунтованими і неспроможними похитнути обвинувачення.

Переходжу до розгляду питання про винуватість окремих підсудних.

ГЕРІНГ

Підсудний Герінг був у гітлерівській Німеччині другою після фюрера особою, його першим наступником. Він узяв на себе величезні повноваження і захопив найвідповідальніші пости. Він — голова ради міністрів з оборони Німецької імперії, диктатор з керівництва німецької економіки, генеральний уповноважений з чотирьохрічного плану і головнокомандуючий військово-повітряними

силами. Головне — цю неосяжну сферу діяльності він використовував і усі сили присвятив організації та здійсненню тих злочинів, які вказані в Обвинувальному висновку.

Як ми вже знаємо, суть цієї змови полягала в тому, щоб поневолити Європу, а потім добитися світового панування гітлерівської Німеччини, не зупиняючись ні перед якими засобами, якими б вони не були злочинними і нелюдськими. Щоб досягти цієї мети, слід було розчистити шлях, як говорив Гітлер ще в лютому 1933 року на нараді з відомими німецькими промисловцями, знищити парламентську систему.

Цим і зайнявся Герінг. Він енергійно взявся за знищення політичних супротивників фашизму, для чого проводив масові арешти членів небажаних нацизму політичних партій. Він організував концентраційні табори, куди без суду направляв людей, не згодних з фашизмом. Він створив гестапо, в якому від його початку установився кривавий терористичний режим. Він вимагав від усіх посадових осіб таборів і гестапо не зупинятися ні перед чим — дикі розправи над людьми, понівечення їх і убивства стали основним методом його роботи.

Йому, Герінгу, належать слова: «Кожна куля, яка вилетіла із дула пістолета поліцейського, є моя куля; якщо дехто називає це вбивством, значить це я вбив» (із книги Герінга «Відновлення нації», написаної ним у 1943 році).

Так він розчистив дорогу фашизму, так він прокладав шлях до того, щоб фашистська змова могла безперешкодно розвиватися і реалізовуватися.

Герінг був невтомним у викоріненні всього і всіх, що заважало укріпленню цієї змови. І Гітлер повсякчас розхвалював його за це. Так, він заявив в рейхстазі 13 липня 1934 року, що Герінг «своїм залізним кулаком розтрощив атаку на націонал-соціалістську державу раніше, ніж вона могла розвиватися».

Уся ця терористична діяльність Герінга була розрахована на те, щоб розчистити шлях для здійснення основної мети фашистської змови — скорити Європу, а потім добитися світового панування гітлерівської Німеччини.

Судове слідство підтвердило вину Герінга в плануванні і підготовці всіх агресивних воєн гітлерівської Німеччини. Суду були надані численні документи, які свідчать про активну роль Герінга в розгортанні агресивних воєн. Нагадаю заяву Герінга в 1935 році на зборах офіцерів військово-повітряних сил. Там він заявив, що «має намір створити військово-повітряні сили, які будуть кинуті на ворога як удар відплати. Ще до початку поразки ворог повинен відчувати, що він пропав». І цей намір, як ми знаємо, він здійснював, готуючись до війни щоднини.

На нараді керівників німецької авіаційної промисловості 6 липня 1938 року Герінг дав зрозуміти, що війна не за горами і що, коли Німеччина виграє цю війну, вона буде найвизначнішою державою у світі, пануючою на світовому ринку, і що вона стане багатою країною. «Потрібен ризик, щоб досягнути цієї мети», — гасло яке кинув тоді Герінг.

14 жовтня 1938 року, незадовго до пред'явлення вимог Польщі, Герінг заявив, що «приступив до проведення в життя гігантської програми, в порівнянні з якою тьмяніє все, що було досі».

«У найкоротший термін військово-повітряні сили мають бути збільшені у п'ять разів; військово-морський флот повинен швидкими темпами озброюватися, армія повинна отримати потужну зброю..., особливо важку артилерію і важкі танки. Водночас повинно бути збільшено виробництво військових матеріалів і пального».

Безсумнівно встановлено активну участь Герінга в підготовці агресії проти СРСР.

У звіті про нараду від 29 квітня 1941 року з питання про структуру економічного штабу «Ольденбург», у звіті про нараду у генерала Томаса від 28 лютого 1944 року, а також показаннях самого Герінга в судовому засіданні 21 березня 1946 року Трибунал знайде докази того, що Герінг уже з листопада 1940 року брав активну участь у розробці плану нападу на СРСР.

Це Герінг разом з Розенбергом, Кейтелем і Борманом на нараді у Гітлера 16 липня 1941 року конкретизував план розчленування Радянського Союзу, поневолення народів і пограбування багатств СРСР. Це за його участі тоді планувалося «зрівняти Ленінград із землею з тим, щоб потім віддати його фінам». Це він висунув ката Коха як рейхскомісара України, як особу з дуже великою ініціативою і доброю підготовкою». Так що без сумніву можна вважати доказаним, що Герінг винуватий у плануванні і підготовці агресивних воєн гітлерівської Німеччини, і за це він повинен нести відповідальність.

Мої колеги уже зупиняли увагу Суду на злочинному ставленні до військовополонених.

Я дозволю собі лише нагадати Трибуналу показання свідка Моріса Лампа у вечірньому засіданні 25 січня 1946 року про страти радянських, англійських, французьких та інших офіцерів у концтаборі Маутхаузен, про табори знищення Освенцім і Майданек, про пред'явлені Суду ноти Народного комісара іноземних справ СРСР від 25 листопада 1941 року і 27 квітня 1942 року, про страхітливі знущання німецьких військових властей щодо радянських військовополонених, про знущання, за які більша доля відповідальності лягає на Герінга. Я нагадрз також про показання свідка Гальдера 31 жовтня 1945 року, в якому свідок повідомив про нараду у Гітлера з питання про незастосування положень Гаазької конвенції при поводженні з російськими військовополоненими і про директиву із ставки Гітлера від 12 травня 1941 року про поводження із захопленими в полон російськими командирами і політпрацівниками.

Всі ці безумовно встановлені на Суді факти злодіянь не потребують додаткового розгляду, оскільки захист не навів у своїх промовах жодних заперечень чи спростувань щодо цих фактів.

У «Дванадцяти заповідях поведінки німців на Сході» від 1 червня 1941 року (шоста заповідь) сказано: «Ви повинні усвідомити, що ви на ціле століття є представниками великої Німеччини і прапороносцями націонал-соціалістської революції в новій Німеччині. Тому ви повинні із свідомістю своєї гідності проводити найжорстокіші і найнещадніші заходи, які вимагає від вас держава».

З іменем Герінга пов'язаний початок організованого придушення і знищення єврейського населення. Саме він підписав людиноненависницькі нюрнберзькі закони, декрети про позбавлення євреїв власності, про накладання штрафу на євреїв в один мільярд та інші. Ця діяльність сповна відповідає канібальському світогляду Герінга.

На суді він заперечував, що є прибічником расової теорії, однак у 1935 році Герінг проголосив у рейхстазі промову на захист нюрнберзьких расових провокаторів. Тоді він голосно заявив: «Бог створив раси, він не хотів рівності, і тому ми енергійно відкидаємо намагання спотворити концепцію чистої раси...»

Численні документи, подані стороною обвинувачення Трибуналу, викривають злочинні дії Герінга щодо інших націй.

Директива Герінга від 19 жовтня 1939 року яскраво показує ставлення підсудного до польського народу, до Польської держави.

У директиві про економічну політику на Сході від 23 травня 1941 року, виданій напередодні нападу на СРСР, Герінг так пише про ставлення до росіян: «Німеччина не зацікавлена в підтриманні продуктивності на цій території. Вона забезпечує продуктами харчування лише розташовані там війська... Населення цих районів, і особливо міське, приречене на голод. Необхідно буде вивозити це населення в Сибір».

Як уповноважений з чотирьохрічного плану Герінг відповідає за пограбування державної власності й особистої власності громадян, проведені фашистами на окупованій території СРСР, у Чехословаччині, Польщі, Югославії та інших країнах. Якраз Герінг очолив діяльність фашистських змовників з економічного пограбування окупованої території СРСР.

Ще до віроломного нападу на СРСР, 29 квітня 1941 року, відбулася нарада з розробки економічних заходів щодо плану «Барбаросса». У результаті цієї наради був створений економічний штаб особливого призначення «Ольденбург», підпорядкований Герінгу. Було передбачено створення у великих містах СРСР спеціальних господарських інспекцій і команд, перед якими були поставлені широкі завдання з використання і пограбування радянської промисловості та сільського господарства. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії СРСР про злодіяння, здійснені гітлерівцями в Києві та інших містах, говорять про те, що ці злочинні плани підсудного Герінга і його поплічників були значною мірою реалізовані.

Для забезпечення німецької військової промисловості та сільського господарства робочою силою і водночас з метою фізичного винищення і економічного послаблення поневолених народів підсудний Герінг і його поплічники використовували рабську працю іноземних робітників.

Використання примусової праці було заплановано фашистами ще на початку війни. На нараді 7 листопада 1941 року і в наказі від 10 січня 1942 року Герінг вимагав від усіх підвідомчих йому органів забезпечення будь-якими методами німецької промисловості робочою силою за рахунок населення окупованих радянських територій.

6 серпня 1942 року Герінг провів нараду з рейхскомісарами окупованих областей і представниками військового командування. Звертаючись до учасників наради, він сказав: «Ви послані туди не для того, щоб працювати на добробут ввірених вам народів, а для того, щоб викачати все можливе...

Ви повинні бути, як люті собаки, там, де ще щось є. Я намагаюсь грабувати, і якраз ефективно».

Ці наміри були реалізовані. Грабував Герінг, грабували рейхсміністри і рейхскомісари окупованих областей, грабували представники військового командування, починаючи від генерала і закінчуючи рядовим солдатом.

Так діяв підсудний Герінг.

Немає жодного заходу фашистської партії, жодного кроку гітлерівського уряду, в якому не брав би участь Герінг.

Він брав активну участь в усіх злочинах фашистської банди, і за всі свої дії повинен понести належне покарання.

ГЕСС

Підсудний Рудольф Гесс уже з моменту зародження партії посідав провідне місце серед нацистських змовників.

Це Гесс був керівником фашистської організації Мюнхенського університету, це він брав участь у мюнхенському путчі, це він разом з Гітлером працював над біблією фашизму — книгою «Майн кампф», виконуючи обов'язки особистого секретаря Гітлера, це він у 1932 році був головою центральної політичної комісії фашистської партії, а після захоплення влади, як заступник фюрера, втілював у життя зв'язчу політику фашистських головорізів.

Якраз Гессу декретом Гітлера від 21 квітня 1933 року було надано «повне право приймати рішення від імені Гітлера з усіх питань, які стосуються керівництва партії».

Слідом за цим Гесс продовжував прибирати до своїх рук все нові й нові пости в гітлерівській Німеччині. З 1 грудня 1933 року він — імперський міністр без портфеля для забезпечення близького співробітництва партії і штурмових загонів з цивільною владою; 4 лютого 1938 року він призначений членом таємної ради; 30 серпня 1939 — членом ради міністрів з оборони імперії, а 1 вересня 1939 року Гітлер оголошує Гесса своїм наступником після Герінга. Гесс отримує також звання обергрупенфюрера СС і СА.

Декретом від 27 липня 1934 року Гітлер зобов'язав керівників усіх відомств і міністерств Німеччини подавати Гессу всі законопроекти на попереднє затвердження.

Гесс займався і розстановкою керівних фашистських кадрів. Про це засвідчує указ Гітлера від 24 вересня 1935 року та інші документи, подані Трибуналу обвинуваченням.

Особливо слід відзначити активну роль Гесса в плануванні і проведенні агресивних воєн. Всі агресивні акції гітлерівської Німеччини накреслювалися і готувалися за найбезпосереднішої участі Гесса і підлеглого йому партійного апарату фашистів.

Ще 12 жовтня 1936 року, виступаючи в Баварії, Гесс закликав німців «споживати трохи менше жиру, трохи менше свинини, трохи менше яєць... Мизнаємо, — говорив Гесс, — що іноземна валюта, яку ми тим самим зберігаємо, йде на озброєння. І на сьогодні дійсний лозунг «Гармати замість масла».

Про це ж говорив Гесс і напередодні свого вильоту до Англії — 1 травня 1941 року, виступаючи на заводі Мессершмідта із закликом до продовження агресивної війни.

Разом з Гітлером, Герінгом та іншими керівниками фашистської змови Гесс підписував укази про приєднання до Німеччини захоплених територій.

У людиноненависницьких нюрнберзьких законах, за появу яких несе відповідальність і підсудний, є спеціальний пункт, який уповноважує Фріка і Гесса видавати необхідні декрети для проведення в життя цих законів. Гесс підписав закон «Про охорону крові і честі», указ від 14 вересня 1935 року про позбавлення євреїв права голосу і права роботи в громадських установах, а також указ від 20 травня 1938 року про поширення нюрнберзьких законів на Австрію.

На даному процесі уже достатньо висвітлено питання про роль Гесса в організації тенет шпіонажу і терористичних груп за кордоном і створенні СБ (служби безпеки) та комплектуванні частин СС.

Саме становище Гесса у фашистській партії і гітлерівському уряді говорить про активну керівну участь підсудного в підготовці і здійсненні загального злочинного плану фашистських змовників, а отже, про величезну долю його вини і відповідальності за злочини проти миру — і за воєнні злочини, і за злочини проти людства.

Гесс відмовився давати пояснення Трибуналу. Його захисник Зейдль з напускним пафосом заявив, що Гесс вважає даний трибунал некомпетентним для суду над німецькими воєнними злочинцями..., і тут же, без паузи, почав висувати докази на захист Гесса.

Гесс навіть намагався оголосити себе божевільним, щоб уникнути заслуженого покарання. Але коли Гесс переконався, що такий маневр йому не допоможе, він змушений був заявити в Суді, що він стимулював утрату пам'яті, бо це був тактичний хід з його боку. Він повинен був визнати, що несе повну відповідальність за все те, що скоїв і підписував разом з іншими.

Отже, на Суді повністю викрито незграбне намагання Гесса уникнути відповідальності, і Гесс повинен сповна понести покарання за участь у загальному плані здійснення світових злочинів — найтяжчих злочинів проти миру і людства.

БОРМАН

Ім'я підсудного Мартина Бормана нерозривно пов'язане із створенням гітлерівського режиму. Він був одним із тих, хто здійснював дикунські злочини, спрямовані на знищення сотень тисяч невинних людей.

Разом з підсудним Розенбергом Борман із жорстокою послідовністю проводив пропаганду расової теорії і переслідування євреїв.

Ним були видані численні директиви, спрямовані на дискримінацію євреїв у гітлерівській Німеччині, які відіграли пізніше вирішальну роль у винищенні мільйонів євреїв. Цією своєю діяльністю він заслужив велику довіру у Гітлера, йому було «надано право репрезентувати партію у сфері державного життя...», і він її представляв. Так, у ранзі начальника партійної канцелярії він брав безпосередню участь у знищенні євреїв, циган, росіян, українців, поляків, чехів і словаків.

Нацистська партія під його керівництвом перетворилась на поліцейську організацію, яка перебувала у найтіснішій взаємодії з німецькою таємною поліцією і СС.

Борман не лише знав про всі агресивні плани гітлерівського уряду, але й брав активну участь у їх здійсненні. Він залучив увесь нацистський партійний апарат до реалізації агресивних планів гітлерівського уряду, а партійних гаулейтерів призначив уповноваженими з оборони імперії у тих областях, в яких вони діяли.

Апарат нацистської партії і особисто Борман брали активну участь у заходах німецьких військових і цивільних властей з бузувірського використання військовополонених. Про це засвідчують численні директиви і вказівки, Видані Борманом.

Матеріалами звинувачення і судового слідства встановлено, до якої масової загибелі призвело звіряче поводження з військовополоненими.

Партійний апарат і особисто Борман брали безпосередню участь у заходах гітлерівського уряду, пов'язаних з вигнанням у рабство населення окупованих територій. З благословення Бормана проводилася таємна доставка в Німеччину українських дівчат, призначених для насильницького онімечування.

Наказом Гітлера від 18 жовтня 1944 року на Бормана і Гімлера було покладено керівництво фольксштурмом, який складався із здатних носити зброю чоловіків віком від шістнадцяти до шістдесяти років.

Напередодні краху гітлерівської Німеччини Борман очолював створену для диверсійної роботи в тилу союзних військ підпільну організацію «Вервольф». Борман безпосередньо брав участь у пограбуванні культурних, історичних та інших цінностей на окупованих територіях. Він вніс у 1943 році пропозицію про необхідність посилення економічного пограблення окупованих територій.

Такі злочини підсудного Бормана, найближчого сподвижника Гітлера, який поділяє всю повноту відповідальності за численні злочини гітлерівського уряду і фашистської партії.

РІББЕНТРОП

Один із головних натхненників і керівників зовнішньої політики гітлерівської Німеччини Іоахим фон Ріббентроп був одним із найактивніших учасників змови.

Офіційно вступив до нацистської партії у 1932 році. Однак ще до приходу фашистів до влади активно сприяв її захопленню і став у недалекому майбутньому офіційним радником партії як «співробітник фюрера з питань зовнішньої політики».

Просування Ріббентропа службовими сходинами перебуває в нерозривному зв'язку з розвитком діяльності фашистських змовників, спрямованої проти інтересів миру.

У своїх показаннях Ріббентроп заявив: «Він (Гітлер) знав, що я вірний його співробітник». Саме тому Гітлер 4 квітня 1938 року як переконаного, відданого фашиста призначив Ріббентропа офіційним керівником зовнішньої політики, яка була одним з важливих важелів реалізації усієї фашистської змови.

Однак Ріббентроп не обмежував свою діяльність сферою зовнішньої політики. Як член гітлерівського уряду, імперської ради з оборони імперії, таємної ради він брав участь у вирішенні всього комплексу питань, пов'язаних з підготовкою агресивних воєн. Ось чому він, Ріббентроп,

будучи міністром закордонних справ, брав участь у вирішенні і проведенні в життя таких далеких від зовнішньої політики питань, як використання робочої сили під час війни, організація таборів і т. п. У цьому зв'язку слід відзначити, що Ріббентропом була підписана спеціальна угода з Гіммлером про організацію спільної роботи щодо розвідки.

Імперським міністром закордонних справ Ріббентроп став якраз на початку здійснення планів агресії, розрахованих на підкорення Німеччиною Європи. Цей збіг не випадковий. Не без підстав Ріббентроп вважався найпридатнішою людиною для здійснення цієї злочинної змови. Йому віддали перевагу навіть перед таким спеціалістом міжнародних провокацій, як Розенберг, на що останній не без деяких підстав подав офіційну заяву. 1 Гітлер не помилився в Ріббентропі. Довіру Гітлера той сповна виправдав.

Уже 12 лютого 1938 року, через тиждень після свого призначення, Ріббентроп разом з Гітлером і підсудним Папенем, який очолював протягом тривалого часу підривну роботу нацистських агентів в Австрії, взяв активну участь у нараді в Оберзальцбурзі, де він від австрійського канцлера Шушніга і його міністра закордонних справ Імідта, під тиском погроз, ультимативно вимагав згоди на відмову від незалежності Австрії і домогся цього.

Як міністр Ріббентроп був присутній на нараді 28 травня 1938 року, де було прийнято рішення про запровадження «плану Грюн» — плану агресії проти Чехословаччини.

Відповідно до тактики фашистів послаблювати зсередини майбутню жертву Ріббентроп постійно підтримував зв'язок і надавав матеріальну допомогу спочатку партії судетських німців, а потім і словацьким націоналістам з тим, щоб викликати внутрішній розкол і братовбивчу війну в Чехословаччині.

Захопивши Чехословаччину, фашистські змовники, в їх числі і підсудний Ріббентроп, перейшли до підготовки і здійснення наступного акту агресії, наперед наміченого ними в плані злочинів проти миру, — до нападу на Польщу.

Будучи змушений у зв'язку з недавнім захопленням Австрії і Чехословаччини тимчасово приховувати подальші наміри Німеччини, Ріббентроп особисто і через своїх дипломатів намагався приспати пильність європейських держав, облудно заявляючи, що ніяких інших територіальних вимог Німеччина не має.

26 січня 1939 року у Варшаві міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп заявив, що «зміцнення дружніх зв'язків між Німеччиною і Польщею на основі діючих угод є важливим елементом зовнішньої політики Німеччини».

Пройшло небагато часу, і Польща перевірила ціну цих запевнянь Ріббентропа.

Я не зупиняюсь на тій віроломній ролі, яку відіграв підсудний Ріббентроп у німецькій агресії проти Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії і Люксембургу, оскільки про це досить переконливо говорили мої колеги.

Підсудний Ріббентроп брав безпосередню активну участь у проведенні агресії проти Югославії і Греції.

Вдаючись до улюбленого свого методу облудливих гарантій для приховування агресії, до якої вже розпочалася підготовка, підсудний Ріббентроп 20 квітня 1938 року запевняв, що після аншлюзу німецькі кордони з Югославією розглядаються як «остаточні і непорушні». Водночас за активної участі підсудного Ріббентропа велася всебічна підготовка до агресії. 12 і 13 червня 1939 року на нараді Гітлера і Ріббентропа з Чіано в Оберзальцбурзі було досягнуто угоди про «ліквідацію нейтралів одного за іншим».

За безпосередньої і прямої участі підсудного Ріббентропа фашистські змовники планували, готували і здійснювали також віроломний напад на Союз Радянських Соціалістичних Республік 22 червня 1941 року.

Підсудний Ріббентроп сам визнав тут, у залі Суду, що з кінця серпня — початку вересня 1940 року, тобто коли вже проводилася розробка «плану Барбаросса» (як це вочевидь впливає із показань генерала Верлімонта, генерала Мюллера і фельдмаршала Паулюса), підсудний Кейтель вів з ним бесіду про напад на СРСР.

Діяльність підсудного і міністерства, яким він керував, відігравала першорядну роль в організації війни проти СРСР за участю Фінляндії, Угорщини, Румунії і Болгарії,

Уже після початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу підсудний Ріббентроп продовжував докладати зусиль, щоб притягнути на бік Німеччини нових співучасників. Так, у телеграмі німецькому послу в Токіо від 10 липня 1941 року він писав: «Я прошу вас всіма засобами, які є у вашому розпорядженні, вплинути на Мацуока, щоб Японія якомога швидше вступила у війну з Росією, Чим швидше це відбудеться — тим краще. Кінцевою метою повинно залишатися і в подальшому те, що Японія і ми перед наступом зими протягнемо один одному руку на Сибірській залізниці...».

Як установлено на Суді, Ріббентроп разом з іншими підсудними готував ту політику знищення і пограбування, яку гітлерівці намітили, а потім і проводили на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу. Підсудний Розенберг, який розробляв плани експлуатації окупованих територій Східної Європи, проводив наради з цього питання у міністерствах економіки, внутрішніх справ, закордонних справ. У своїй «Доповіді про підготовчу роботу із східноєвропейського питання» він писав: «У результаті переговорів з МЗС, останнє призначило як свого представника до Розенберга генерального консула пана Брейтігама».

Таким чином, безсумнівно, що Ріббентроггу не лише було відомо про підготовку нападу на СРСР, але він разом з іншими змовниками заздалегідь намічав плани колонізації територій Радянського Союзу, поневолення і винищення радянських громадян.

Підсудний був змушений визнати, що йому були відомі ноти Народного комісара закордонних справ СРСР про злодіяння гітлерівців на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу. Йому, як і іншим змовникам, були відомі й інші декларації союзних держав про ту відповідальність, яка лягає на нацистський уряд за здійснені гітлерівцями страхітливі злодіянства в окупованих країнах.

Ріббентроп, як це підтвердив свідок захисту в його справі — колишній статс-секретар міністерства закордонних справ Штейнграхт, був одним із організаторів і намічався як почесний член міжнародного антиєврейського конгресу, який німці планували скликати в липні 1944 року в Кракові.

Сам Ріббентроп визнав на Суді, що вів переговори з урядами європейських країн щодо масового вигнання євреїв.

Згідно з протоколом бесіди Ріббентропа з Хорті, «міністр закордонних справ заявив Хорті, що євреї мають бути знищені або направлені в концентраційний табір. Іншого рішення не може бути».

Цей факт достатньою мірою підтверджує, що Ріббентропу було відомо про існування концентраційних таборів, хоча він уперто намагався доказати тут протилежне.

Ріббентроп надавав підтримку фашистським керівникам, і передусім підсудному Заукелю, у вивезенні на німецьку каторгу жителів окупованих країн.

Крім того, підсудний Ріббентроп на виконання загального плану змовників, який включав знищення національної культури народів окупованих країн, найактивнішим чином брав участь у пограбуванні культурних цінностей, які є загальнонародним надбанням.

Для виконання його завдання за вказівкою Ріббентропа був створений «батальйон особливого призначення» при міністерстві закордонних справ, який протягом усієї війни, просуваючись за передовими частинами, реквізував і вивозив до Німеччини, згідно із вказівками Ріббентропа, найрізноманітніші культурні цінності з окупованих територій на Сході,

Таким чином, Підсудний Ріббентроп брав участь у захопленні фашистами влади, відіграв керівну роль у плануванні, підготовці і розв'язанні агресивних, грабіжницьких воєн, разом з іншими змовниками брав участь, згідно з фашистськими планами, у керівництві по здійсненню найтяжчих злочинів проти народів, територія яких була тимчасово окупована гітлерівськими загарбниками.

ВІЙСЬКОВА ГРУПА

Декілька підсудних у цьому процесі головних злочинців війни немов би створюють групу власне військових. Якщо залишити в стороні Герінга, як фігуру зовсім специфічну, — і політика, і господарника, і військового в одній особі, — то мені варто назвати Кейтеля, Іодля, Деніца і Редера. В процесі судового слідства щодо цих осіб також були не повністю підтверджені всі дані обвинувального акту, але підстав для обвинувачення стало ще більше.

Документальні докази, показання свідків, частково і тих, кого викликали за клопотанням захисту, не могли не лягти важким тягарем на чашу терезів обвинувачення.

Захисники цих підсудних намагалися переконати в тому, що їхні підзахисні волею долі, проти свого бажання, стали учасниками зловісної трагедії,

Самі підсудні — Кейтель, Іодль, Деніц і Редер — тут, на Суді, намагалися виступити в ролі шляхетних простаків. Варто віддати належне, що в міру своїх сил захист допоміг їм у цій справі. Ми чули багато про честь солдата, про військову дисципліну, про вірність обов'язкові і присязі, про вимушене у зв'язку з цим виконання ними гітлерівських наказів, навіть тих, які викликали в їхніх

душах сум'яття і прямий протест. Таке висвітлення їхніх позицій зовсім перекирує реальний стан речей.

Я вважав би за потрібне перед тим, як говорити про винуватість Кейтеля, Іодля, Деніца і Редера, поставити і отримати відповіді на чотири запитання;

Перше, Чи знали ці підсудні, що гітлерівська Німеччина, порушуючи міжнародні зобов'язання, готує цілу серію агресивних, загарбницьких, грабіжницьких воєн?

Друге, Чи брали вони найактивнішу участь у плануванні, підготовці, розв'язанні і проведенні цих воєн?

Третє. Чи винуваті вони в цинічному нехтуванні законів і звичаїв війни?

Четверте. Чи відповідають вони за звірячі знищення мирних громадян, за затоплення пасажирських і шпитальних пароплавів, за міста і села, знищені військовою машиною гітлерівського рейху?

Я думаю, що після такого детального судового розслідування кожен, хто не хоче свідомо помилятися, відповідь ствердно на всі чотири запитання.

Подані Суду документальні докази з повною очевидністю підтвердили винуватість військової групи в найтяжчих злочинах, їхню активну участь у плануванні і здійсненні загальної злочинної змови.

Та обставина, що здійснили ці злочини люди у військових мундирах, не тільки не пом'якшує, а, як мені уявляється, суттєво підсилює їхню відповідальність.

Як можна їм у виправдання посилатися на «обов'язок солдата», «честь офіцера», на «обов'язок виконувати наказ»?! Та хіба можна з «обов'язком солдата» і «честью офіцера» поєднувати розстріли без суду і таврування військовополонених, масові знищення жінок, старих і дітей?

Єдине і правильне, реальне пояснення тому дивовижному факту, що ці генерали й адмірали займалися брудними, по суті кримінальними, злочинами, полягає в тому, що вони були генералами й адміралами гітлерівської формації.

Якраз цим необхідно пояснити, що Гітлер наблизив їх до себе і такий тривалий час співробітничав з ними. Цим тільки можна пояснити, що вони співробітничали з Гітлером у здійсненні небувалих в історії наймерзенніших злочинів. Вони розуміли один одного, цілком підходили один одному.

КЕЙТЕЛЬ

Переходячи до групи військових я, зрозуміло, хотів би розпочати з підсудного Вільгельма Кейтеля.

Провідне місце в гітлерівській військовій машині Кейтель посів з перших років її організації. Адвокат Кейтеля визнає, що «декрет (від 4 лютого 1938 року) підніс Кейтелю прекрасне посадове найменування — начальника верховного командування збройними силами». І дещо далі: «Фактичне значення роботи Кейтеля було величезним... Це була дивовижна невдячна робота, мізерною нагородою за яку було блискуче становище в безпосередній близькості від глави держави».

У світлі всіх наступних подій необхідно вважати: початковим етапом майбутніх агресивних воєн було все те, що пов'язувалося з таємним озброєнням Німеччини після Версальського миру.

Важко применшити значення всього зробленого тоді, ще полковником Кейтелем у комітеті експертів, який послідовно і настирливо вишукував шляхи для нехтування чи прямого порушення договору. Зокрема, якраз полковник Кейтель, а не хто інший, дав вказівку про те, що в Женеві можна говорити все, що завгодно, тільки б не залишати письмових слідів.

^ Ця цинічна заява цілком відповідає тій ролі, яку відігравав Кейтель у подальшій підготовці і проведенні агресивних воєн.

Під час переговорів Гітлера з Шушнігом живим нагадуванням про готовність Німеччини застосовувати зброю була фігура Кейтеля. Кейтель давав директиви направити війська в Чехію, коли президент Гаха бр віроломно викликаний до Берліна «для проведення переговорів».

Це ОКВ (об'єднане командування військ), а не якась організація, була готова через відділ «Абвер» спровокувати прикордонний Інцидент з Чехословаччиною, щоб виправдати вторгнення німецьких орд.

Своїм цілком таємним меморандумом Кейтель вимагав від Гесса і Гімлера заздалегідь повідомляти ОКВ про всі заходи, які проводяться партійними організаціями чи поліцією, які не передбачені «планом Грюн».

Фактично суцільною брехнею були декларації про відсутність будь-яких подальших претензій Німеччини в Європі після захоплення Чехословаччини. Це було кільце в ланцюзі агресивних воєн.

Я хочу підкреслити провідну роль ОКВ у підготовці і здійсненні агресії. Директива щодо ведення війни і вторгнення в Польщу відома нам, як директива Гітлера і Кейтеля від 10 травня 1939 року. Вона була направлена командуванню повітряно-військових сил, військово-морського флоту і сухопутних сил. Як можна після цього говорити про те, що ОКВ не було керівним ядром всіх видів збройних сил фашистського рейху?

Якщо ще раз поглянути на документи, пов'язані з німецькою агресією проти Норвегії, Данії, Бельгії, Голландії, Люксембургу, Югославії і Греції, ми не раз зустрінемося з іменем Кейтеля Він виступає то як учасник найвідповідальніших нарад, то як автор таємних наказів, адресованих Редеру, Герінгу і генеральному штабу Власноручні ініціали Кейтеля і Іодля ми знаходимо і на таємній директиві, підписаній Гітлером, про проведення «операції Маріта».

Багато говорилося тут про «план Барбаросса» і його авторів. Зараз нам важливо підкреслити, що документ цей народився у лоні ОКВ за безпосередньою ініціативою цієї організації, що план віроломного нападу на СРСР був роботою Кейтеля.

Кожному зрозуміла роль візи військового спеціаліста на документі. Деякі підсудні намагалися облудно пояснити напад на СРСР як війну превентивну. Заяви ці неспроможні і суперечать установленим в Суді незаперечним доказам (німецьким же документам). Отож, я не бачу необхідності відбирати час у Трибуналу.

Захисник Кейтеля заявив, що захист цього підсудного буде усього під тим кутом зору, що Кейтель «веде боротьбу не за свою голову, а за своє обличчя».

Я хочу допомогти Судові побачити справжнє обличчя Кейтеля. Для цього мені потрібно нагадати вам про декілька кейтелівських директив, які по праву посядуть одне з перших місць серед ганебних документів про нелюдськість німецької воєнщини, її нищівність і безмежне нехтування правилами і звичаями ведення війни.

Починаючи з документів про розстріл політичних працівників, Кейтель, — цей солдат як він любить себе називати, — ігноруючи присягу, безсоромно брехав на попередньому слідстві американському обвинувачу, говорячи, що цей наказ носив характер репресії у відповідь і що політичних працівників відокремлювали від інших військовополонених на прохання самих військовополонених. На Суді він був викритий. Документами РФ-351, РС-884 доведено, що директива була дана до початку воєнних дій. Ними також було надано документ під номером СРСР-62 (текст листа німецьких військовополонених). Із цього документа видно, як ще до нападу на СРСР польові війська інструктувалися з приводу обов'язкового винищення радянських жінок — військовослужбовців і політичного складу.

А що можна сказати про фрази) страшні за своїм безмежним цинізмом: «Людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте... Страхотворний вплив можливий тільки шляхом застосування незвичайної жорстокості»?

А директива про застосування військової підсудності в районі «Барбаросса» від 13 травня 1941 року? А наказ від 16 вересня 1941 року про страту від п'ятдесяти до ста комуністів за кожного убитого німця? Що міг сказати тут Кейтель про документ, відомий під назвою «Нахт унд Небель»?

Це криваві документи. Ніхто не може підрахувати, скільки тисяч військовополонених солдат і офіцерів Червоної Армії було убито і закатовано в таборах фашистської Німеччини. Ви пам'ятаєте, як на вечірньому засіданні 25 січня 1946 року свідок Ламп розповідав, що із розстрілу п'ятдесяти радянських офіцерів у таборі Маутхаузен влаштували розвагу для Гіммлера. Ви пам'ятаєте показання свідка Блаха, як весною 1944 року було піддано тортурам, а потім убито дев'яносто чотирьох радянських офіцерів, які відмовилися давати відомості воєнного характеру.

Я хочу згадати про показання есесівця Пауля Вельдмана про винищення російських військовослужбовців. Ви пам'ятаєте, про який конвейєр знущань і мук для кожної радянської людини, яка потрапила до німецького полону, говорив свідок Ківелиша. Чи можу я замовчати про директиву Кейтеля таврувати радянських військовополонених?

Не можна забувати директиву Кейтеля від 16 грудня 1942 року. Вона називається «Боротьба з бандами». Під «бандами» підсудний Кейтель розумів усілякий рух Опору і вимагав від військ застосування найжорстокіших заходів без обмеження, в тому числі проти жінок і дітей.

Під номером СРСР-162 радянське звинувачення пред'явило показання Ле-Курта. Ле-Курт заявив, що розстрілював і спалював радянських громадян, підпалював їхні будинки. Тільки він один особисто розстріляв тисячу двісті чоловік, за що йому достроково було присвоєно звання обер-

єфрейтора і його було нагороджено східною медаллю. Він діяв у відповідності із вказівками Кейтеля. Директива Кейтеля про військову підсудність у районі дії плану «Барбаросса» робила таких людей безкарними. На Кейтелі кров убитих Ле-Куртом і йому подібних.

Виконуючи директиву Кейтеля про те, що життя в східних країнах абсолютно нічого не варте, солдати і офіцери гітлерівської Німеччини здійснювали свої злочини.

Звинуваченням поданий документ СРСР-51 про те, як 28 серпня 1941 року німецькі війська перед своїми бойовими порядками, йдучи в атаку, гнали жінок, дітей і стариків. А в селі Колпіно примусили селян будувати для німців мости і бліндажі, а після цього всіх їх фашисти розстріляли.

В Югославії масові розстріли заложників стали повсякденною практикою військового командування і військової адміністрації.

У таємній доповіді від 15 лютого 1940 року на ім'я Герінга ОКВ виправдовує заложництво.

Я хочу закінчити документом СРСР-356 (ЕС-338). Ви пам'ятаєте, панове судді, цей документ. У ньому адмірал Канаріс повідомляв Кейтеля про свавілля в таборах військовополонених, голодовках, масових розстрілах радянських військовополонених. Навіть закоренілий фашистський розвідник Канаріс, боячись відповідальності, не міг пройти повз кричущі факти свавілля і порушень всіх загальноприйнятих законів і звичаїв війни.

Ви пам'ятаєте також резолюцію Кейтеля на цьому документі: «Я схвалюю і покриваю ці заходи».

Я запитав підсудного Кейтеля під час перехресного допиту 6 квітня: «Ви, підсудний Кейтель, фельдмаршал, неодноразово тут, перед Трибуналом, іменували себе солдатом, ви своєю кривавою резолюцією у вересні 1941 року підтвердили і санкціонували вбивства тисяч беззбройних солдат, які потрапили до вас у полон. Це правильно?»

Кейтель змушений був визнати цей факт.

Уже одна така резолюція повністю розкриває справжнє обличчя фельдмаршала Кейтеля. Ніякі витончені доводи не зможуть зняти з Кейтеля відповідальність за кров і незліченні людські життя, обірвані рукою фашистської воєнщини на виконання наказів і директив, підписаних рукою підсудного Кейтеля.

Йодль

Підсудний Альфред Йодль несе таку ж відповідальність з підсудним Кейтелем, як його заступник і найближчий військовий радник Гітлера.

Все те, що стосується підготовки і здійснення агресивних планів гітлерівської Німеччини, нерозривно пов'язане з іменем Йодля, також як і з іменем Кейтеля.

Немає необхідності в тому, аби знову перераховувати всі ті агресивні акції Німеччини, які тепер достатньо добре відомі і кожна з яких була задумана і здійснена за безпосередньої участі підсудного Йодля.

Я хочу, як представник Союзу Радянських Соціалістичних Республік, підкреслити ще раз, що злочинний план віроломного нападу на Радянський Союз, названий гітлерівцями іменем горе-за-

войовника Фрідріха Барбаросса, поряд з підписами Гітлера й Кейтеля має підпис підсудного Іодля. Але це не лише підпис.

Ще влітку 1940 року в Рейхенгаллі Іодль провів першу нараду офіцерів свого штабу, на якій обговорювалося питання про можливість нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Не хто інший, як підсудний Іодль ще до нападу на СРСР видав відомі «Вказівки про застосування пропаганди в районі «Барбаросса». У цих «Вказівках» прямо указувалося, що «поки не слід вести пропаганди, спрямованої на розчленування Радянського Союзу».

Таким чином, підсудний Іодль наперед знав про дійсні цілі нападу Німеччини на СРСР, про грабіжницький характер війни, який передбачав розчленування Радянського Союзу.

Це він, Іодль, брав участь у підготовці й організації провокаційного інциденту на кордоні Чехословаччини з метою виправдання агресивної акції гітлерівської Німеччини проти цієї миролюбної країни. Це він, Іодль, підписав наказ від 28 вересня 1938 року щодо порядку використання так званого корпусу Генлейна на випадок реалізації «плану Грюн».

Блюзнірськи звучать слова підсудного Іодля про «солдатську честь», коли читаєш його наказ про знищення Ленінграда, Москви та інших міст Радянського Союзу.

Не хто інший, як той же Іодль, на нараді у Гітлера 1 грудня

1941 року з неповторним цинізмом стверджував, що радянських патріотів німецькі війська можуть безкарно «вішати головою вниз, четвертувати».

Найближчий військовий радник Гітлера, безпосередній учасник підготовки і здійснення усіх кривавих агресивних планів гітлерівської Німеччини — підсудний Іодль по праву посідає місце на лаві головних німецьких військових злочинців.

ДЕНІЦ І РЕДЕР

Мій англійський колега так переконливо і ґрунтовно доказав винуватість підсудних Карла Деніца і Еріха Редера, що я не бачу необхідності особливо зупинятися на цих гросадміралах гітлерівської Німеччини, які запламували ганьбою найтяжчих злочинів свої адміральські мундири.

Деніц під час допиту його радянським обвинувачем сказав, що йому не зрозумілі причини, через які саме Гітлер обрав його своїм наступником. Я не думаю, що Деніц був зовсім відвертим, коли говорив це. Варто лише звернутися до стенограми судового засідання від 8 травня і наступних днів, щоб і без зізнання Деніца зрозуміти, чому він виявився наступником Гітлера у той момент, коли корабель гітлерівського «рейху» пішов на дно. Не в тому справа, що вкрай потрібний був адмірал, а в тому, що тільки нацистський гросадмірал Деніц, на думку Гітлера, який сховався зі сцени, міг щось зробити для порятунку потоплюючого корабля.

При Гітлері Деніц був командуючим підводними силами Німецької імперії. Ми пам'ятаємо, яку роль у цій війні відігравав німецький підводний флот. У цьому зв'язку слід підкреслити, що сам Деніц пишався авторством так званої тактики вовчої зграї. Радянські люди не забули, як підводні човни Деніца топили в Балтійському і Чорному морях шпитальні судна і теплоходи, на яких евакуювалося мирне населення, жінки і діти.

Останній глава гітлерівської держави одним із перших повинен відповісти за всі ті злочини, які стали приводом до віддання Суду Міжнародного Військового Трибуналу головних військових злочинців.

З іменем Редера пов'язана блюзнірська директива про знищення Ленінграда.

На процесі Редер намагався розіграти роль «чесного військового». Але вже одне те, що саме він разом з Гітлером і Кейтелем задумав «стерти з лица землі» Ленінград і знищити більш як тримільйонне населення великого міста, ім'я якого неподільно пов'язане з розвитком людської культури й історії, робить Редера одним із головних військових злочинців.

Редер брав участь у розробці всіх найважливіших планів агресії німецького фашизму. Цей учасник злочинної фашистської змови повинен, безсумнівно, нести покарання поряд з іншими його співучасниками.

КАЛЬТЕНБРУННЕР

Підсудний Ернст Кальтенбруннер був тим, кого Гітлер вважав найдостойнішим, щоб зайняти місце страченого чеськими патріотами ката Гейдріха.

30 січня 1943 року він був призначений начальником головного управління поліції безпеки і СД. Численними документальними даними, зокрема наказами за підписом Кальтенбруннера про його масові відправлення людей у концтабори, показаннями своїх підлеглих — колишнього начальника головного розвідувального управління (АМТ VI) Вапльтера Шелленберга і начальника внутрішньої розвідки і СД (АМТ III) Отто Олендорфа — Кальтенбруннер повністю викритий у здійсненні найтяжчих злочинів.

На судовому засіданні 12 квітня 1946 року, під час допиту Кальтенбруннера, були оголошені показання Іоганна Кандутора, колишнього в'язня Маутхаузена. У своїх показаннях Кандутор розповідає про те, як проводив час Кальтенбруннер, відвідуючи табір: «Кальтенбруннер, сміючись, зайшов до газової камери; потім людей привели із бараку на страту, і потім були продемонстровані всі три страти — повішання, розстріл в потилицю і отруєння газом».

Я не зупинятимуся на численних доказах, які є у звинуваченні, вони достатню висвітлені перед Судом. Але на одному із звинувачень, пред'явлених Кальтенбруннеру, я все ж вважаю за потрібне зупинитися.

Разом з іншими установами РСХА Кальтенбруннер прийняв після Гейдріха п'ять ейнзатцгруп. Громадяни Радянського Союзу добре пам'ятають ці злочинські організації німецького фашизму, які очолював Кальтенбруннер.

Ейнзатцгрупа «А» дійшла до стін Ленінграда. Це вона організувала «форт смерті» № 9 під Каунасом, таємний пункт масового умиротворення людей у Понарах, здійснювала розстріли в Саласпільському і Бікерненському лісах під Ригею, ставила ряд шибениць у парках одного із передмість Ленінграда — Пушкіно.

Ейнзатцгрупа «В» зупинилася під Смоленськом. Це вона спалювала живцем селян Білорусії, розстрілювала людей у Пінську, топила тисячі білоруських жінок і дітей у Мозирських болотах, травила «душогубками» в Мінську, ліквідовувала гетто в районах Верхніх Садків у Смоленську.

Ейнзатцгрупа «С» дислокувалася в Києві. Вона здійснювала нечувані за жорстокістю масові акції німців у Бабиному яру під Києвом, де за один лише день було знищено сто тисяч радянських людей.

Ейнзатцгрупа «Д» терзала області із тимчасово окупованих районів Радянського Союзу. Ця група вперше випробувала на радянських громадянах «душогубки» в Ставропольському краї і Краснодарі.

Вирішуючи долю Кальтенбруннера, неможливо забути цих людей, отруєних у «душогубках» під Ставрополем, закопаних заживо у могилах під Києвом і Ригою, заживо спалених у селах Білорусії.

Ці невинні жертви — на його брудному сумлінні.

Наступник ката і сам кат Кальтенбруннер здійснював найганебнішу функцію у загальному плані гітлерівської зграї.

РОЗЕНБЕРГ

Переходжу до доказів вини і відповідальності підсудного Розенберга.

Як би не намагався Розенберг применшити свою роль і значення, як би він не підтасовував історичні факти й події, йому не втекти від того, що він був офіційним ідеологом нацистської партії, що він ще чверть віку тому заклав «теоретичні» основи фашистської гітлерівської держави і протягом цього періоду морально розбещував мільйони німців, «ідейно» підготував ті нечувані в історії потворні злочини гітлерівців, які складають предмет розгляду на даному процесі.

Коли на процесі Розенбергу було поставлено запитання: «Ви були найближчим сподвижником фюрера?», він навіть не відповів, а закричав: «Ні, це неправда, я ніколи не був». Але як би не відрікався Розенберг від свого «фюрера», йому не змити каїнову печатку «одного із найстаріших і найвідданіших товаришів Гітлера». Протягом двадцяти п'яти років Розенберг, спочатку разом, а потім під керівництвом Гітлера, розробляв і сприяв здійсненню навіжених планів світового панування, обравши для виправдання цих злочинних планів людиноненавистницьку расову теорію.

Чи може мати значення для вирішення питання про винуватість і відповідальність Розенберга те, що він використав у своїх цілях покидьки науки і запозичив дещо у Карла Люегера і Поля Легарда, графа Гобіно і Лаггужа, Освальда Шпенглера і Артура Меллера?

Важливо те, що Розенберг, зібрав всіх цих «наукових» покидьків, довів їхні расові погляди до меж расового бузувірства і в цьому дусі виховував членів нацистської партії, німецьку молодь. І коли представники «вищої раси» розробляли і здійснювали акти агресії, коли німецькі окупанти поневолювали і знищували нації і народи, коли створювали комбінати смерті в Майданеку, Освенцімі, Треблінці і Хелмно, у всьому цьому велика доля відповідальності Розенберга.

У цьому відбився результат фашистської расової ідеології, суть якої полягає в тому, що «арійська», «північнонімецька» раса є «расою панів», а всі інші раси і нації — «нижчі породи».

Захисник Розенберга говорив: «Трибунал повинен розглядати злочини, а не світогляд». Цей аргумент відносно Розенберга явно непереконливий, оскільки Розенберг не лише сповідав, але

свідомо поширював і впроваджував у свідомість німецького народу фашистську расову теорію, яка стала прямою загрозою існуванню демократичних держав Європи. Носія бацил слід ізолювати, а того, хто свідомо розповсюджує бацили — судити.

Злочинна діяльність Розенберга не обмежувалася ідеологічною підготовкою агресії і проповідями людиноненависництва. Вона дуже багатогранна.

На процесі вже були достатньо висвітлені напрямки діяльності зовнішньополітичного відділу нацистської партії, який відав мережею напівлегальної нацистської агентури за кордоном і який багато років очолював підсудний Розенберг. Вплив цієї організації на зовнішньополітичні заходи гітлерівської Німеччини і на розв'язання агресивних воєн дуже великий.

В одному з поданих захисником Нейрата і прийнятих Судом документів прямо говориться: «Один час у Берліні навіть існувало три види міністерств закордонних справ: міністерство Розенберга, міністерство Ріббентропа і офіційне міністерство на Вільгельмшт-рассе».

Нарешті, про свій реальний вплив на зовнішню політику гітлерівської Німеччини і свої «заслуги» в цій галузі вказував сам Розенберг в листі до Гітлера від 6 лютого 1938 року, коли він просив призначити його членом таємної ради міністрів.

Я не бачу необхідності аналізувати всю злочинну діяльність Розенберга і маю намір лише коротко зупинитися на його діяльності напочатку як «уповноваженого фюрера», а потім імперського міністра східних окупованих територій. На цьому терені Розенберг найактивніше проявив себе як учасник злочинної змови.

Розенберг заявляє, що він був проти війни з СРСР, що про підготовку збройного нападу на Радянський Союз він довідався від Гітлера тоді, як уже всі накази по військовій лінії були віддані, що він ніколи не мав реального впливу на зовнішню політику гітлерівської Німеччини. Я стверджую, панове судді, що всі ці заяв(и) Розенберга нічого спільного не мають з дійсністю.

Загальновідомо, що зовнішня політика націонал-соціалістів, яка викладена в новорічному номері газети «Фелькишер беобахтер» за 1921 рік, починається з плану хрестового походу проти Радянської Росії і автор цієї політики Альфред Розенберг. Це він разом з Гітлером, будучи інспірований Людендорфом і Рехбергом, проповідував зовнішню політику, спрямовану на створення антисемітської, антибільшовицької і антибританської континентальної Європи.

Виступ Розенберга з планами «обміну» Польського коридору на Україну, його «дипломатичні» поїздки в деякі країни після приходу фашистів до влади, його незграбні наміри здійснювати зовнішньополітичну програму нацистів були широко висвітлені в пресі. Із представлених документів видно, яку бурхливу діяльність розвинув Розенберг у квітні 1941 року — в період, який безпосередню передував нападу Німеччини на СРСР, коли він був призначений «уповноваженим фюрера з центрального контролю щодо питань, пов'язаних зі східноєвропейськими областями».

За два тижні до свого призначення Розенберг 7 квітня 1941 року направив Гітлеру свої пропозиції про розподіл Радянського Союзу на рейхскомісаріати і призначення фашистських правителів у кожній області. У пропозиціях Розенберга фігурують Білорусія і Україна, Мінськ і Київ, Ростов і

Тбілісі, Ленінград і Москва. І як рейхскомісара Москви Розенберг рекомендував досить відомого Еріха Коха.

Ми чули про бесіди Розенберга з Браухичем і Редером, його наради з Функом, генералом Томасом, стат-секретарем Бекке та іншими з питань економічної експлуатації східних областей, його переговори з Ріббентропом, начальником штабу СП, керівником німецької контррозвідки Канарісом. Уже за півтора місяця до нападу на СРСР він розробив інструкцію для всіх рейхскомісарів окупованих східних областей, з яких передбачав «рейхскомісаріат Росія», «рейхскомісаріат Кавказ», а Білоруську республіку включив в «рейхскомісаріат Остланд».

Розенберг намагався запевнити, що він не поділяє грабіжницьких цілей війни проти СРСР, і в чині міністра східних окупованих територій ледь не облагородив населення цих областей. Це говорилося після того, як в інструкції рейхскомісаріату Прибалтики й Білорусії вказувалося, що його метою є «створення німецького протекторату з тим, аби надалі перетворити ці області у складову частину великої Німецької імперії шляхом онімечення тотожних у расовому відношенні елементів, колонізації представниками німецької раси і знищення небажаних елементів».

Це говорилося після того, як в іншій директиві Розенберга про завдання німецького управління в окупованих східних областях приписувалося: «Першим завданням... є проведення інтересів імперії. Становище Гаазької конвенції про ведення сухопутної війни не має дії, оскільки СРСР потрібно вважати знищеним... Тому допустимі також всі заходи, які німецька адміністрація вважає необхідними і зручними».

Розенберг поспішив з оголошенням СРСР знищеним, він проговорився, видав свої таємні задуми. Але цей документ є незаперечним доказом, відкидає всі намагання підсудного перекласти відповідальність за страхотливі злочини, які творили німецько-фашистські загарбники на окупованій території СРСР, на окремих чиновників і поліцейських, на Коха і Гімлера.

Це Розенберг дозволив нехтувати рішеннями Гаазької конвенції і застосувати всіх заходів, які здаватимуться «зручними». Коли Кох для своєї зручності знищив населення цілого району Цуман, то він діяв у дусі цієї директиви Розенберга.

Розенберг тут говорив про свої розбіжності з Кохом, про те, що він дотримувався гуманної політики і навіть ввозив сільськогосподарські машини. Якщо Розенберг і заперечував інколи проти дій Коха, то лише тому, що боявся передчасного розголосу, боявся, що безприкладне знущання Коха над українським народом викличе посилення руху Опору. Не гуманністю, а страхом керувався при цьому Розенберг.

Справжня політика Розенберга викладена в багатьох документах, які стали тепер відомими світовій громадськості і які є в справах Трибуналу.

В «Офіційних замітках для фюрера» від 16 березня 1942 року Розенберг писав про мету німецької політики на окупованих територіях СРСР, і передусім на Україні. Це «використання корисних копалин, у певних областях створення німецької колонії, ніякого штучного інтелектуального розвитку населення, а збереження його як робочої сили».

У доповіді про перетворення Кавказу Розенберг писав: «Проблема Сходу полягає в тому, щоб перевести балтійські народи на ґрунт німецької культури і підготувати широко задумані військові кордони Німеччини. Завдання України в тому, аби забезпечити продуктами харчування Німеччину й Європу і постачати сировиною континент... Завдання Кавказу насамперед є політичним завданням і означає розширення континентальної Європи під керівництвом Німеччини від Кавказького перешийку на Близький Схід».

Я хочу, зрештою, нагадати, що не хто інший, як Розенберг, виступаючи на засіданні «німецького трудового фронту» з питання про політику на окупованих територіях СРСР, говорив: «Очевидно, якщо підкорити собі ці народи, то сваволя і тиранія будуть надзвичайно підходящою формою управління».

Захист стверджує, що Розенберг і його ейнзатцштаб займалися не пограбуванням культурних цінностей, а їх збереженням. Це також не має нічого спільного з правдою. Як установлено оголошеними Судом численними документами, уже в квітні 1941 року тобто за два з лишком місяці до нападу на СРСР, Розенберг готував спеціальні команди, створював штаби, розробляв плани вивозу культурних цінностей із Радянського Союзу.

16 жовтня 1941 року в листі Гітлеру Розенберг указував «Тепер я дав вказівку аналогічному оперативному штабу мого апарату провести виконану на заході роботу також в окупованих областях. Маючи створену таким чином могутню країну, можна було б задовольнити всі справедливі бажання і вимоги великої Німецької імперії. На цій підставі я взяв би на себе також гарантування того, щоб усі витвори мистецтва, які можуть бути використаними для ваших особистих планів, відносно музею в Лінці та інших музеїв, дійсно були б використаними з цією метою».

Розенберг 17 жовтня 1944 року писав Борману, що для транспортування «ввіреного» його організаціям добра знадобиться 1418 залізничних вагонів, а 427 тисяч тонн, крім того, буде перевезено водним шляхом. У цьому ж листі Розенберг писав, що із захоплених товарів відправлено до Німеччини дев'ять тисяч вагонів сільськогосподарських та інших машин. І після цього він німіє говорити про якісь машини, нібито ввезені на Україну?

І останнє: про сміховинну теорію так званого «благородного антисемітизму» Розенберга. Безглуздо полемізувати із захисником Розенберга, який стверджував, що існує «благородний антисемітизм», ні тим більше із самим Розенбергом.

У своїй заяві перед Трибуналом я звернув увагу на фашистську пропаганду, яка містилася в захисній промові. Зараз я хочу нагадати Суду зміст двох документів Розенберга.

У директиві від 29 квітня 1941 року він писав: «Загальне розв'язання єврейської проблеми повинно зараз проводитися методом тимчасового розв'язання її. Рабська праця для євреїв, створення гетто і т. п. повинні бути розв'язанням цієї проблеми».

Ще цинічніше, ще відвертіше Розенберг, будучи міністром східних окупованих областей, висловився в листопаді 1942 року на засіданні «німецького трудового фронту». «Ми не повинні - говорив Розенберг, - задовольнятися тим, що євреї будуть виселені в Іншу державу І, можливо, там

чи тут знаходитимуться єврейські гетто ш, наша мета повинна залишатися давнішньою. Єврейське питання буде вирішено в Європі і Німеччині лише в тому випадку якщо на європейському континенті не залишиться більше євреїв».

І всі ці операції «Котбус», винищення євреїв у містах прибалтійських республік, на Україні і в Білорусії - все проводилося на основі установок Розенберга і за його згодою.

У 1937 році Розенберг отримав національну премію. У зв'язку з цим фашистська преса писала про нього: «Альфред Розенберг блискуче допоміг своїми книгами закласти наукові і духовні основи, посилити й закріпити філософію націонал-соціалізму. Тільки майбутнє зможе сповна оцінити глибину впливу цього чоловіка на філософські основи націонал-соціалістської держави».

І це майбутнє стало теперішнім. І я впевнений, що Трибунал сповна дасть оцінку не лише впливу Розенберга на «філософські основи націонал-соціалістської держави», але і його активній ролі в усіх злочинах проти миру і людства, здійснених гітлерівцями.

ФРАНК

Юрист за освітою, підсудний Ганс Франк був тим, хто любив говорити про рецепції «старонімецького» права для німців, про «принципи справедливості» для «обраних» і про «право обраних» на знищення народів і держав.

У 1939 році якраз цій людині, яка тривалий час розбещувала німецьку юридичну думку, Гітлер довірив долю поневоленої Польщі.

Франк прибув до Польщі для того, щоб практично здійснити на території країни з багатовіковою історією і самобутньою високою культурою програму поневолення і знищення народу, який гітлерівці вважали назавжди скореним.

Хочу нагадати Суду деякі висловлювання Франка, які стосуються перших днів його перебування у Польщі, взятими із його так званого щоденника. Навряд чи варто полемізувати із захисником про доказову силу його документа.

Сам Франк заявив слідчому, що «це документ історичного значення» і на питання, «чи є істинними твердження, які містяться в щоденнику», заявив: «Це повністю відповідає тому, що мені відомо».

19 січня 1940 року Франк з цинічною відвертістю заявив на нараді керівників відділів: «15 вересня 1939 року я отримав завдання взяти на себе управління завойованими східними областями і надзвичайний наказ розорити цю область, як територію війни і як трофейну країну, зробити її купою розвалюх з точки зору її економічної, соціальної, культурної і політичної структури». 31 жовтня 1939 року в присутності Геббельса на нараді керівних співробітників «генерал-губернаторства» він заявив: «Слід цілком чітко виділити різницю між німецьким народом — народом панів — і поляками».

Він говорив тоді ж про польську культуру, про яку, як згадував тут захисник Зейдль, Франк проявляв багато турбот. Він заявив: «Полякам можна надати лише такі можливості освіти, які доводили б безнадійність долі їхнього народу. Мова може йти тому про погані фільми або про такі, які демонструють велич і міць німців».

Одним із перших розпоряджень Франка був наказ про розстріл заручників. Згодом подібних наказів стало сотні й тисячі, доки не закінчилося, нарешті, виданням «постанови» від 2 жовтня 1943 року.

10 листопада 1939 року Франку доповіли, що наближається день польської незалежності. На деяких будинках були вивішені плакати, які нагадували полякам про день їхнього національного свята. Тоді в щоденнику Франка з'явився запис: «Пан генерал-губернатор дав розпорядження про те, щоб із кожного будинку, на якому залишається висіти такий плакат, розстрілювати одного мешканця чоловічої статі. Поляк повинен відчувати, що ми для нього не маємо наміру будувати правову державу».

Наведений нами короткий витяг із промови Франка на нараді керівників відділів «генерал-губернаторства» характеризує цього гітлерівського «юриста» значно краще, ніж його просторі парадні промови, які ми вимушені були вислуховувати тут. Злочинна діяльність Франка в Польщі настільки багатогранна, що не має ніякої можливості в короткій промові відновити перед судом усі численні докази його винуватості, пред'явлені в цьому приміщенні і, вочевидь, ще свіжі в пам'яті суддів.

Але в злочинній діяльності Франка в Польщі необхідно виділити головне, і цим головним є його злочинна діяльність як убивці мільйонів людей. Звичайно, він грабував, він був уповноваженим Герінга з чотирирічного плану і грабував, так би мовити, «за посадою».

Він відправив понад два мільйони поляків на каторгу в Німеччину. Тільки на припущеннях про те, що, крім адвоката, ніхто не вивчав щоденників Франка, можуть базуватися намагання захисту представити Франка «ворогом насильницьких методів вербування», оскільки Франк нікуди не може подітися від таких документів, як протокол засідання керівників відділів від 12 квітня 1940 року, запис наради з гаулейтером Заукелем від 12 серпня 1942 року, стенограми наради з Бюлером, Крюгером та іншими від 21 квітня 1940 року.

Але він відправляв людей на каторгу для того, щоб «витиснути» з них все можливе в інтересах рейху перед тим, як приректи їх на смерть. Режим, установлений Гансом Франком у Польщі на всіх стадіях тимчасового німецького панування в цій країні, був нелюдським режимом умиротворення мільйонів людей різними, але однаково злочинними методами.

Не випадково (як переконався в цьому Суд із недавніх показань заступника бургомістра Смоленського професора Базилевського) на режим, установлений Франком у Польщі, як на приклад для своїх дій посилаються ті німецько-фашистські убивці, які знищили одинадцять тисяч полонених польських офіцерів у Катинському лісі.

Я вважаю особливо важливим підкреслити тут, якою уявлялася Франку політика щодо польського народу після війни. «Я настійно звертаю увагу на те, — говорив Франк, — що у випадку укладення миру в цьому плані нічого не зміниться. Цей мир буде означати, що ми тоді як світова держава будемо ще інтенсивніше, ніж досі, проводити в життя нашу політичну лінію. Він буде означати, що

повинні будемо проводити колонізацію у ще більш грандіозних масштабах, але нічого в принципі не поміняє».

Це говорилося в 1940 році, коли Франк задумав перше масове вбивство польської інтелігенції, так звану операцію «AB».

У 1944 році на нараді у Закопане Франк сказав: «Якщо б ми виграли війну, то тоді, на мою думку, поляків і українців і все те, що крутиться довкола генерал-губернаторства, можна перетворити в січене м'ясо. Тільки б утримати їх під час війни в підлеглих. Хай буде, що буде».

Уже не від Франка залежало те, що в 1944 році він, мріючи про те, як перетворити поляків і українців на січене м'ясо, повинен був додати невизначену форму: «якби ми виграли війну». Водночас він не міг бути настільки певним у своїх висловлюваннях, як 2 серпня 1943 року, коли на прийомі функціонерів націонал-соціалістичної партії в королівському залі Краківського палацу заявив про долю знищених польських євреїв: «Тут ми почали з трьох з половиною мільйонів євреїв, зараз від них залишилося лише декілька робочих рук. Всі інші, скажемо ми коли-небудь, емігрували».

Як сам Франк, так і його захисники, намагалися стверджувати, що підсудний нічого не знав про те, що творилося в концентраційних таборах «генерал-губернаторства». Однак у тому ж «таємному рапорті» Франка на ім'я Гітлера, який намагалася використати в інтересах Франка сторона захисту, можна знайти підтвердження того, що Франк був цілком інформований про те, що творилося в концтаборах. Там говорилося: «Більша частина польської інтелігенції не піддається впливові повідомлень з Катині і протиставляє німцям схожі злочини в Освенцімі».

Потім Франк наводить вищого ступеня характерну фразу, описуючи реакцію польських робітників на провокаційні повідомлення німців про Катань: «Адже є ж концентраційні табори в Освенцімі і Майданеку, де масові вбивства поляків проводилися по конвейєру». І далі: «Сьогодні, на жаль, польська громадськість, і не лише інтелігенція, порівнює Катань з масовою смертністю в німецьких концентраційних таборах і розстрілами чоловіків, жінок і навіть дітей та стариків при проведенні кумулятивних покарань в районах».

Після «таємного рапорту» на ім'я Гітлера не було ніякого «нового курсу» Франка. Навпаки, Франк видав ту свою постанову від 2 жовтня 1943 року, яку сам підсудний при допиті його захисником назвав «страшною». Після введення в дію цієї постанови жертвами її стало багато тисяч безневинних людей. Рахунок страчених збільшувався, доки у Варшаві не досягнув двохсот чоловік, розстрілюваних одночасно. Те ж саме відбувалося на вулицях усіх польських міст, де так звані поліцейські суди здійснювали страту, як сказано в тексті самої постанови, негайно за вироком. Приречених на смерть привозили на місце страти одягненими в паперовий одяг, із заклеєними пластирем губами або наповненим алебастром ротом, обезкровлених у в'язницях.

На урядовому засіданні в Кракові 16 грудня 1943 року, де Франк із задоволенням констатував, що страти мали «сприятливі наслідки», одночасно обговорювалося інше питання. В протоколі цієї наради сказано: «Необхідно обговорити, чи можлива організація особливих місць для страти,

оскільки встановлено, що польське населення сходиться до доступних місць страти, набирає в посудини змочену кров'ю землю і несе її до церкви».

Захист намагався тут говорити про нескінченні суперечності Франка з поліцією, який нібито не погоджувався з її діями. Подивимося, що це за суперечності?

Перша ж «зондер-акція», проведена в Польщі, зокрема операція «АВ» — фізичне знищення декількох тисяч польських інтелігентів — була проведена не з ініціативи поліції, а самого Франка. Згідно з декретом Гітлера від 2 травня 1942 року керівник поліції був підпорядкований генерал-губернатору. Коли ж між Франком і начальником поліції Крюгером справді почалися деякі суперечності, то з посади начальника поліції змушений був піти Крюгер, а Франк залишився генерал-губернатором Польщі. Щодо обергрупенфюрера, який замінив Крюгера, то Франк 16 грудня 1943 року виніс йому подяку за розстріл заручників, і з задоволенням відзначив, що «на чолі поліції в генерал-губернаторстві стоїть видатний спеціаліст». Не-зрозуміло, про які суперечності Франка з поліцією говорив адвокат Зейдль.

Захист намагався навіть змалювати Франка «своєрідним мирним антисемітом», який хоча і негативно ставився до єврейського народу, але не лише не організовував сам убивств євреїв, але навіть не підбурював до них.

Незбагненне, як у такому випадку можуть бути витлумачені захисником наступні слова Франка: «Євреї — це раса, яка повинна бути знищеною. Де б ми не спіймали хоча б одного, з ним буде покінчено».

Або його заява на урядовому засіданні від 24 серпня 1942 року, коли він говорив: «Те, що ми присуджуємо до голодної смерті 1,2 мільйона євреїв, само собою зрозуміле. Якщо ці євреї не помруть від голоду, то це, напевне, викличе, як наслідок, прискорення, активізацію заходів, спрямованих проти євреїв».

Злочинна діяльність ката польського народу Франка призвела до загибелі мільйонів людей.

«Ви бачите, як працюють державні органи, ви бачите, що вони ні перед чим не зупиняються і ставлять дюжини людей до стіни», — так сам Франк характеризував запроваджений ним у Польщі режим кривавого терору на нараді штандартенфюрерів 18 березня 1942 року.

«Я не посоромлюсь заявити, що за одного убитого німця буде розстріляно до ста поляків», — ці слова були проголошені Франком 15 січня 1944 року на засіданні політичних керівників нацистської партії.

«Якщо б я прийшов до фюрера і сказав йому. «Мій фюрер, я доповідаю, що я знову знищив сто п'ятдесят тисяч поляків», то він би сказав: «Чудово, якщо це було необхідно», — заявив 18 березня 1944 року, оголошуючи промову в Рейхсгофі, той самий Франк, який нині намагається переконати Суд у тому, що мав якісь «принципові розбіжності» з Гітлером і Гімлером.

Ті заяви, які робив Франк у перші місяці свого перебування в Польщі, були справжньою програмою убивств, які здійснював підсудний планомірно, методично і немилосердно.

Франк, звичайно, добре розумів, що коли війна не принесе перемоги, то доведеться нести відповідальність за злочини, здійснені в Польщі, і за участь у фашистській змові. Ще в 1943 році на засіданні зі співучасниками Франк говорив про це. І слід віддати належне, він як юрист набагато реальніше уявляв і формулював поняття злочинної змови, ніж деякі адвокати на цьому процесі, які, спираючись на застарілі поняття, намагаються заперечувати обґрунтованість обвинувачення у змові.

На цьому урядовому засіданні разом з поліцією 25 січня 1943 року тодішній генерал-губернатор заявив «гієнам Гімлера»: «...Я хотів би підкреслити одне: ми не повинні манірничати, коли чуємо про сімнадцять тисяч розстріляних. Ці розстріляні також є жертвами війни. Давайте згадаємо зараз, що всі ми, які зібралися тут, фігуруємо в списку злочинців пана Рузвельта. Я маю честь бути номером першим. Ми стали, так би мовити, спільниками в масштабах світової історії. Якраз тому ми повинні триматися разом і поділяти загальні ідеї, і було б просто смішно, якби ми стали вимітати сміття із хати щодо суперечок про методи».

Цей заклик до вбивства дуже далекий від «безкінечних суперечок із поліцією», про які говорив тут захисник Франка.

Підсудний помилився в одному — він неправильно визначив своє місце на лаві підсудних. Але він не помилився в основному — як злочинець «в масштабах світової історії» він сів на лаву підсудних.

ФРІК

З іменем підсудного Вільгельма Фріка неподільно пов'язана історія розвитку нацистського руху в Німеччині і численні злочини гітлерівців.

Як міністр внутрішніх справ гітлерівського уряду Фрік брав участь у виданні численних законів, указів та інших актів, спрямованих на знищення в Німеччині демократії, переслідування церкви, дискримінацію євреїв і т. п. У цій ролі Фрік активно сприяв створенню в Німеччині гітлерівської тоталітарної держави.

Протягом ряду років у підпорядкуванні підсудного Фріка була сумно відома німецька таємна поліція (гестапо).

Не хто інший, як підсудний Фрік у 1940 році видав наказ про знищення душевнохворих і стариків.

Як міністр внутрішніх справ гітлерівської Німеччини, на чому наголосив у Суді і свідок Гізевіус, був повністю інформований про широко розгалужену в третій імперії систему концентраційних таборів і про існуючий у них бузувірський режим.

Значну роль відіграв підсудний Фрік у підготовці і здійсненні агресивних планів гітлерівського уряду. Він був членом ради міністрів з оборони імперії і генеральним уповноваженим з питань адміністрації.

Всі документи, якими гітлерівські змовники «узаконювали» приєднання до Німеччини захоплених територій, одним з-поміж інших гітлерівських посіпак підписував також Фрік. Особисто Фрік як протектор Богемії і Моравії несе відповідальність за всі злочини, які здійснені гітлерівцями на цій території.

Очолюване Фріком міністерство внутрішніх справ після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз брало найактивнішу участь у створенні адміністрації на захоплених територіях СРСР. Із числа службовців міністерства внутрішніх справ комплектувався в основному апарат німецьких окупаційних властей на Сході.

Немає необхідності повторювати, яку роль у знищенні, вигнанні у рабство і деяких нелюдських діях щодо мирного населення окупованих територій відіграв цей апарат, створений за найактивнішої участі підсудного Фріка.

За всі ці злочини Фрік як активний учасник фашистської змови несе пряму і повну відповідальність.

ШТРЕЙХЕР

Незважаючи на те, що в роки війни підсудний Юліус Штрейхер формально не обіймав посад, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням убивств і масових страт, — важко переоцінити злочини, здійснені цією людиною.

Поряд з Гімлером, Кальтенбруннером, Полем, тими, хто планував, конструював і приводив у дію газові камери, «душогубки», поряд з тими, хто безпосередньо здійснював масові акції, Штрейхер повинен нести відповідальність за найжорстокіші злочини німецького фашизму.

Розпалювання національної й расової ворожнечі, виховання розбещеної жорстокості і заклик до вбивств були не тільки довголітнім партійним обов'язком, але й прибутковою статтею цієї людини. І не випадково так високо розцінив заслуги «Дер штюрмер» і його головного редактора Гімлер у своєму відомому вже Судові привітанні Штрейхеру, датованому квітнем 1937 року.

Штрейхера можна вважати справжнім «духовним батьком» тих, хто розривав надвоє дітей у Треблінці. Без «Штюрмера» і його редактора німецький фашизм не зміг би так швидко виховати ті масові кадри вбивць, які безпосередньо здійснювали злочинні плани Гітлера і його зграї, знищивши більше шести мільйонів євреїв Європи.

Протягом довгих років Штрейхер духовно розбещував дітей і молодь Німеччини. Суду були надані огидні «дитячі видання» «Штюрмера». І тому разом з Бальдуром фон Ширахом Штрейхер повинен нести відповідальність за те, що морально створена ним «гітлер-югенд» використовувала як мишені єврейських дітей, взятих із Львівського гетто. Не випадково фон Шірах так високо цінував «історичні заслуги» Штрейхера.

Бузувірські нюрнберзькі закони були для нього — «юдофоба № 1», як він сам називав себе, і організатора перших єврейських погромів лише «початком боротьби». Як пам'ятає Суд, після видання цих законів Штрейхер, закликаючи до фізичного знищення євреїв Європи, писав: «...тільки тоді, коли світове єврейство буде знищено, ця проблема буде вирішена».

Я не стану повертатися також і до брехливих і ганебних «ритуальних номерів «Штюрмера», які повинні були нацькувати есесівців на вбивство мільйонів беззахисних людей і виправдати будь-яку звіриність щодо євреїв. Ці доказа вини Штрейхера, пред'явлені Суду поряд з іншими, загальновідомі

і незаперечні. В 1939 році він, передчуваючи Майданек і Треблінку, писав: «Можливо, лише могили євреїв заявлять про те, що вони існували в Європі».

У 1943 році, коли газові камери Треблінки і Освенціма уже приймали мільйони жертв, в «Штюрмері» були опубліковані статті, які підбурювали до ліквідації гетто, статті, повні брехні і зловтіхи, і, нарешті, «Штюрмер» із садистським задоволенням констатував: «Євреї в Європі зникли».

Штрейхер брехав усе своє життя. Він намагався брехати і тут під час Суду. Я не знаю, чи розраховував він обдурити когось цією неправдою, чи брехав за звичкою і від страху.

Але мені здається, що самому підсудному повинно бути зрозуміло: його остання брехня уже нікого не обдурить і не принесе йому спасіння.

ШАХТ

Підсудний Гельмар Шахт відігравав видатну роль у підготовці і здійсненні злочинних планів фашистської змови, виконуючи велику і складну роботу.

Захисна позиція Шахта надзвичайно простакувата. Якщо йому повірити, він прийшов до гітлеризму винятково із патріотичних спонукань, він був проти агресивних воєн, але за озброєння Німеччини з метою збереження миру. Він був за повернення Німеччині колоній з метою установа економичної рівноваги в Європі.

Переконавшись у тому, що політика гітлерівського уряду переслідує надмірне озброєння і таким чином загрожує розв'язанню другої світової війни, Шахт перейшов у опозицію до Гітлера, саботував заходи гітлерівського уряду і в результаті як учасник змови проти Гітлера був репресований.

Свої захоплені листи, адресовані Гітлеру і повні висловлювань відданості, підсудний Шахт намагався подати як метод маскуванню його справжніх опозиційних настроїв до гітлерівського режиму.

Насправді ж Шахт у 1930 році зійшовся з нацистським рухом. Шахт почував потяг до націонал-соціалістів, а Гітлер і Герінг добивалися підтримки Шахта, який мав великі зв'язки в промислових і фінансових колах Німеччини і, як ніхто інший, міг надати і насправді надавав неоціненні послуги гітлеризму.

Уже 29 серпня 1932 року в листі Гітлеру Шахт запевняв його у своїй відданості. Ці запевняння не залишилися словами. Не хто інший як підсудний Шахт, зіграв вирішальну роль у приході Гітлера до влади. Якраз він, Шахт, був організатором звернення промислових кіл Німеччини з вимогою призначення Гітлера рейхсканцлером. Якраз він, Шахт, ще в 1932 році заявив тодішньому рейхсканцлеру Німеччини фон Папену: віддайте свою посаду Гітлеру. Якраз він, Шахт, у 1933 році, напередодні виборів до рейхстагу, організував нараду промисловців, на якій був створений фонд для нацистської партії в декілька мільйонів марок.

Роль і значення Шахта у створенні гітлерівської Німеччини характеризує найближчий сподвижник Гітлера Геббельс. У своєму щоденнику він писав 21 листопада 1932 року: «В бесіді з доктором Шахтом я переконався, що він цілком поділяє нашу точку зору. Він один з небагатьох, хто повністю згоден з позицією фюрера».

Сам Шахт у виступі на весняному ярмарку в Лейпцигу 4 березня 1935 року так визначив свою роль у гітлерівській державі: «Я можу запевнити, що все, що я роблю і кажу, має певну згоду фюрера і що я нічого не буду робити і говорити, що не отримає схвалення фюрера. Таким чином, охоронцем економічного розуму є не я, а фюрер...»

Заслуги підсудного Шахта були, як цього й чекав сам Шахт, гідно оцінені Гітлером. Після приходу до влади в 1933 році Гітлер відразу ж призначив Шахта президентом Рейхсбанку, а потім міністром економіки і, нарешті, генеральним уповноваженим з питань воєнної економіки.

Матеріалами обвинувачення і судовим слідством доведена виняткова роль підсудного Шахта в підготовці озброєння Німеччини і тим самим у розв'язуванні агресивних воєн. Колишній військовий міністр у своїх показаннях повідомив, що в 1937 році плани розвитку збройних сил були близькими до виконання і що Шахт був інформований про ці плани і необхідне фінансування.

Шахт був один із найбільших прибічників злочинних планів гітлерівців. У бесіді з послом США Фуллером 23 вересня 1936 року Шахт заявив йому, що «колонії необхідні Німеччині. Якщо можливо, ми здобудемо їх шляхом переговорів, якщо ні — ми захопимо їх...»

Виступаючи у Відні в березні 1938 року, Шахт заявив: «Слава богу це не могло стати на заваді великому німецькому народові продовжити свій шлях тому, що Адольф Гітлер об'єднав німецьку волю і німецьку думку. Він підкріпив це знову посиленими збройними силами, і врешті-решт, він додав зовнішню форму внутрішній єдності між Німеччиною і Австрією».

Підсудний Шахт був наділений надзвичайними повноваженнями в галузі воєнної економіки. Протягом ряду років Шахт одночасно був президентом Рейхсбанку, міністром економіки і генеральним уповноваженим з питань воєнної економіки.

Уже через одне своє становище підсудний Шахт відіграв величезну і вирішальну роль у створенні і відродженні воєнної економіки і збройних сил гітлерівської Німеччини. Ця роль Шахта достатньо висвітлена в неодноразових панегіричних листах Гітлера до Шахта.

Не хто інший, як Шахт був творцем авантюристичного методу «МЕФО», за допомогою якого в Німецьку економіку з метою озброєння було вкладено понад дванадцять мільярдів марок бюджетних асигнувань.

Як уже зазначалося, Шахт намагався в різні періоди своєї діяльності підкреслити свої нібито великі незгоди з гітлерівським режимом. Насправді ж Шахт проводив подвійну гру, застерігаючи себе від відповідальності за злочинну політику гітлерівського уряду заграванням з людьми, які намагалися повалити гітлерівський режим, і водночас зберігаючи, про всяк випадок, свою лояльність до цього режиму.

Тільки в 1943 році, коли для такого «загартованого» політикана, як Шахт, став очевидний крах гітлерівської Німеччини, він установив зв'язок з опозиційними гітлерівському режиму колами, але, залишаючись вірним собі і страхуючи себе, в даному випадку нічого реального для повалення гітлерівського режиму особисто не зробив і якраз тому був збережений Гітлером.

Така подоба підсудного Шахта, така його роль у загальній змові і воєнних злочинах — роль творця воєнної економіки гітлерівської Німеччини і підбурювача розв'язаної злочинним гітлерівським урядом другої світової війни.

ФУНК

Вальтер Функ став нацистом задовго до свого офіційного вступу в 1931 році в члени НСДАП (націонал-соціалістська німецька робітничка партія) і залишався нацистом до кінця. Свої економічні знання, свій досвід журналіста, свої широкі зв'язки з керівниками німецької промисловості, торгівлі і фінансів він поставив на службу гітлерівським змовникам.

В опублікованій у газеті «Дас рейх» від 13 серпня 1940 року статті під назвою «Вальтер Функ — піонер націонал-соціалістської думки» указувалося: «Вальтер Функ залишився вірним тому, що він був, є і буде націонал-соціалістським бійцем, який присвятив всю свою працю перемозі ідеалів фюрера».

Які були ідеали Гітлера, достатньо добре відомо. Цим ідеалам Функ присвятив півтора десятка років свого життя. Функ стверджував, що він нічого спільного не мав з СС, але ніхто інший, як Функ перетворив сховища Рейхсбанку у місце збереження коштовностей, пограбованих есесівцями у східних та інших окупованих областях.

Особисто Функ після переговорів з Гімлером дав розпорядження приймати в рейхсбанки золоті зуби, коронки, оправы від окулярів та інші коштовності закатованих жертв численних концтаборів. Заступником Функа був групенфюрер СС Хойлер. Під керівництвом Функа працював Олендорф — убивця дев'яноста тисяч чоловік.

Функ, продовжуючи заходи Шахта, поставив на службу планам гітлерівців усю економіку Німеччини, а згодом і економіку територій, окупованих Німеччиною. Ще в травні 1939 року Функ та його заступник Ландфрід розробили плани військового фінансування і використання для війни всіх економічних ресурсів Німеччини і захопленої німцями Чехословаччини. 23 червня 1939 року Функ брав участь у засіданні імперської ради оборони, на якій були прийняті детальні плани переведення всього народного господарства на воєнні рейки.

Уже тоді Функ не лише був інформований про напад Німеччини на Польщу, не лише сприяв здійсненню цих агресивних планів, але й економічно готував нові плани, захоплення нових областей. Це і були «великі політичні цілі фюрера», про які через кілька місяців опісля Функ писав у своїй статті «Господарська і фінансова мобілізація».

Я нагадаю ще про один документ. 25 серпня 1939 року Функ писав Гітлеру: «Передаю мені паном фельдмаршалом Герінгом звістка про те, що мій фюрер учора ввечері в основному схвалив підготовлені мною заходи щодо фінансування війни, створення цін, тарифікації заробітної платні і проведення передплати на примусові пожертвування, мене глибоко ошчасливила».

Задовго до віроломного нападу Німеччини на СРСР Функ узяв участь у розробці планів пограбування багатств Радянського Союзу. Функ відрядив до міністерства Розенберга і

господарського штабу «Ост», цього грабіжницького центру, своїх співробітників. Люди Функа брали також участь у пограбуванні Чехословаччини, Югославії та інших окупованих країн.

Функ був президентом компанії «Континенталь Ойль», організованої для експлуатації німцями нафтових багатств східних окупованих територій, і особливо грозненської та бакинської нафти. Функ повністю поділяв грабіжницькі цілі війни гітлерівської Німеччини проти СРСР. Виступаючи 17 грудня 1944 року в Празі, він говорив, що Схід є майбутньою колоніальною областю Німеччини.

Функ брав участь у нараді в Герінга 6 серпня 1942 року, на якій накреслювалися найбільш ефективні заходи економічного пограбування окупованих територій СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії, Франції, Норвегії та інших країн. На цій нараді, а також на засіданнях управління «центрального планування» Функ брав участь у розробці вигнання в рабство мільйонів людей окупованих областей.

Такі основні етапи активної злочинної діяльності гітлерівського змовника підсудного Функа — особистого радника Гітлера з економічних питань ще в 1931 році, імперського міністра і генерального уповноваженого з питань економіки, президента Рейхсбанку і члена імперської ради оборони — в період підготовки і здійснення загальної злочинної змови.

Винуватість Функа — активного учасника фашистської змови — у здійсненні злочинів проти миру, в участі у воєнних злочинах, злочинах проти людства повністю доказана, і він повинен понести відповідальність за здійснені ним злочини. (...)

Панове судді!

Перед вами пройшли всі підсудні — люди, позбавлені честі і совісті, які втягнули світ у безодню нещастя і страждань, які заподіяли величезне лихо власному народові.

Політичні авантюристи, які не зупинялися ні перед якими злочинними для досягнення своєї злочинної мети, підлі демагоги, які приховували свої розбійницькі плани брехливими ідеями, кати, які убили мільйони невинних, — вони об'єдналися у зграю змовників, захопили владу і перетворили апарат німецької держави у знаряддя своїх злочинів.

Нині настав час розплати.

Протягом дев'яти місяців ми спостерігали колишніх правителів фашистської Німеччини. Перед лицем Суду, на лаві підсудних, вони принишкли і присмирніли. Деякі з них навіть засуджували Гітлера. Але вони картають зараз Гітлера не за провокацію війни, не за вбивство народів і пограбування держав. Одного, чого вони не можуть вибачити, — це поразки.

Разом з Гітлером вони були готові знищити мільйони людей, поневолити все передове людство для досягнення злочинної мети світового панування.

Але інакше судила історія: перемога не прийшла слідами злочинців. Перемогли волелюбні народи, перемогла правда, і ми горді тим, що Суд Міжнародного Військового Трибуналу — це Суд волелюбних народів, які перемогли.

Захисники підсудних говорили про гуманність. Ми знаємо, що цивілізація і гуманність, демократія і гуманність, мир і гуманність — нероздільні. Але як борці за цивілізацію, демократію і мир, ми рішуче

відкидаємо нелюдський гуманізм, уважний до катів і байдужий до їх жертв. Захисник Кальтенбруннера навіть говорив тут про людинолюбство. В поєднанні з іменем і справами Кальтенбруннера слова про любов до людини звучать блюзнірськи.

Пан голова! Панове!

Виступаючи на цьому Суді від імені народів Союзу Радянських

Соціалістичних Республік, я вважаю повністю доказаними всі обвинувачення, пред'явлені підсудним. І в ім'я істинної любові до людства, якою сповнені народи, які принесли величезні жертви для порятунку миру, свободи і культури, в ім'я пам'яті мільйонів невинних людей, загублених бандою злочинців, які стали перед Судом передового людства, в ім'я щастя і мирної праці майбутніх поколінь — я закликаю Суд винести всім без винятку підсудним вищу міру покарання — смертну кару.

Такий вирок усе передове людство зустрине схвально.

Міжнародний Військовий Трибунал засудив підсудних Герінга, Риббентропа, Кейтеля, Іодля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Штрейхера, Заукеля, Зейссінкварта, Бормана (заочно) до смертної кари через повішення. Вирок приведений до виконання. Підсудний Герінг незадовго до страти покінчив із собою.

Підсудні Гесс, Функ, Редер засуджені до довічного ув'язнення і відбували покарання у в'язниці Шпандау на території Берліну під охороною військ чотирьох держав.

Підсудні Шірах і Шпеєр засуджені до тюремного ув'язнення терміном на двадцять років. Нейрат — на п'ятнадцять і Деніц — на десять років ув'язнення.

Підсудні Шахт, Папен і Фріче були Трибуналом виправдані, однак при окремій думці чечена Трибуналу від СРСР, який вважав, що вина цих підсудних у пред'явлених їм обвинуваченнях повністю установлена і доказана.

*1.3. Захисна промова С. Любітова у справі Л. Назаренка **

* Друкується в українському перекладі за виданням: Судові промови адвокатів Української РСР. — С.91—101.

Шановні судді!

Злочин справді мав місце: у власному будинку ножовим ударом у скроню, нанесеним з великою силою, було вбито літню жінку — Сенах Ганну Володимирівну.

Нам кажуть, що убив її Назаренко, При цьому визнають, що прямих доказів його винності немає, але твердять, що побічні докази настільки серйозні, що вони цілком і повністю викривають підсудного, безперечно доводять його винність.

Ми з вами двічі слухали перелік цих доказів. Перший раз на початку судового засідання, коли головуючий зачитував обвинувальний висновок. Вдруге — наприкінці судового засідання, коли прокурор виголошував обвинувальну промову.

Чи переконали вас ці докази? Чи досить вони серйозні, щоб ви могли сказати, що убивцю знайдено, що його прізвище — Назаренко, що звуть його — Лазар Іванович?

Перевіримо ж іще раз ці побічні докази.

Перший полягає у тому, що Назаренко з 1930 по 1946 рік мешкав зі своєю дружиною Назаренко Мотрею і одного разу побив її, а потім, коли йому вже минуло п'ятдесят років, залишив її.

Отже, в одному цьому доводі зібрано одночасно два докази винності Назаренка у вбивстві Сенах. По-перше, Назаренко за п'ять років до вбивства Сенах побив свою першу дружину Назаренко Мотрю; по-друге, він залишив свою колишню дружину Мотрю тоді, коли вже був літньою людиною, коли йому минуло п'ятдесят років.

Яка ж цінність цього побічного доказу?

Сам факт побиття Мотрі Назаренко підсудним Назаренко нічим об'єктивно не стверджено. Але не будемо досліджувати це питання. Припустимо, що такий факт справді мав місце, що Назаренко Лазар справді побив Назаренко Мотрю в 1946 році. Як показала тут, у судовому засіданні, свідок Назаренко Мотря, такий випадок мав місце один раз за 16 років.

Виникає цілком законне питання: яке відношення має побиття Назаренко Мотрі до убивства Ганни Сенах? Чому, якщо навіть вважати, що він побив у 1946 році свою першу дружину, слід вважати, що в 1951 році він може убити свою дружину?

Невже ж представник обвинувачення цілком серйозно гадає, що той, хто один раз за 16 років наносить побої одній людині, може у наступні 5 років убити другу людину?

Я певний, що таку точку зору не можна навіть обговорювати серйозно, її критикувати особливо не слід, бо неспроможність цієї думки цілком очевидна.

Щодо тези, що Назаренко у 50 років залишив свою колишню дружину Назаренко Мотрю, то в цьому побачити доказ винності підсудного в убивстві, побачити щось таке, що викриває його, просто неможливо. Хіба ж людина, яка у 50 років залишає дружину, обов'язково повинна у 62 вбити другу свою дружину?

Абсолютна безпорадність аргументації в цій частині, сподіваюсь, не викликає жодних сумнівів.

Покінчивши з першим побічним доказом, нас підводять до іншого, вірячи в його безгрішність. Назаренко, кажуть нам, перебував з 1946 року у фактичних шлюбних стосунках із Сенах, але вже через два роки — в 1948 році — він почав жити з Цецурою. Саме через це між Назаренком і Сенах виникали сварки, які повторювалися майже щодня. Сенах не впускала Назаренка до хати, а він бив їй вікна. Це твердження прокурор обґрунтовував показаннями свідків Шкільної, Цецюри, Викова Конона, Викової Катерини.

Справді, Назаренко був у близьких стосунках з Цецурою. Справді, на цьому ґрунті іноді виникали сварки між Назаренком і Сенах. Але те, що відбувалося інколи, обвинувач у своїй промові перетворює на явище повсякденне.

Назаренко визнав, що вік одного разу побив шибку, коли Сенах не впустила його до хати. Цей випадок в обвинувальній промові прокурора перетворився на систему.

Як же можна такими аргументами доводити вбивство?

Нам нагадують про існування третього доказу винності Назаренка, вважаючи, мабуть, що вже цей доказ цілком викриває тяжкий злочин, вчинений Назаренком. Цей доказ, як ви пам'ятаєте, полягає в тому, що Назаренко говорив Цецюрі, мовляв одружився б з нею, якби дозволяли матеріальні умови.

Але яке це має відношення до вбивства Сенах? Адже ні на яке поліпшення матеріальних умов у зв'язку з убивством Сенах Назаренко розраховувати не міг. Він не був із Сенах у зареєстрованому шлюбі, він перебував з нею лише у фактичних шлюбних стосунках, які, як відомо, жодних юридичних прав не створюють.

Сенах мала власний будинок і фруктовий сад. Але всім цим добром Назаренко міг користуватися тільки за життя Сенах, її смерть негайно позбавила б його всіх матеріальних благ, бо на сцені з'явилися би спадкоємці, як вони з'явилися насправді, і Назаренко мав негайно йти з чужої хати.

На думку прокурора, він убив Сенах з метою поліпшити свої матеріальні умови, а тверезий аналіз юридичних взаємовідносин приводить до висновку, що смерть Сенах була передусім не вигідна самому Назаренку. Як бачимо, цей побічний доказ не лише не доводить винності підсудного, а навпаки, свідчить на його користь.

Обвинувач навів четвертий побічний доказ винності Назаренка в убивстві Сенах: він ніби пропонував Сенах зареєструвати з нею шлюб, але вона не погодилася на це тому, що збиралася все своє майно залишити своїм родичам. Це твердження обгрунтовано показаннями сестри убитої Сенах — Викової Катерини.

Для того, аби зареєструвати свій шлюб з Сенах, Назаренко повинен був розірвати шлюб зі своєю колишньою дружиною Назаренко Мотрею. А вона показала на суді, що підсудний навіть ніколи не просив її про розлучення.

Але припустимо, що Назаренко все ж пропонував Сенах зареєструвати з ним шлюб. Припустимо, що ця людина, якій пішов уже сьомий десяток, леліяла, виношувала одну мрію, одну жагучу пристрасть — заволодіти будинком Сенах. Але чому ж він убив її, не зареєструвавши шлюб? Чому убив тоді, коли вбивство було явно не вигідне йому?

Як же можна наводити цей мотив як доказ того, що Назаренко убив Сенах?

У розпорядженні прокурора є ще один доказ — не менш цінний, не менш важливий. Він полягає в тому, що, як це було дослівно сказано, «Назаренко збирався стати господарем будинку, про що він сам говорив Сенах». Твердячи це, прокурор послався на показання Людмили Викової.

Отже, знову представник родини Викових. Але забудемо про це на хвилину. Припустимо, що ці показання йдуть з чистого джерела. Викова Людмила розповіла, що одного разу в її присутності Назаренко і Сенах пили горілку. Сенах попросила його налити їй ще одну чарку, але він відмовився це зробити. Тоді Сенах вилаяла Назаренка і сказала, що не буде давати йому грошей на горілку. А він нібито відповів, що коли стане господарем через місяць або два, то він їй покаже. Щоправда, не відомо, господарем чого збирався стати Назаренко. Але припустимо, що він збирався стати

господарем її, Сенах, будинку. Припустимо, що він посварився з Сенах через чарку горілки, сказав їй, що коли він буде господарем будинку, то він їй покаже, або «тоді їй буде досить погано».

Припустимо, що Викова, розповідаючи про цю розмову, нічого не вигадала і нічого не переплутала. Отже, він перш за все повинен стати господарем будинку, а вже потім щось «показувати» Сенах. Але хазяїном будинку він не став. Виходить, що основне, чого він прагнув, не сталося. В чому ж тоді доказовий сенс цього факту?

Зі свого арсеналу обвинувач черпає ще один доказ, і виявляється, що за кілька місяців до вбивства Сенах, у січні 1951 року, коли Сенах хворіла і знаходилася в ліжку, Назаренко намагався умертвити її за допомогою чаду, для чого він поклав у духовку печі шматок сала. Джерело інформації — Бикови Конон і Катерина, тобто рідна сестра покійної та чоловік цієї сестри, тобто спадкоємці Сенах, ті, хто негайно оволоділи б усім майном убитої, у тому числі будинком і садом.

Особливо цікаво те, що про цей замах на удушення Сенах Викова Катерина забула розповісти під час свого першого допиту, 29 жовтня 1951 року, а згадала лише під час другого — 24 грудня 1951 року.

Про це саме тоді ж почав розповідати і її чоловік, Биков Конон.

Лише вони — і більше ніхто — знають про цю «чадну» історію. Але навіть їй, Виковій Катерині, яка живе тепер у будинку Сенах, тільки після ночі на 12 серпня стало зрозуміло, що сало було покладено у січні в духовку з метою удушити Сенах.

У справі було допитано багато свідків, багато сусідів покійної Сенах. І всі вони - Микитько, Підцерковна, Шкільна - показали, що ніколи Сенах нічого не розповідала їм про історію з салом і чадом, хоча вона була дуже відверта і не приховувала від знайомих і сусідів подробиць свого родинного життя.

Обивательські шепотіння, звичайна плітка, яку поширюють зацікавлені люди і яку не підтверджують люди сторонні, подається як безперечний доказ, що 11 серпня 1951 року Назаренко убив Сенах.

Але цього мало. Нам кажуть ще про один побічний доказ, який викриває Назаренка: доводять, що він, тільки він убив Сенах. Цей доказ полягає ось у чому: Назаренко прийшов додому, квартира була зачинена, а Людмила Викова сиділа біля воріт, чекаючи тітку свою Сенах; він не пішов до квартири, не відчинив двері, а сидів на лаві і пригощав фруктами Людмилу Викову.

Це, так би мовити, доказ підозрілої поведінки, від якої — прямісінький шлях до формулювання тези про вчинення Назаренком вбивства.

Абсолютно неможливо зрозуміти, чому саме така поведінка є доказом того, що Назаренко убив Сенах.

Якщо він насправді її убив, то йому вигідно було, заставши у дворі Людмилу Викову, в її присутності відчинити двері квартири, разом з нею зайти до приміщення і «знайти» труп. Адже тоді Людмила Викова була б свідком того, що разом з дядьком Назаренком, зайшовши до квартири, побачила мертву тітку Сенах.

Назаренко запевняє, що він не входив до квартири, бо у нього не було ключа. Він пояснює, що разом з Людмилою Виковою сидів у дворі, чекаючи повернення Сенах. Пояснення цілком вірогідні, природні. Але йому не вірять.

Він сидить на лаві, склавши руки, потім рве траву, потім збирає фрукти і пригощає ними Людмилу Викову, а прокурор вбачає в звичайній поведінці людини щось дуже підозріле, а це підозріння подає як ще один доказ провини.

Обвинувач посилається ще на одну підозрілу, на його погляд, обставину: Назаренко, знайшовши вночі труп Сенах, вчинив галас, але не повідомив органи влади, а спочатку закликав сусідку Шкільну і попросив її поворушити вбиту, і тільки після цього повідомив про вбивство іншого свого сусіда — міліціонера Журбу.

Тут все, буквально все вражає. Людина бачить труп своєї дружини і здійсмає галас — це здається підозрілим. На цей галас прибігає сусідка Шкільна, і Назаренко просить її доторкнутися до Сенах — може, вона ще жива, може, її можна врятувати, — але й це повертається проти нього.

На галас Назаренка прибігає сусід — міліціонер Журба, який наказує нікого до квартири не пускати, а сам біжить у міліцію, щоб повідомити про цей жахливий випадок, але підсудному закидають навіть і те, що він не повідомив органи влади.

Чудні доводи, що й сказати!

А втім, у справі вони не поодинокі. Адже за матеріалами попереднього слідства доказом винності підсудного в убивстві Сенах було те, що він, Назаренко, нібито плакав, а сліз не було видно. Ці глибокодумні спостереження свідка Журби були записані слідчим до протоколу допиту. Але в суді Журба ствердив, що Назаренко був дуже схвильований, а сліз не було видно на його обличчі, оскільки електричного світла на вулиці немає й там вночі темрява. В цій темряві не тільки сліз на обличчі людини не побачиш — часом і самої людини не помітиш.

Після судового слідства «підозрілий плач» і «сльози, яких не бачили» перестали бути доказом винності Назаренка. Але те, що він, побачивши труп, зчинив галас, попросив Шкільну поворушити труп і, убитий несподіваним горем, не побіг сам до міліції, а надав цю можливість молодому і здоровому міліціонеру Журбі, — це все, на думку прокурора, продовжує залишатися доказом винності Назаренка.

Але є ще інші, на думку обвинувача, докази винності підсудного в убивстві Сенах. Черговий доказ полягає в тому, що на правому передпліччі Назаренка знайдено кілька синців. Нам кажуть, що ці синці, мабуть, є наслідком боротьби з Сенах під час убивства.

Відомо, що Назаренко робітник. Він займається виготовленням відер, на роботі весь час має справу з залізом та бляхою, вдома теж займається фізичною працею. Ці синці могли з'явитися від мільйона різних причин, але з них — необгрунтоване і штучно — вибирають тільки одну — передсмертну боротьбу Сенах із Назаренком.

Якість доказів, як бачимо, нікчемна, але кількість їх досить велика. Ось ще один: у Назаренка знайдено ніж, лезо якого розміром підходить до рани, до отвору в черепі Сенах. Нам кажуть: ймовірно, що він убив Сенах цим ножем.

Але питання стоїть для юриста так: убито Сенах цим ножем чи таким ножем?

Таких ножів — стандартних, складних великого розміру — мільйони. Отже, кожний власник такого ножа може бути під підозрою.

Нарешті, якщо мова йде тільки про відповідність розміру леза ножа з розміром рани, то це взагалі нічого не доводить, бо всі існуючі на світі маленькі і середні ножі, не тільки складні, можуть увійти в рану на черепі, з тією лише різницею, що маленькі ввійдуть глибше, а великі —зупиняться ближче до вхідного отвору. А є одна, бодай однаіндивідуальна ознака цього ножа у рані? Експертиза відповідає: ні!

Шановні судді! Ми з вами бачили цей ніж — старий, вищерблений. Легко зрозуміти, що на такому ножі обов'язково повинні були зберегтися сліди крові, якщо тільки ним, цим ножем, вчинено вбивство. Але другий акт експертизи стверджує, що саме на цьому ножі немає слідів крові.

Нам рекомендують ще один доказ — одинадцятий. Він полягає в тому, що на підвір'ї знайшли закривавлені шматки сорочки Назаренка.

На думку прокурора, подія відбувалася так: Назаренко під час убивства був одягнений у цю сорочку, у боротьбі з Сенах сорочку розірвали і кров убитої потрапила на неї, а потім Назаренко заховав шматки сорочки в своєму ж підвір'ї, мабуть, скажемо ми від себе, для того, щоб їх могли скоріше знайти.

Висновком експертизи встановлено, що рукав і комір сорочки загальних ліній розриву не мають. Це значить, що сорочку не було розірвано одним ривком, тобто під час боротьби.

Ми бачили цю сорочку на вашому столі, шановні судді, серед інших речових доказів. Це — старе лахміття, яким вже давно не користуються.

Свідок Шкільна показала, що вона давно бачила на підсудному цю сорочку. Навіть Викова Катерина показала, що бачила на ньому цю сорочку рік тому.

Слід поміркувати над таким питанням: якщо б Назаренко справді убив Сенах і на старих шматках його сорочки була кров, то чи став би він ховати ті шматки в своєму підвір'ї, де їх легко виявити.

І ще: кому вигідно було «заховати» сорочку Назаренка так, щоб, по-перше, її знайшли, а по-друге, щоб це можна було використати як доказ проти Назаренка!

Адже у справі встановлено, що шматки сорочки знайшли тільки 13 серпня. У справі також встановлено, що 12 і 13 серпня в будинку весь час знаходився, охороняючи майно своєї дружини, Биков Конон. Шматки сорочки легко можна було підсунути у перше-ліпше місце на підвір'ї, щоб потім на да шматки звернути увагу слідчих, адже так було і насправді.

Те, що повністю реабілітує підсудного, в очах прокурора є доказом його винності.

І, нарешті, останній доказ — найнікчемніший і найжалюгідніший — він полягає в тому, що на подвір'ї є злі собаки, які хліба у сторонніх не беруть! Ідея! Сторонні люди не мали змоги зайти на подвір'я, а тому убивцею є Назаренко.

При цьому забувають, що крім Назаренка, були ще свої. Адже свідок Підцерковна показала, що Биков Конон не боявся собаки і спокійно ходив по подвір'ю.

При цьому забувають і те, що в день убивства Сенах собаки взагалі не було на подвір'ї біля будинку, він охороняв садок.

Слідчий, який проводив слідство у справі, вважав навіть за потрібне провести спеціальний експеримент, присвячений з'ясуванню такого важливого й актуального питання: чи гавкають дворові собаки та чи беруть вони хліб від чужих людей.

Скільки зусиль витрачають на те, щоб перевірити, чи гавкають злі собаки (ніби без цього «дотепного» експерименту не відомо, що гавкають), а ось негайнопровести обшук у тих, кому вигідна смерть Сенах, хто стає спадкоємцем і оволодіває всім її майном — на це, мабуть, часу не вистачило. За хвилюючими турботами про перевірку собачого гавкання недобачили головного.

Ось і все, ось і всі докази винності Назаренка. Ці докази нічого не доводять, вони ні в чому не викривають підсудного, нікчемність цих доказів цілком очевидна.

Дозвольте поставити перед вами останнє питання — коли, саме в який час доби 11 серпня сталося убивство Сенах?

У цій справі питання про час убивства є вирішальним. Обвинувальний висновок вирішує його дуже просто: Назаренко убив Сенах між 12 годиною 20 хвилин і 12 годиною 40 хвилин.

Ідея така: під час обідньої перерви Назаренко йде додому, убиває Сенах, а потім повертається на роботу і продовжує спокійнісінько працювати.

На думку автора обвинувального висновку, він міг за 20 хвилин дійти з роботи до будинку Сенах, убити її, навести порядок у своєму туалеті і повернутися знову до місця роботи. Легкість рухів у цієї літньої людини-вбивці повинна бути незвичайною!

В обвинувальному висновку написано: «Слідством встановлено, що за 20 хвилин Назаренко міг пройти відстань від приміщення артлі до будинку Сенах. Після вчинення убивства Назаренко закрив приміщення на ключ і повернувся на роботу».

Але справа в тому, що робітник Тищенко бачив Назаренка в артлі після перерви, о 12 годині 45 хвилин, значить, якщо він навіть був відсутній, то не більше 45 хвилин. На дорогу в обидва кінці йому потрібно, на думку автора обвинувального висновку, 40 хвилин. Отже, на вбивство Сенах, на туалет, на те, щоб заховати шматки сорочки, зачинити двоє дверей й інше йому відведено всього лише п'ять хвилин.

„ Скажемо відверто, що цього занадто малувато навіть для професійного вбивці. А ці п'ять хвилин відведені літній людині, якій пішов сьомий десяток, якого ми з вами бачимо на лаві підсудних і тому не можемо зрозуміти твердження автора обвинувального висновку.

Вам, шановні судді, обвинувачення не надало жодного доказу винності Назаренка. Захист Назаренка надав ряд міркувань, які виключають його винність.

З самого початку, буквально з першої хвилини, слідство пішло помилковим, примітивним шляхом. Є у Сенах фактичний чоловік, у нього є коханка, він бажає заволодіти будинком, і з цією метою убиває Сенах. Щоправда, під час убивства Сенах Назаренко був на роботі, але цю перешкоду усувають надзвичайно легко, наділяючи підсудного якостями скорохода і заплічних справ майстра.

Щоправда, йому безглуздо убивати Сенах тому, що не він, а Бикови одержують у спадщину будинок, але й цю перешкоду легко усувають посиланням на те, що він мав намір, мав бажання зареєструвати свій шлюб з Сенах.

Щоправда, ні на ножі, ні на руках, ні на одязі підсудного немає слідів крові, але й цю перешкоду усувають дуже легко: мовчанням.

Потрібно було б перевірити всі можливі версії. Треба було негайно перевірити справжніх спадкоємців, не обмежуючись перевіркою вигаданого спадкоємця.

На жаль, цього не зробили. Ніякі інші версії — законні, розумні — не перевіряють. Обрали одну версію — найнесерйознішу — і за неї вперто, міцно тримаються, їй все підкоряють, в неї все втискують.

Не наша з вами провина, що справжній убивця або вбивці не знайдені. На цій лаві, на лаві підсудних, ніхто нікого не заступає. Назаренко опинився на лаві підсудних без будь-яких підстав для цього. Ось чому він повинен бути виправданий.

*1.4. Звинувачувальна промова О.Коляди у справі В.Губаєва **

* З промовою виступила під час навчальної гри в 1987 році студентка IV курсу юридичного факультету Київського університету О.Коляда.

Шановні судді! На підставі всього вислуханого і перевіреного у судовому засіданні було встановлено таке. Вранці 9 березня 1987 року в 73 номері готелю «Театральний» Валерій Губаєв викрав із «дипломата» гроші в сумі 3700 крб., що належали Плієву Валерію Солтановичу, який мешкав у цьому номері разом з братом Германом.

Плієви запідозрили в крадіжці свого недавнього приятеля Губаєва. Останній ухилявся від слідства, але невдовзі був затриманий. Він повністю визнав свою вину і повернув викрадені гроші. Здійснення крадіжки він пояснює тим, що гроші йому потрібні були ніби для весілля і що він хотів їх швидко повернути. Взяв таємно, оскільки знав, що Плієви йому не дали б у борг. Це твердження спростовується показаннями свідка Ольги Слинко, яка показала, що серйозної розмови про весілля у них не було, та іншими матеріалами справи.

Про мотиви крадіжки свідчать дії Губаєва, який у день крадіжки виїхав до Москви, купив там дорогу шубу, а повернувшись до Києва, знайомиться відразу з декількома дівчатами, ходить з ними в кіно, ресторани, продовжує витрачати гроші на себе.

Таким чином, мотивом здійснення крадіжки було не бажання Губаєва женитися, а прагнення вести паразитичний образ життя. Намагання повернути гроші у Губаєва було відсутнє, оскільки своїх грошей у нього не було, на роботу він влаштовуватися не збирався, з батьками зв'язків не підтримував, уникав зустрічі з Плієвими, Лише після зустрічі з батьком, якого розшукав і привіз до Києва Валерій Плієв, і, довідавшись про початок слідства, Губаєв змушений був повернути частину грошей. Решту віддав його батько.

Свідок Герман Плієв підтвердив, що гроші, повернені Губаєвим, були тими ж купюрами і у тій же упаковці, в якій лежали в «дипломаті», чим ще раз підтверджується вина підсудного.

Заява підсудного про те, що він хотів піти з повинною в міліцію, нічим не підтверджується. Навпаки, Губаєв ховався від правосуддя, у зв'язку з чим слідство у справі було зупинено й оголошено розшук.

Показаннями свідків і потерпілого, а також протоколом впізнання встановлений факт знайомства Плієва з підсудним. Вони познайомилися 3 березня в ресторані «Метро». При знайомстві Губаєв говорив, що живе в Кисловодську, а нині поселився в готелі «Славутич», працює в органах міліції. Насправді ж він проживав у місті Орджонікідзе, в готелі «Славутич» не поселявся. В органах міліції працював два роки тому (один місяць), звідки був звільнений за порушення трудової дисципліни. 3 грудня 1985 року він ніде не працював, але продовжував видавати себе за майора міліції чи КДБ. З часу знайомства Губаєв кілька разів був у номері в Плієвих, залишався там ночувати.

Одного разу після його візиту була виявлена пропажа золотого годинника і персня. Губаєв спочатку говорив, що не знає, де вони знаходяться, а потім віддав власнику цих речей гроші. До того часу виявилось, що в готелі «Славутич» він не проживає, і Герман Плієв попередив Валерія про те, що не слід довіряти Губаєву.

І все ж увечері 8 березня Губаєв був у номері у Плієвих. Герман при свідках перерахував гроші, поклав їх до «дипломата». Губаєв бачив гроші, залишився ночувати, уранці здійснив крадіжку і зник.

Як пояснює Губаєв, своїх грошей у нього лишалось 85 крб., але цього йому було мало, і він викрав гроші у Плієва, які потрібні були йому ніби для весілля.

Отже, Губаєв заздалегідь передбачив можливість крадіжки й умисно здійснив злочин.

Потерпілий показав, що сума грошей, викрадених Губаєвим, є для нього значним збитком. Необхідно також врахувати той факт, що ці гроші були у Плієва останніми. Уявіть себе на місці людини, яка опинилася у чужому місті без грошей.

Таким чином, дії Губаєва підпадають під ознаки ч. 2 ст. 140 КК як здійснення крадіжки особистого майна громадян, що завдала значної шкоди потерпілому.

Що ж можна сказати про особу підсудного?

Останнім часом Губаєв ухиляється від суспільне корисної діяльності, кинув навчання і байдкує, живе на гроші, які взяв з дому. Про майбутнє не задумувався, на роботу влаштовуватися не намагався, а коли гроші стали закінчуватися, не знайшов нічого іншого, як піти на злочин.

Пом'якшуючою його вину обставиною є те, що Губаєв раніше не судимий, вину свою визнав повністю.

У сім'ї Губаєв не обділений ласкою, любов'ю й увагою, однак сам поводить себе з батьками егоїстично: несподівано виїхав з дому і нічого нікому не сказав. За декілька місяців відсутності батьки навіть не отримали від нього листа.

За місцем минулої роботи Губаєв характеризується негативно. За місцем проживання підсудний характеризується як «зразковий мешканець, який користується любов'ю і повагою мешканців». Однак, зрозуміло, що краще людину знають на роботі, ніж за місцем проживання.

Тривала відсутність певних занять, легковажність, безпринципність, схильність до нечесних поступків і прагнення до легкого життя стали причиною здійснення злочину.

Шановні судді!

Говорячи про умови здійснення злочину, слід звернути увагу на несумлінне ставлення до своїх обов'язків працівників готелю «Театральний». Стороння людина вільно входить до чужого номера, залишається там ночувати, здійснює злочин і непомітно виходить.

Я вважаю за доцільне просити суд винести окрему ухвалу на адресу адміністрації готелю «Театральний» з приводу порушення пропускового режиму.

Легковажно повели себе і Плієви. Будучи всього тиждень знайомими з Губаєвим, який уже дав привід сумніватися в його чесності, вони продовжують з ним зустрічатися, запрошують до себе в номер, перераховують гроші в його присутності, залишають їх на виду і дозволяють ночувати в номері.

Таким чином, було створено сприятливі умови для здійснення злочину.

Шановні судді!

Звинувачуючи Губаєва у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 140 КК України, враховуючи визнання ним своєї вини, відшкодування потерпілому викраденої суми грошей, а також те, що він раніше не притягався до кримінальної відповідальності, прошу присудити Губаєва Валерія Акимовича до трьох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму з конфіскацією майна.

*1.5. Захисна промова С. Ткаченка у справі В. Губаєва **

* З промовою виступив під час навчальної гри в 1987 році студент IV курсу юридичного факультету Київського університету С. Ткаченко.

Вельмишановні судді!

Моя думка і думка прокурора у даній справі діаметрально протилежні. Прокурор абсолютно впевнений, що підсудний вчинив злочин, а я впевнений у тому, що злочину не було.

Де ж істина?

9 березня 1987 року в райвідділ Старокиївського району м. Києва надійшло повідомлення від Плієва Валерія про пропажу у нього грошей в сумі 3700 крб. Ці гроші взяв Губаєв Валерій, який знаходиться нині на лаві підсудних. Його звинувачують у крадіжці особистого майна громадянина

Плієва, що завдала значної шкоди потерпілому, тобто у вчиненні злочину, відповідальність за який передбачено ч. 2 ст. 140 КК України.

Крадіжка — це корисливе посягання на особисте майно громадян. Винний керується при цьому корисним мотивом і переслідує корисну мету —збагатитися. Крадіжка передбачає таке вилучення речей, при якому винний намагався позбавити власника фактичної можливості володіння, користування або розпорядження річчю назавжди, а не на тимчасове позичення. Відсутність у діях особи корисливих спонукань і мети виключає визнання їх крадіжкою.

5 березня 1987 року в м. Києві на вулиці Хрещатик біля ресторану «Метро» брати Плієви Валерій і Герман познайомилися з Валерієм Губаєвим. Зав'язалася дружня бесіда, в ході якої з'ясувалося, що Валерій Губаєв проживає у тому ж місті, що й брати Плієви, в м. Орджонікідзе. Брати Плієви приїхали до Києва за покупками, Валерій Губаєв — до своєї знайомої дівчини Ольги Слинько, з якою мав намір одружитися. В той же день брати запросили Губаєва Валерія до себе в гості.

Наступного дня Губаєв знову був гостем Плієвих. Вони разом прогулювалися містом, відвідували ресторани. В ході цих зустрічей, дружніх бесід з'ясувалося, що у Плієвих і Губаєва є багато спільних друзів і знайомих.

8 березня Плієви і Губаєв знаходились у готелі. В цей же день Герман Плієв, перераховуючи гроші в присутності Губаєва, поклав їх у «дипломат», а останній — на шафу. Ввечері Герман Плієв пішов гуляти. Десь о 23 годині 30 хвилин він зателефонував до готелю і повідомив, що ночувати не прийде і Губаєв може лишитися в номері до ранку. Валерій Губаєв цю пропозицію прийняв.

Вранці 9 березня о 7 годині 30 хвилин, коли Плієв ще спав, Губаєв піднявся, взяв із «дипломата» пакунок з грішми і поїхав до Москви. При цьому Губаєв залишив записку, в якій було сказано: «Я взяв гроші. Поверну через місяць». У розписці були вказані його адреса і місце проживання батьків. Так, це були гроші, які належали Плієву Валерію, а не Герману, як про це думав Губаєв. Це були гроші, в яких Губаєв відчував гостру потребу; вони потрібні були йому для весілля.

Через тиждень Губаєв повернувся з Москви до Києва. Тут у нього лишилася кохана дівчина, залишилися друзі — брати Плієви. По приїзді до Києва він зателефонував Герману в готель, і вони домовилися про зустріч. Під час цієї зустрічі Губаєв віддав Герману 2500 крб.

Батько Губаєва повернув Валерію Плієву решту боргу.

Те, що саме Губаєв взяв у Плієва 3700 крб., є безспірним. Це підтверджується показаннями самого потерпілого Плієва Валерія і свідка Плієва Германа. Однак далеко не безспірним є мотив і мета, якими керувався Губаєв.

З показань свідка Богомолової Наталії видно, що Губаєв дійсно збирався одружитися з її подругою Слинько Ольгою. Таким чином, Губаєв не обманює, що гроші йому потрібні були для весілля.

Чи була насправді розписка?

Свідок Герман Плієв на це питання відповів у суді, що розписка була; потерпілий показав, що розписки він не бачив. Однак він не стверджує, що її не було.

Із змісту розписки, показань підсудного видно, що наміру позбавити Плієва цих грошей назавжди у Губаєва не було. Гроші він обіцяв повернути через місяць. І дійсно, вони були повернені в межах цього терміну. В справі є заява Плієва про те, що претензій матеріального характеру до Губаєва він не має. Цю заяву оголошено в суді.

Те, що подібного наміру у Губаєва не було, підтверджується характером його дій. Навіщо людині, яка вирішила збагатитися за рахунок іншої, залишати свої дані, розповідати про своїх батьків? Навіщо йому їхати із Москви знову до Києва і телефонувати тому, у кого він викрав гроші?

Вельмишановні судді!

Губаєв обвинувачується в тому, що хотів збагатитися за рахунок друзів, позбавити їх назавжди цих грошей. Однак весь хід судового слідства, показання підсудного, свідків, досліджені документи свідчать про інше. Такої мети у Губаєва не було, тобто відносини, які виникли між підсудним Губаєвим і потерпілим Плієвим Валерієм, регулюються цивільним правом, а не кримінальним.

Закон вимагає, щоб у процесі кримінального судочинства кожен, хто вчинив злочин, зазнав справедливого покарання, і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений, щоб у кожній справі була встановлена істина, а обвинувальний вирок ґрунтувався на переконливих і безспірних доказах.

Якщо ви, шановні судді, винесете із залу суду таке ж переконання, як і я, якщо мої доводи підтвердять у вас ці переконання, то я думаю, що не далі, як через кілька годин підсудний почує з ваших уст виправдувальний вирок.

*1.6. Звинувачувальна промова Ю. Апришко у справі А. Ігнатосяна **

* Тут і далі друкується за виданням: Бубир В.В., Брунь О.П., Корж В.П. Промова прокурора у судових дебатах. — Харків, 1997. — С. 37, 41, 101.

Шановний суд!

Ранком 6 грудня 1995 року мешканців мікрорайону «Північна Салтівка» схилювало повідомлення про вбивство семирічного хлопчика Стародуба Славика. Звістка про цю трагедію швидко поширилася по всьому м. Харкову,

Минуло кілька місяців з дня жорстокого вбивства, але це не послабило рагу людей до скоєного.

Події, які стали предметом судового розгляду, мали такий розвиток.

У 1992 році Столярова Ірина Юріївна познайомилася з молодим чоловіком Ігнатосяном Артуром. Разом вони перебували у секції релігійного товариства «Свідки Ієгови». Незважаючи на те, що Ірина була старшою за віком і що в неї від першого браку був семирічний хлопчик Славик, ці обставини не завадили Артуру виразити почуття любові до Ірини, і в 1994 році вони зареєстрували шлюб.

Ще до вступу в шлюб Ірина почала помічати, що Артур почав часто та безпідставно робити зауваження її сину, а потім систематично й жорстоко бити його.

Так, 17 лютого, 8 квітня 1994 року та 26 травня 1995 року Ігнатосян Артур безпричинно побив Стародуба Славика. Він наносив хлопчику удари кулаками по голові та інших частинах тіла. Кожен раз Ірина заступалася за свого сина, просила і вмовляла Артура не бити Славика. У відповідь

Ігнатосян свої дії виправдовував тим, що її дитина неслухняна, дебільна, лицемірна. Природно, що материнське серце відчайдушнр чинило опір чоловіку, який жорстоко поведився з її дитиною. Ігнатосян Артур на зауваження, прохання дружини не реагував, продовжував бити її малолітнього сина.

5 грудня 1995 року, близько 23 години, після вживання спиртного в квартирі № 103 по вул. Дружби, 233 в м. Харкові Ігнатосян Артур почав домагатись статевих зносин зі своєю дружиною Столяровою Іриною. Отримавши відмову, він почав бити дружину руками

і ногами, внаслідок чого заподіяв їй легкі тілесні ушкодження без короточасного розладу здоров'я. Столярова Ірина вибігла з квартири і почала кликати сусідів на допомогу. Оскільки дружина не повернулась в квартиру, Ігнатосян Артур з метою помсти вирішив убити сина Столярової. З цією метою він узяв на кухні ніж, зайшов до кімнати, де спав малолітній Славик, увімкнув світло, відкинув з дитини ковдру, перевернув дитину з правого боку на спину і вдарив ножом у живіт. Коли хлопчик прокинувся і почав кричати від болю, Ігнатосян Артур, використовуючи безпорадний стан малолітньої дитини, маючи намір спричинити йому особливо сильний біль та фізичні страждання, ще тричі вдарив хлопчика ножом уживіт та груди. Після скоєння злочину Ігнатосян втік з квартири. Стародуб Славик від заподіяних тілесних ушкоджень помер на місці злочину.

Під час попереднього слідства та в судовому засіданні Ігнатосян не заперечував факт убивства і пояснив, що на ґрунті сварки з дружиною Столяровою з метою помсти вирішив убити сина дружини. Він взяв на кухні ножа, відкинув ковдру, під якою спав хлопчик, і наніс йому удар ножом в живіт. Хлопчик прокинувся і почав кричати від болю. Не звертаючи уваги на крики дитини, він наніс ще три удари ножом у живіт і груди та відразу вийшов з квартири, залишивши малюка, що стогнав і благав допомоги.

Показання підсудного Ігнатосяна підтверджується даними, добутими при огляді місця події, відтворення обстановки і обставин події, висновками судово-медичних та криміналістичних експертиз, показаннями потерпілої Столярової, свідків по справі.

Потерпіла Столярова підтвердила, що її чоловік Ігнатосян неодноразово безпричинно та жорстоко бив сина кулаками по голові та інших частинах тіла, внаслідок чого у хлопчика були великі пухлини, а також пошкоджені вуха. Вона зверталась до членів релігійного товариства «Свідки Ієгови». Поведінка її чоловіка розглядалась на правовому комітеті, і його позбавили права відвідувати збори. 5 грудня 1995 року ввечері Ігнатосян пив горілку. Близько 23 години, коли вони полягали спати, Ігнатосян почав домагатись статевих зносин, а коли вона відмовила, піднявся з ліжка та наніс їй потужний удар у живіт, а потім почав бити кулаками по голові, розбив обличчя. Скориставшись тим, що чоловік пішов у ванну кімнату, вона вибігла з квартири і почала кликати сусідів на допомогу. Ігнатосян вискочив за нею і, погрожуючи розправою, вимагав негайно повернутись, інакше він щось зробить із Славиком. Вона побігла до подружжя Ніс та розповіла їм, що коїться, прохала врятувати

дитину. Про те, що Ігнатосян убив її дитину, вона дізналась, коли повернулась з сусідами до квартири. Потерпіла характеризувала Ігнатосяна як особу деспотичну, жорстоку.

Свідки Ніс Олександр та Ніс Юлія показали, що близько 23 години 5 грудня 1995 року в квартиру прийшла Столярова і повідомила, що вона втекла з дому тому, що її побив Ігнатосян, який залишився в квартирі і погрожував вбити її дитину. Коли свідок Ніс Олександр зайшов до квартири, то побачив закривавленого хлопчика, який був у ліжку. Малюк ще був живий і ледь прошепотів «Ма-мо». Він одразу викликав швидку медичну допомогу та наряд міліції.

Свідок Юдин Євген підтвердив у судовому засіданні, що до нього прибігли Столярова Ірина та Ніс Юлія. У Столяревої обличчя було закривавлене. Вона плакала і вмовляла піти з нею, оскільки її чоловік уб'є сина. У квартирі Столярової він побачив, що Славик лежав закривавлений у ліжку. Хлопчик був ще живий, але ледь помітно дихав. Сусід Герагуля перев'язував рани. Славик помер до приїзду швидкої допомоги.

Свідки — члени релігійного товариства «Свідки Ієгови» — Стороженко, Габеля показали, що потерпіла неодноразово скаржилася на Ігнатосяна, який бив її, а також її сина Славика. Згідно з рішенням правового комітету Ігнатосян був позбавлений привілеїв зборів, права бути керівником з вивчення Біблії.

З висновків судово-медичних експертиз видно, що Стародуб Святослав помер від тілесних ушкоджень, які супроводжувались значною втратою крові. З часу причинення поранень до настання смерті пройшло близько десяти хвилин. Враховуючи анатомічні області організму, куди були заподіяні поранення, Стародуб Святослав відчував особливо сильний біль та фізичні страждання.

Серед злочинів проти особи вбивство являє собою особливу небезпеку для суспільства. Будь-яке умисне вбивство є злочином. Найбільш небезпечним видом убивства є умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, передбачених ст. 93 Кримінального кодексу України, тобто вчинене з особливою жорстокістю.

Згідно з роз'ясненнями, які містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», умисне вбивство визнається вчиненням з особливою жорстокістю, коли винний усвідомлював, що завдає потерпілому особливих страждань. Ця обтяжуюча відповідальність ознака пов'язується законом не тільки із засобом убивства, але й з іншими обставинами, які свідчать про намір винного на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

Такі обставини, як вибір об'єктом помсти малолітньої дитини в безпорадному стані, а також те, що поранений хлопчик протягом відповідного часу відчував особливо сильний біль та страждання від пошкоджень, а також те, що Ігнатосян залишив закривавлену дитину помирати, свідчить про те, що підсудний виявив особливо жорстокість при позбавленні потерпілого життя.

У зв'язку з викладеним вважаю, що дії Ігнатосяна А.Г. правильно кваліфіковані органами слідства за п. «е» ст. 93 Кримінального кодексу України.

Шановний суд!

Кожна людина має невід'ємне право на життя. Перше слово Славик промовив: «Мамо». І коли умирав від жорстоких ран, заподіяних йому Ігнатоссяном, слабкими вустами прошепотів: «Мамо». Це було останнє слово в житті померлої дитини. Непомірне горе потерпілої, вона втратила найдорожче — дитину.

Допитані у судовому засіданні потерпіла Столярова Ірина, представник потерпілої Столярова Оксана, свідки Ніс, Юдини, Чередниченко та інші пояснили, що Славик був слухняний, обдарований хлопчик. Він не заслуговував на жорстоке ставлення Ігнатоссяна. Потерпіла Столярова Ірина постійно займалась вихованням Славика, і для неї син був найдорожчою людиною. Ігнатоссян, усвідомлюючи це, жорстоко бив хлопчика. 5 грудня 1995 року близько 23 години вбив сина своєї дружини.

Потерпіла Столярова Ірина та її малолітній син Славик характеризуються позитивно.

Підсудний Ігнатоссян також позитивно характеризується за місцем роботи та мешкання, щиро розкався у скоєнні злочину. Згідно з висновком судово-психіатричної експертизи Ігнатоссян скоїв злочин у стані осудності.

При призначенні міри покарання Ігнатоссяну суду необхідно врахувати характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого ним злочину з особливою жорстокістю, дані про особу підсудного, вчинення злочину в стані сп'яніння, а також щодо малолітнього, який перебував у безпорадному стані, що згідно з пп. 6, 11 ст. 41 Кримінального кодексу України є обставинами, які обтяжують відповідальність.

З урахуванням обставин вчинення злочину, засобу вбивства, заподіяння тяжких наслідків — смерті людини, а також вчинення злочину щодо малолітнього, який перебував у безпорадному стані, вважаю, що підсудний Ігнатоссян становить виняткову небезпеку для суспільства і до нього необхідно застосувати міру покарання, передбачену ст. 24 Кримінального кодексу України.

Вважаю, що позовні вимоги потерпілих Столяревої Ірини та Столяревої Оксани підлягають задоволенню у повному обсязі, оскільки злочинними діями Ігнатоссяна їм заподіяна моральна шкода.

Шановний суд!

Вважаю, що суд має всі підстави визнати Ігнатоссяна Артура Гургеновича винним у скоєному злочині, передбаченого п. «е» ст. 93

Кримінального кодексу України, і призначити йому виняткову міру покарання — смертну кару.

Питання щодо речових доказів слід вирішити у відповідності з вимогами ст. 81 Кримінально-процесуального кодексу України.

1.7. Промова прокурора при відмові від обвинувачення в кримінальній справі С.І. Мельника

Завершується розгляд складної кримінальної справи щодо обвинувачення підсудного Сергія Мельника у вчиненні умисного вбивства громадянки Лелюк Тетяни при обтяжуючих обставинах. Трагедія цієї справи подвійна: по-перше, обірвалося життя молодої жінки, матері двох малолітніх діток, дочки сивих немолодих батьків, коханої дружини Ігоря Степановича Лелюка; по-друге, органи попереднього слідства звинувачують у вчиненні цього найнебезпечнішого злочину молодшу людину,

Мельника Сергія Івановича, який також має сім'ю, батьків, хорошу репутацію на роботі, за місцем проживання, і він заперечує свою причетність до цього злочину. Ще на початку XVII століття французький письменник Жан-Жак Руссо писав: «Тисяча шляхів веде до помилки, а до істини — тільки один».

Сьогодні у мене складне завдання — допомогти суду знайти істину. Вона одна по справі: або підсудний Мельник винний у вчиненні умисного вбивства гр-ки Лелюк при обтяжуючих обставинах, або — невинний. Вийти на шлях істини мені допоможе ретельний аналіз доказів, зібраних на попередньому і судовому слідствах.

Органи попереднього слідства звинувачують Сергія Мельника в учиненні умисного вбивства гр-ки Тетяни Лелюк біля її будинку № 4 по вул. Рівненській, 22 лютого 1996 року близько 20 години за таких обставин: Мельник зустрів Лелюк і запропонував вступити з ним у статевий зв'язок. Лелюк відмовила, тоді Мельник узяв із землі камінь і наніс удар потерпілій з метою подолати її опір. Коли Лелюк знепритомніла, він відтягнув її на город біля будинку № 6, двічі зґвалтував, а потім з метою приховати вчинений злочин убив її.

Кримінальна справа за фактом убивства гр-ки Тетяни Лелюк була порушена 24 лютого 1996 року слідчим прокуратури за ознаками злочину, передбаченого ст. 94 Кримінального кодексу України.

20 березня 1996 року в районному відділі внутрішніх справ свідок Мельник зізнався у вчиненні зґвалтування та вбивства гр-ки Лелюк. І з ним, як свідком по справі, було проведено відтворення обстановки та обставин події.

20 березня Мельник був затриманий як підозрюваний у вчиненні злочину, передбаченого п. «ж» ст. 93 КК, і допитаний прокурором району без участі захисника. 21 березня слідчий пред'явив Мельнику обвинувачення і допитав його без участі захисника.

На думку органу попереднього слідства, винність Мельника у вчиненому злочині доведена такими доказами:

- показаннями Мельника як свідка, підозрюваного, обвинуваченого;
- протоколом відтворення обстановки та обставин події;
- висновком експертизи речових доказів, згідно з якими кров на одязі підсудного не виключає походження від потерпілої;
- висновком судово-медичної експертизи.

У судовому слідстві ці докази були ретельно перевірені. Так, підсудний Сергій Мельник в суді своєї вини не визнав і пояснив, що на попередньому слідстві його змусили зізнатися у вчиненні зґвалтування та вбивства Тетяни Лелюк працівники міліції, але після арешту він відмовився від показань, даних на початковому етапі слідства. 22 лютого 1996 року він закінчив роботу о 19 годині і разом із співпрацівником Доденком пішли на автобусну зупинку. Довго чекали автобуса. На своїй зупинці «Рівненська» вийшов і пішов додому, в будинок № 12. Він проходив біля будинку № 4, але нікого не зустрів. Вдома він був, як завжди, після 20 години, а точніше, десь о 20 годині 20 хвилин. Потерпілу він не знав. Місце події йому показали працівники міліції. Спочатку йому

розповідали, що сталося і як, а потім допитали його як свідка злочину. Але він категорично відмовлявся від попередніх показань на слідстві і заявляв суду про свою непричетність до цього злочину.

Свідок Доденко підтвердив суду, що він з Мельником закінчили роботу о 19 годині і разом пішли на автобусну зупинку, довгенько, десь хвилин 30—35, чекали транспорту, разом сіли в автобус і поїхали. Мельник зійшов на зупинці «Рівненська», а він поїхав далі, додому.

Свідок Мельник Тамара суду пояснила, що 22 лютого 1996 року її чоловік Мельник Сергій прийшов з роботи, як завжди, після 20 години, і вони ще разом дивилися «Новини» ОРТ. Сергій завжди приходить з роботи і спочатку дивиться «Новини» ОРТ, а потім вечеряє. Він рідко встигає на початок новин, тому що працює до 19 години, а транспорт ввечері працює погано.

21 березня 1996 р. Сергія затримала міліція за вбивство, якого він не вчиняв і не міг вчинити. Як вважає Мельник Тамара, її чоловіка затримали тільки тому, що він завжди повертається з роботи десь близько або після 20 години і виходить на зупинці «Рівненська», в районі якої і було вбито жінку 22 лютого.

У судовому засіданні були допитані експерти, які проводили експертизи по цій справі.

Експерт Івашко Василь у суді підтвердив висновки експертизи речових доказів. Відповідно до висновку «на майці, штанах Мельника встановлена кров людини, яка може походити як від потерпілої, так і від підсудного, чи іншої людини з групою крові ОХВ. І в підсудного, і в потерпілої однакова група крові. Статеву належність крові встановити неможливо».

Підсудний Мельник суду пояснив, що за день до його арешту, тобто десь 19 березня, він вранці голився і порізався, декілька плям крові залишилися на майці та штанах.

У цій частині показання підсудного підтверджує свідок Мельник Тамара, вона бачила плями від крові на майці Мельника Сергія, котрий пояснив, що голився і порізався, і запропонувала йому переодягти майку, але Сергій відмовився, бо запізнювався на роботу.

Під час судового слідства були досліджені акт та висновки медичної експертизи. З висновків вбачається, що сперма, виявлена у Лелюк, не є наслідком зґвалтування потерпілої підсудним за обставин, які були покладені органом попереднього слідства в основу обвинувачення Мельника. Вона може походити або від декількох осіб, або від однієї особи з групою крові АВО. У Мельника група крові ОХВ. Чи є Мельник так званим парадоксальним виділювачем, встановити експертам не вдалося.

Всупереч вимогам ст. 21, 45, 46 Кримінально-процесуального кодексу після затримання як підозрюваного у вчиненні вбивства при обтяжуючих обставинах Мельнику не роз'яснили його права мати захисника, побачення з ним до першого допиту. Не роз'яснили обвинуваченому Мельнику його право мати захисника і побачення з ним перед пред'явленням обвинувачення за п. «ж» ст. 93 Кримінального кодексу і допитом його як обвинуваченого.

Шановні судді!

Аналіз та оцінка доказів, зібраних органом попереднього слідства, ретельне їх дослідження в суді дають підстави вважати, що обвинувачення Мельника у вчиненні умисного вбивства гр-ки Лелюк при обтяжуючих обставинах даними судового слідства не підтверджується. Викладене дозволяє зробити висновок: участь підсудного Мельника у вчиненні даного злочину не доведена.

У зв'язку з цим я відмовляюся від обвинувачення, висунутого органом попереднього слідства відносно Мельника Сергія Івановича за п. «ж» ст. 93 Кримінально-процесуального кодексу, і пропоную суду його виправдати за недоведеністю участі підсудного у вчиненні злочину.

Шановні судді!

Вважаю, що виправдувальний вирок по даній кримінальній справі сприятиме встановленню істини. Шлях до істини єдиний — виправдати невинного, реабілітувати його чесне ім'я, репутацію.
1.8. Промова прокурора при відмові від обвинувачення в кримінальній справі В.І. Чечка

Шановний суд!

. Згідно з вимогами ст. 36 Закону України «Про прокуратуру», ст. 264 Кримінально-процесуального кодексу України прокурор підтримує обвинувачення в судових дебатах, коли винність підсудного у вчиненні злочину доведена судовим слідством, і відмовляється від обвинувачення, коли дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення.

Всебічне, повне, об'єктивне дослідження кримінальної справи щодо обвинувачення Чечка за ч. 3 ст. 140 Кримінального кодексу України свідчить, що дані судового слідства не підтверджують висунутого органом попереднього слідства обвинувачення. У зв'язку з цим вважаю, що сьогодні обов'язок прокурора в інтересах держави, суспільства, особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, сприяти встановленню законності і справедливості, запобігти засудженню невинного і допомогти суду прийняти правильне рішення по справі.

Органи попереднього слідства обвинувачують Чечка Віктора Івановича у крадіжці індивідуального майна гр-ки Лучини Степаниди Іванівни з квартири 12 будинку № 4 по вул. Шевченка, яку підсудний скоїв 20 травня 1997 року близько 14 години, тобто у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 140 Кримінального кодексу, — викрадення індивідуального майна громадян, що завдало значної шкоди потерпілому, із проникненням у житло.

Підсудний у судовому засіданні, як і на попередньому слідстві, своєї вини не визнав, заперечував докази, зібрані по вправі, і виклав версію про свою непричетність до крадіжки.

Органи попереднього слідства вважали, що винність Чечка у крадіжці доведена зібраними по справі доказами:

- речовим доказом — золотою каблучкою, яка належала потерпілій, була викрадена разом з іншим майном і речами 20 травня 1997 р., а вилучена у Чечка при затриманні 20 липня;
- явкою з повинною Чечка, в якій він виклав обставини вчинення крадіжки майна з квартири Лучини;

- протоколом впізнання особи. Свідок Мовчан серед чоловіків, пред'явлених для впізнання, вказала на Чечка, як на чоловіка, якого вона бачила біля квартири Лучини 20 травня 1997 року після обіду з валізою.

У ході судового слідства Чечко стверджував, що він не вчиняв злочину. Гр-ку Лучину раніше не знав і не має уявлення, де вона проживає. Явку з повинною написав за вказівкою робітника міліції, який затримав його і обіцяв відпустити, якщо він напише явку про крадіжку. Він написав про обставини крадіжки, як запропонував працівник міліції. Але його з міліції не відпустили і затримали. Він на попередньому слідстві заперечував свою причетність до крадіжки майна з квартири Лучини. Золоту каблучку він придбав десь 3 місяці тому, тобто у квітні, на базарі у незнайомого чоловіка за 300 грн.

Потерпіла Лучина суду пояснила, що вона 20 травня 1997 року після 18 години повернулась з роботи додому, двері в квартиру були відчинені. Вона побачила, що в квартирі відсутні речі: відеоманітофон, музичний центр, золота каблучка та інші речі, всього на суму близько 3000 грн. 25 липня її викликав слідчий і показав каблучку, яка дуже схожа з тією, яку викрали у неї 20 травня 1997 р. Слідчий сказав, що чоловік на прізвище Чечко вчинив у її квартирі крадіжку. Вона Чечка не знала і ніколи не бачила біля свого будинку.

Свідок Мовчан Васирина суду пояснила, що 20 травня 1997 року близько 14 години вона піднімалася сходами на свій поверх, біля дверей квартири 12, в якій мешкає Лучина, побачила незнайомого чоловіка років 30, чорнявого, одягненого у спортивний костюм. У нього була валіза. Наступного дня сусіди розповіли, що квартиру Лучини пограбували. 21 липня 1997 року її запросив слідчий і показав через вікно чергової частини на чоловіка, який вчинив крадіжку речей у Лучини. Чоловік був чорнявий, років 30, але вона не дуже була впевнена, що це той, якого вона бачила 20 травня з валізою. Слідчий сказав, що це він, у нього навіть вилучили золоту каблучку, яка була викрадена разом з іншими речами з квартири Лучини.

Потім слідчий запропонував Мовчан впізнати цього чоловіка серед інших, що вона і зробила. Його прізвище Чечко. У судовому засіданні свідок Мовчан не стверджувала, що Чечко і чоловік, якого вона бачила 20 травня з валізою в руці біля дверей квартири Лучини, є одна і та ж особа.

Таким чином, судовим слідством встановлено, що при проведенні впізнання слідчий порушив вимоги Кримінально-процесуального кодексу України і до провадження даної процесуальної дії показав свідку особу, тобто Чечка, яку необхідно було впізнати серед інших чоловіків, який вчинив крадіжку речей з квартири Лучини і якого свідок бачила з валізою біля дверей потерпілої 20 травня 1997р.

При проведенні перехресного допиту у судовому засіданні підсудного Чечка і свідка Мовчан підсудний стверджував, що його не могла бачити Мовчан біля квартири Лучини, тому що він крадіжку не скоював. Свідок Мовчан не заперечила показанням підсудного в суді, не може впевнено стверджувати, що Чечко і чоловік, якого вона бачила 20 травня біля дверей квартири Лучини з валізою в руці, одна й та сама особа. Протокол очної ставки писав слідчий, вона була без окулярів і

не читала протокол вголос, а тільки його підписала. Мовчан підтвердила показання Чечка на попередньому слідстві, зокрема при проведенні очної ставки Чечко заперечував вчинення крадіжки з квартири Лучини.

Шановний суд!

Обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях. Аналізуючи докази, які були зібрані на попередньому слідстві і ретельно досліджені в суді, вважаю, що висунуте Чечку обвинувачення не підтверджується даними судового слідства. В основу обвинувачення не можуть бути покладені недостовірні та сумнівні докази. Усі сумніви щодо доведеності вини підсудного тлумачаться на його користь. Викладене дозволяє зробити висновок, що судовим слідством не доведена участь підсудного Чечка у вчиненні крадіжки індивідуального майна з квартири гр-ки Лучини, оскільки не зібрано достатніх доказів його вини у скоєнні злочину.

Шановний суд!

Вважаю, що дані судового слідства дають підстави для винесення виправдувального вироку за недоведеністю участі підсудного у вчиненні злочину.

У зв'язку з цим прошу виправдати Чечка Віктора Івановича, обвинуваченого за ч. 3 ст. 140 КК України, на підставі ст. 213 п. 2 КПК України за недоведеністю його вини у скоєнні цього злочину.

Завдання

1. Прочитайте захисну промову С. Андрієвського у справі Андреева і розкажіть, як він добивається ясності й точності викладу.

2. Порівняйте вступні частини заключних промов головних обвинувачів від СРСР і СІЛА на Нюрнберзькому процесі і дайте їм характеристику.

3. Визначте обсяг окремих частин і порядок їх розташування в обвинувальних промовах Р. Руденка і О. Коляди.

4. Проаналізуйте процес доказування дванадцяти побічних доказів у захисній промові С. Любітова у справі Назаренка.

5. Визначте обсяг окремих частин і порядок їх розташування в захисних промовах С. Андрієвського, С. Любітова, С. Ткаченка.

6. Зробіть критичний аналіз надрукованих судових промов.

7. Проаналізуйте порушення норм КПК України, допущених слідчими в наведених промовах прокурорів при відмові від обвинувачення.

Глава 2. Мислителі стародавнього і сучасного світу про ораторське мистецтво.

Друкується за виданнями: Сагач Г.М. Золотослів. К., 1993; Об ораторском искусстве. М., 1980.
2.1. Про якості оратора

Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він повинен бути людиною справедливою і тямущою у справах справедливості.

Платон

Обов'язок оратора — говорити правду.

Платон

Я стверджую, що якби у будь-яке місто прибули оратор і лікар, і якби у Народному зібранні чи у будь-якому іншому зібранні зав'язалася суперечка, кого з двох обрати лікарем, то на лікаря ніхто і дивитися не схотів би, а обрали б того, хто володіє словом, — варто було йому лише забажати...

Оратор здатен виступати проти будь-якого супротивника і з будь-якого приводу так, що переконає натовп швидше від усякого іншого... Але зовсім не слід з цієї причини віднімати славу ні у лікаря (хоча оратор і міг би це зробити), ні у решти знавців своєї справи.

Платон

Оратор користується народною прихильністю лише тоді, коли завчасно продумує, що буде говорити: лише цим доводить він свою відданість народу, а той, хто не турбується, як буде сприйнята його промова, діє... як людина, яка більше спирається на силу, ніж на переконання.

Демосфен

Ну а хто ж є обманщик держави? Хіба це не той, хто говорить одне, а думає інше?.. А чи можна назвати ще інший злочин з боку оратора, який би заслуговував більш тяжкого звинувачення, ніж те, коли він для себе думає не те, що говорить на словах?

Демосфен

Ні, нічим не можна принести більшої шкоди, ніж повідомляючи брехню. Саме так, якщо ті люди, в яких державна діяльність полягає у промовах, не казатимуть правду, тоді хіба можна надійно керувати державою?

Демосфен

Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у лаві, розв'язувати справи великої важливості і завжди прагнути перемоги.

Квінтіліан

Оратор є красномовним тільки тоді, коли здається всім, що він говорить правду.

Квінтіліан

Я щиро скажу, що там немає прямого красномовства, де не видно жодної ознаки, за якою можна було б пізнати людину мужню й добродійну.

Квінтіліан

Оратором є лише той, хто в змозі говорити з кожного питання гарно, вишукано і переконливо, відповідно до важливості предметів, на користь часові і для задоволення слухачів.

Тацит

Не може бути оратором і ніколи ним не був той, хто, наче воїн, який вступає у всеозброєнні в битву, не з'являвся на форум, озброєний усіма знаннями.

Тацит

Найбільша цінність оратора — не тільки сказати те, що потрібно, але і не сказати того, чого не треба.

Цицерон

Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження.

Вчити — обов'язок оратора, давати насолоду — честь, яка надається слухачу, справляти ж сильне враження — необхідність.

Цицерон

Балакучих людей знав я декількох, а красномовної людини — досі жодної. Балакучою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно й ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальнозживаними поняттями, а красномовною — тільки ту, яка будь-який обраний нею предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став більш вражаючим і пишним, і яка засвоїла і запам'ятала всі ті знання, що можуть служити джерелом красномовства.

Цицерон

Що стосується вправ для розвитку голосу, дихання, рухів тіла й, нарешті, язика, то для них потрібні не стільки правила науки, скільки праця. Тут необхідно з великою суворістю відбирати собі взірці для наслідування; причому приглядатися ми повинні не лише до ораторів, а й до акторів, щоб наша невправність не вилилася в якусь огидну й шкідливу звичку.

Цицерон

... Він (Цезар) сказав: «Вчений це був муж, дитино, вчений, до того ж любив батьківщину».

Оратор, достойний уваги, є той, хто користується словами для думки, а думкою для істини й доброчесності.

Ф. Фенелон

Оратор говорить не з тим єдино, щоб його розуміли. Головний його намір, щоб переконати й схвилювати, у чому він не зможе перемогти, якщо не відшукає насолоди. Він хоче увійти у розум і серце, а це він не інакше зможе зробити як проходячи через уяву...

Ш. Роллен

Говорити багато й добре є дар гострого розуму, говорити мало й добре є властивістю мудрого, говорити багато й погано означає дурня, говорити мало й погано є ознакою божевільного.

Ф. Ларошфуко

Гонористість — найбільша перешкода істинному красномовству.

К. Гільті

Нічого немає легшого, як відрізнити людину, яка добре відчуває, але погано говорить, від тієї, яка добре* говорить і нічого не відчуває.

Д. Дідро

Оратор, проповідник також з'являються перед публікою власною персоною, подібно до актора... Але тут велика різниця. Оратор з'являється для того, щоб говорити, а не для того, щоб виставляти себе напоказ: він виступає у своєму власному вигляді, грає не когось іншого, а тільки самого себе, говорить від власного імені, висловлює чи повинен висловлювати тільки власні думки; оскільки людина і дійова особа тут єдині, він на своєму місці... Але актор на сцені, розігруючи чужі почуття,

проголошуючи лише те, що йому вказано, зображуючи часто якусь фантастичну істоту, розчиняється і начебто щезає у своєму герої.

Жан-Жак Руссо

Без природних обдаровань оратором бути неможливо, але теорія покаже початківцю, як слід користуватися такими фізичними засобами, які дала йому природа, як слід впливати на розум і серце його слухачів.

А. Левенстім

Той хто бажає гарно говорити або писати, повинен обов'язково добре мислити й хороший мати смак.

/ . Зульцер

Красномовний софіст, який, проте, не любить логіки, порівняно з оратором-філософом — це те саме, що спритний фокусник порівняно з математиком.

С Шамфор

Платон, поєднуючи мудрість із красномовством, майстерно схиляв до себе серця і дух своїх слухачів не блюзнірством і хитрощами, але більше силою істини.

К. Віланд

Говори з переконанням — слова й вплив на слухачів придуть самі собою.

/ . Гете

Джерело красномовства — у серці.

Дж. Мілль

Добре говорити — значить просто добре думати вголос.

Е. Ренан

Тільки забуваючи про самих себе, можемо ми захопитися якоюсь справою і зробити її апостолом. Політичний діяч захоплює маси, коли бореться за дорогу для нього справу; оратор, коли виступає з промовою і турбується тільки про успіх тієї ідеї, яку він хоче викласти перед своїми слухачами; чим глибше у ній переконаний, чим більше захоплений нею, тим менше він буде думати про власну особу, про те, як він увійде, як поклониться аудиторії, чи про ефектне закінчення, яке він приготував для закінчення своєї промови.

П. Дюбуа

Не можна бути красномовним оратором без пристрасного прагнення добра й свободи.

Е. Ренан

ПЛУТАРХ

Про Демосфена і Цицерона *

* Друкується за виданням: *Плутарх. Порівняльні життєписи.* — К., 1991.— С. 312-318.

I

Божество з самого початку, як мені вбачається, створило Демосфена і Цицерона за однією подобою, бо не лише характером одного й другого надало сугубо схожих рис: і честолюбство, і

вільнолюбство — це воно визначило їхню поведінку як державних діячів, і малодушність віч-на-віч з небезпеками та війнами, але додало ще й чимало випадкових збігів. Навряд чи можна знайти двох інших ораторів, які, будучи людьми незначними і скромними, здобули б славу й могутність, вступили в бій з царями й тиранами, втратили дочок, були вигнаними з батьківщини, повернулися з пошаною, знову втікали і, спіймані ворогами, загинули саме тоді, коли вмерла свобода їхніх співвітчизників. І якби отак характер і випадок, немов художники, не влаштували між собою змагання, то важко було б вирішити питання, в чому полягає схожість цих двох мужів: чи в особистостях їхньої вдачі, чи в життєвих перипетіях.

...Демосфен обладнав собі в підземеллі приміщення для вправ, яке, до речі, збереглося й понині, і, заходячи туди щоденно, вчився прийомів акторського мистецтва та зміцнював свій голос. Часто проводив він там по два, а то й три місяці підряд, поголивши собі половину голови, аби було соромно показатися людям на очі, навіть якби дуже захотілося.

Але цим він не обмежився: будь-які зустрічі, бесіди, ділові переговори він використовував як привід і предмет для наполегливої роботи. Залишаючись наодинці, він чимскоріше спускався в свою кімнату для вправ і там відтворював увесь хід розмов, а також докази, висловлені в них.

Запам'ятовуючи промови, які йому довелося почути, він намагався відновити в пам'яті послідовність міркувань і мовні періоди. Крім того, придумував усілякі виправлення і способи іншого висловлення того, що сказав він сам або хтось інший. Звідси і взялася думка, начебто він був мало здібний від природи, і вся сила його вислову та майстерність здобуттяжкою працею.., а Пітей одного разу пожартував, що докази Демосфена тхнуть ґнотою. «Тільки ж твоя й моя лампи знають не одне й те саме», — ущипливо зауважив йому Демосфен.

...Він доводив, що той, хто готується до виступу, — справжній друг народу, бо така підготовка свідчить про повагу до народу, а цілковито не дбати про те, як люди сприймають промову, — властивість прихильника олігархії, який більше розраховує на насильство, аніж на словесне переконання.

Свої тілесні вади Демосфен намагався усунути різними вправами, про що повідомляє Деметрій Фалерський, посилаючись на слово самого оратора, вже тоді літньої людини. Нечітку, шепеляву вимову він виправляв у той спосіб, що в рот вкладав камінці і так виголошував уривки з творів поетів. Голос свій він зміцнював тим, що розмовляв на бігу чи підіймаючись на гору, або тим, що виголошував вірші чи якісь речення, не переводячи подиху. Вдома у нього було велике дзеркало, стоячи перед яким, він виконував свої вправи.

Демосфен обрав собі чудове поле діяльності державної — захист греків від посягань Філіпа на свободу Греції. Він з честю боровся проти Філіпа і скоро здобув гучну славу та привернув до себе рагу красномовством і відвагою, що ним захоплювалася вся Греція, цінував його сам великий цар, а при дворі Філіпа набагато більше було мови про нього, ніж про інших народних вождів. Навіть його противники визнавали, що мають справу з видатною людиною. Так відзивалися про Демосфена його обвинувачі Есхін і Гіперід.

...Відомо, що він у політичній діяльності від самого початку обстоював ті самі погляди, і не тільки в житті не змінював своїх переконань, а навіть не пошкодував свого життя, щоб не зрадити їх.

...Вся його державна діяльність була, якщо можна так висловитись, настроєна на один, незмінний лад, зберігаючи завжди той самий тон. За твердженням філософа Панетія, промови Демосфена переважно написані з тією думкою, що слід вибирати лише морально прекрасне і віддавати йому перевагу заради нього самого. Сюди належать такі промови, як «Про вінок», «Проти Аристократа», «Про звільнення від провинностей», «Філіппіки».

Демосфен загинув. Помер він так.

Дізнавшись, що Демосфен шукає захисту біля вівтаря храму Посейдона на острові Калаврії, Архій переправився туди з фракійськими списоносцями на невеликих суднах і почав намовляти Демосфена вийти з храму й разом поїхати до Антіпатра, запевняючи, що йому не зроблять нічого поганого. Демосфен якраз напередодні вночі бачив дивний сон. Йому снилося, що він як трагічний актор змагався у грі з Архієм, і, хоч грав чудово і глядачі не шкодували йому оплесків, через слабку й бідну постановку його не нагородили.

Отож, у відповідь на улесливу мову Архія Демосфен, не підводячись із землі, поглянув на нього і сказав: «Архію, як на мене не справляла враження твоя гра, так тепер не переконують твої обіцянки». Тоді розлючений Архій пустив у хід погрози. На це Демосфен зауважив: «Ось вони справжні віщування з македонського триніжка.., а раніше ти просто грав роль. Підожди-но трохи, я хочу написати рідним пару слів». З цими словами він відійшов у глибину храму, взяв аркуш, немов бажаючи писати, підніс до рота очеретяне перо і прикусив кінчик, як робив звичайно, коли над чимось замислювався перед тим, як написати.

Деякий час він так сидів, потім закутався в плащ і похилив голову. Списоносці, які стояли за дверима, глузували з нього, гадаючи, що він дрижить від страху, обзивали його боягузом і нікчемою. Архій знову підійшов і переконував його встати, повторюючи попередні запевнення і обіцяючи помирити його з Антіпатром.

Демосфен, відчувши, що отрута вже почала діяти, відслонив обличчя, сміливо поглянув на Архія і сказав: «Ось тепер ти можеш зіграти роль Креонта з трагедії і кинути моє тіло без поховання. Я, добрий Посейдоне, виходжу з твого храму ще живим, але Антіпатр і македоняни не побоялися осквернити навіть твоє святилище».

Вимовивши ці слова, він попросив підтримати його, бо вже хитався і дрижав усім тілом. Ледве він устиг ступити кілька кроків і пройти вівтар, як упав і зі стогоном сконав.

...По якомусь часі афінський народ належно вшанував його пам'ять: він поставив бронзову статую Демосфена і відповідною постановою надав право найстарішому з його роду харчуватися в пританей. На п'єдесталі був викарбуваний усім відомий напис:

«Мав би ти силу таку, Демосфене, як розум, могутню, то македонський Арей влади в Елладі б не взяв».

...Маючи, як цього вимагає Платон, натуру жадібну до знань і схильну до філософствування, спроможний сприймати будь-яку науку й не гребувати ніяким видом знання чи освітнім предметом, Цицерон з особливою пристрастю тягнувся до поезії.

Збереглася донині його невеличка поема «Главк Понтійський», яку він написав ще в дитячі роки тетрасетрами. З часом удосконаливши свій поетичний таланти і спробувавши своїх сил у різноманітних видах поезії, Цицерон уславився не лише як найвидатніший оратор, а й як визначний поет. Щоправда, слава ораторського обдаровання Цицерона не поблякла понині, хоч у красномовстві з того часу відбулися чималі зміни, а поетична його творчість у зв'язку з появою багатьох талантів цілком утратила славу й пішла в забуття.

Голос він мав сильний і приємний, але різкий і не відшліфований. У промовах, які вимагали сили й пристрасті, голос його постійно підвищувався настільки, що здавалося, ось-ось зірветься.

... Тіло його, загартоване вправами, стало здоровим, як у справжнього юнака, а голос, тепер уже вироблений, набрав приємного звучання й сили і відповідав фізичному стану.

Лише Аполоній слухав його без виразного задоволення, а після закінчення промови довго сидів у задумі. Нарешті, помітивши, що Цицерон знімає окуляри, сказав: «Я хвалю тебе, Цицероне, і дивуюсь твоєму обдарованню, але мені жаль нещасної Греції, коли я бачу, як те єдине з прекрасного, що нам залишилося, — освіченість і красномовство — завдяки тобі переходять до римлян».

... Та коли Цицерон, честолюбний від природи і надто заохочуваний батьком і друзями, почав виступати в суді як захисник, він вийшов на перше місце не поступово, а відразу прославився, випередивши далеко всіх ораторів, що суперничали між собою на форумі. Кажуть, що в нього, як і в Демосфена, слабким місцем була акторська виразність, через те він наполегливо вчився в комічного актора Росція і трагічного — Езопа.

Особливою заслугою Цицерона є те, що він зумів показати римлянам, скільки привабливого й прекрасного таїть в собі красномовство. Він довів їм, що справедлива справа непереможна, якщо її належно висловити, і що розумний державний діяч повинен завжди у своїх вчинках мати на оці істину, а не вдаватися до лестощів, уміти красномовством принести користь, не завдаючи болю.

... Йому вчинили небачені досі почесті і присвоїли звання «батька Вітчизни». На мою думку, Цицерону першому з-поміж римлян був присвоєний такий титул.

... Багато римлян недолюбливали його не через якийсь ганебний вчинок, а тому, що він відвертав від себе людей постійним самовихвалянням і самозвеличанням.

... Цицерон дошкульно глузував з людей просто заради сміху, за що його недолюбливали.

Цицерон повернувся на шістнадцятому місяці вигнання. Міста зустрічали його з такою бурхливою радістю, що навіть слова самого Цицерона, котрий згодом описав ці дні, виявляються не досить виразними. А сказав він, що вся Італія несла його на плечах і так внесла в Рим.

... Тим часом наспіли вбивці — центуріон Геренній і військовий трибун Попілій, якого Цицерон колись захищав, звинуваченого в батьковбивстві, а також їхні підручні. Знайшовши двері зачиненими, вони вдерлися в дім. Цицерона там не знайшли, а всі, хто був усередині, казали, що не

знають, де він перебуває, лише якийсь молодик на ім'я Філолог, котрий одержав у Цицерона гарну освіту й виховання, вільновідпущених його брата Квінта, сказав трибуну, що Цицерона понесли на ношах глухими тісними стежками до моря.

Захопивши з собою кількох чоловік, трибун помчав до виходу з гаю кружною дорогою, а Геренній бігом гнав стежкою. Почувши тупіт, Цицерон наказав рабам зупинитися й покласти ноші на землю. Підперши, за звичкою, лівою рукою підборіддя, він безстрашно чекав на своїх катів, брудний, давно не голений, із змарнілим від журби обличчям.

Більшість присутніх заплющила очі, коли Геренній убивав його. Цицерон сам підставив шию під меч і Геренній перерізав йому горло. Так загинув Цицерон на шістдесят четвертому році життя.

Відповідно до наказу Антонія, Геренній відрубав йому голову й руки, якими він написав «Філіппіки».

Цицерон сам назвав промови проти Антонія «Філіппіками», так вони називаються по сьогодні.

2.2. Сила й краса красномовства

Красномовство є мистецтво управляти умами.

Платон

Красномовство належить до тих мистецтв, які усе здійснюють і усього досягають словом... Адже воно зібрало й тримає у своїх руках, можна сказати, сили усіх мистецтв!

Платон

Заговори, щоб я тебе побачив.

Сократ

Красномовству властиво захоплювати серця й хвилювати їх усякими способами. Воно то вривається в думки, то закрадається в них, сіє нове переконання, визволяє вкорінене.

Цицерон

Кінцева мета красномовства — переконувати людей.

Ф. Честерфілд

Красномовство необхідне таке, яке відкидало б усяку нещирість й манірність, але яке, однак, мало б здоровий блиск і переймало красу від сил своїх. Бо у промові повинно бути те саме, що буває у тілі людському, яке бере свої істинні прикраси від доброї своєї будови.

Ш. Роллен

Красномовство — це мистецтво говорити так, щоб ті, до кого ми звертаємося, слухали не лише без труднощів, але із задоволенням, і щоб захоплені метою й підбурені самолюбством, вони захотіли глибше у неї проникнути.

Б, Паскаль

Істинне красномовство — це вміння сказати все, що треба, і не більш, ніж треба.

Ф. Ларошфуко

Істинне красномовство виникає самим природним способом із того, що говорять, про те, що думають і чим щоденно живуть, — з думок і уявлень, для нас цілком буденних.

К. Гільті

Красномовство — це дар, який дозволяє нам оволодіти розумом і серцем співрозмовника, здатність тлумачити чи навіяти йому все, що нам потрібно.

Ж. Лайбрюйєр

Завдяки красномовству нас може полонити людина, на яку ми звичайно не звертаємо уваги. Розум не лише одухотворює тіло, але певною мірою оновлює його; почуття й думки, які змінюють одне одного, оживляють обличчя і надають йому до одного, то іншого виразу; розумна промова надовго приковує увагу до однієї й тієї самої людини.

Жан-Жак Руссо

Красномовство давніх часів, тобто красномовство високе й пристрасне більше відповідає правильному смаку, ніж красномовство сучасне; воно є розумнішим і досконалішим, якщо ним правильно користуватися, воно завжди матиме великий вплив на людство... Якщо я не помиляюсь, наше сучасне красномовство належить до такого роду красномовства, яке критики давніх часів іменували красномовством античним, тобто помірним, вишуканим і тонким, яке більш повчало розум, ніж торкалося почуттів, і при якому промова йшла у тоні простої розмови й розвитку аргументації.

Д.Юм

Красномовство — це не що інше, як уміння надати красу логічним побудовам.

Д. Дідро

Красномовство є вірний вираз істинного почуття.

Ж. Лагарп

Немає красномовства без думок... Але для красномовства недостатньо ще того, що заготовлений у вас достатній запас думок: вони надають тільки силу й служать основою. Відчуття становлять його чарівність. Вони лише надають творінню того цілющого теплотвору, який зігріває душу, полонить її й рухає нею... Стрімкість, яка є достоїнством красномовства, може бути плодом тільки душі

полум'яної, чутливої й абсолютно прив'язаної до свого предмета,

А, Тама

Зброя красномовства вимагає мудрості й чесності. Красномовство має однаково як свої небезпеки, так і користь: все залежить від використання; воно може бути й шитом невинності, й мечем мужності, й кинджалом зломовності.

Л. Сегюр

Ораторське мистецтво користується всіма вигодами поезії й усіма її правами...

/ . Гете

Я не знаю, чому красномовство відносять до розряду мистецтв. Воно за своєю метою і значенням повинно стояти значно вище.

Ф. Вейсс

Справжнє красномовство полягає у сутності; але зовсім не у словах,

Ш, Сент-Бев

Одне слово, сказане від щирого серця, діє на наш розум сильніше усіляких найважливіших доказів і переконливіше усіляких розмірковувань, а особливо, коли воно сказане саме тоді, коли треба...

А. Аміель

Слова — теж вчинки.

А. Франс

Красномовство — це теж вид мистецтва, і та обставина, що воно не розвивається саме як вид мистецтва, здавалося б, суперечить духові нашої епохи, епохи словесних битв... Можливо, слід передусім розширити коло людей⁵ які виступають публічно, щоб красномовство знову змогло воскреснути як вид мистецтва. Тоді ми побачимо, що ораторське мистецтво може виявитися у різноманітних формах і, скажімо, поряд з промовою на зборах, надмогильним словом тощо і доповідь, і лекція можуть стати творами мистецтва.

/ . Бехер

А. ЧЕХОВ

Добра новина *(фрагмент)

* Друкується за виданням: *Сагач Г.М.* Золотослів. — С. 264—265.

Ми, російські люди, любимо поговорити і послухати, але ораторське мистецтво у нас у повному занепаді. У земських і дворянських зібраннях, учених засіданнях, на парадних обідах та вечереях ми соромливо мовчимо, або ж говоримо мляво, беззвучно, «понутивши бороди», не знаючи, що не вміємо говорити коротко й незнайомі з тією грацією мовлення, коли при найменшій витраті сил досягається відомий ефект — небагато (за кількістю), але про багато що (за змістом). Лат.: *non multum sed multa*.

У нас багато присяжних повірених, прокурорів, професорів, проповідників, у яких за сутністю їхніх професій слід було б передбачити ораторську жилку, у нас багато закладів, які називаються «говорильними», тому що в них за обов'язками служби багато й довго говорять, але в нас зовсім немає людей, які вміють висловлювати свої думки ясно, коротко і просто. В обох столицях нараховується всього-навсього справжніх ораторів п'ять-шість, а про провінційних златоустів щось не чути.

На кафедрах у нас сидять заїки й шептуни, яких можна слухати й розуміти, лише пристосувавшись до них, на літературних вечорах дозволяється читати навіть дуже погано, тому що публіка давно вже звикла до цього, і коли читає свої вірші який-небудь поет, то вона не слухає, а лише дивиться.

Ходить анекдот про якогось капітана, який начебто, коли його товариша опускали до могили, збирався прочитати довгу промову, але вимовив: «Бувай здоровий!», крякнув і більше нічого не сказав. Щось подібне розповідають про поважного В.В. Стасова, який кілька років тому у клубі художників, бажаючи прочитати лекцію, хвилин п'ять зображував із себе мовчазну, зняковілу статую, постояв на естраді, пом'явся та з тим і пішов, не сказавши жодного слова.

А скільки анекдотів можна було б розповісти про адвокатів, які викликали своєю недорікуватістю сміх навіть у підсудного, про «жерців» науки, які мучили своїх слухачів і врешті збуджували до науки повну відразу. Ми люди байдужі, нудні, у наших жилах давно уже запеклася кров від нудьги. Ми не ганяємося за насолодою й не шукаємо її, і нас тому ніскільки не тривожить, що ми, байдужі до ораторського мистецтва, позбавляємо себе однієї з вищих і найблагородніших насолод, приступних людині. Але не хочеться насолоджуватися, то в усякому разі не завадило б згадати, що в усі часи багатство мови й ораторське мистецтво йшли поруч.

У суспільстві, де зневажається істинне красномовство, панує риторика, святенництво слова або банальна балаканина. І у давні часи, і в новіші часи ораторство було одним із найсильніших важелів культури. Немислимо, щоб проповідник нової релігії не був водночас і захоплюючим оратором.

Усі кращі державні люди в епоху процвітання держав, кращі філософи, поети, реформатори були водночас і кращими ораторами. «Квітами» красномовства був устелений шлях до всякої кар'єри, і мистецтво говорити вважалося обов'язковим.

Можливо, і ми колись дочекаємося, що наші юристи, професори й взагалі посадові особи, зобов'язані по службі говорити не тільки вчено, але й зрозуміло і гарно, не будуть виправдовуватися тим, що вони «не вміють» говорити. Адже в принципі для інтелігентної людини погано говорити повинно б вважатися такою ж непристойністю, як не вміти читати й писати, і у справі освіти й виховання навчання красномовства слід було б вважати неминучим.

2.3. Про ораторське слово. Гармонія думки й слова

Перш за все слід пізнати істину стосовно будь-якої речі, про яку говориш чи пишеш.

Платон

Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага, вона ніколи не буде говорити навмання.

Платон

Тільки в промовах навчальних, які проголошуються заради навчання, у промовах про справедливість, красу й благо є ясність, досконалість, які варті старань.

Платон

Не слова й не звук голосу становлять славу оратора, але спрямування його політики.

Демосфен

Не те добре, коли кричать великим голосом, але те є велике, коли говорять добре.

Демосфен

Усяке слово, якщо за ним не буде справ, уявляється чимось даремним і пустим.

Демосфен

Ні красномовне слово не може приховати поганства діяння, ні хороше діяння не може бути заплямоване огудним словом.

Демокріт

Все, про що маєш намір ти сказати, розглянь перше в умі своєму, бо у багатьох язик випереджає й саму думку.

Ісократ

Достоїнство стилю полягає в ясності: доказом цього служить те, що якщо промова не є ясною, вона не досягає своєї мети. Стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення.

Арістотель

Загальний той промови слід обирати такий, який найбільшою мірою утримує увагу слухачів і який не тільки їх усолоджує, а й насолоджує без пересичення... Хто в змозі довго пити чи їсти тільки солодке? А помірною смаку їжа й пиття легко позбавляють нас від перенасичення. Так у всіх випадках надмірна насолода межує з огидою.

Цицерон

Ми часто говоримо, що одне доречно, а друге недоречно — адже ми часто висловлюємось так про будь-які слова і вчинки, малі й великі, і кожного разу буває видно, наскільки важливе це поняття. Адже «доречно» і «потрібно» — два різних поняття, і засади їхні різні. «Потрібно» означає обов'язковість безвідносно, якій слід наслідувати завжди і у всьому; «доречно» означає начебто відповідальність і згідність із обставинами та особами. Це стосується як вчинків, так і власне слів, а також виразу обличчя, рухів, ходи; усе протилежне буде недоречним.

Цицерон

Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і немудровою.

Сенека

Промова буває трьох родів: деякі відрізнялись якимось окремим родом, але дуже мало хто у всіх трьох однаково. Були оратори, так би мовити, балакучі, які мали однаково величну поважність думок і пишність слів, сильні, різноманітні, пишні, поважні, здатні й готові хвилювати й полонити душі, причому одні досягали цього промовою різкою, суворою, грубою, незавершеною й незаокругленою, а другі — гладкою, стрункою й завершеною.

Були, навпаки, оратори сухі, вишукані, здатні все подати ясно і без подробиць, промовою влучною, відточеною й стислою; промова цього роду у деяких була майстерною, але не обробленою і спеціально уподібнювалася ними до промови грубої і невмілої, а в інших при тій самій бідності досягала благозвучності й вишуканості і бувала навіть квітчастою і помірно пишною.

Але також розташований між ними середній і начебто помірний рід промови, який не має ні вишуканості інших, ні буремності перших, суміжний з обома, який входить до складу такого роду, як кажуть, тече єдиним потоком, нічим не виявляючись, крім легкості й рівномірності: хіба що щось вплете, як вінок, декілька бутонів, прикрашаючи промову скромним убором слів і думок.

Цицерон

Не повинно бути у промові оратора жодного слова, зараженого начебто іржею, жодного смислу, зробленого важко й не плавно за прикладом наших літописців; нехай уникає оратор бридких і низьких жартів, нехай вводить у твір свій різноманітність.

Тацит

Якщо правда, що невинність і красномовство одне й те саме, то на цій підставі я прямо й відкрито заявлю, що нікому у красномовстві не поступлюся. Хто ж, справді, виявиться у цьому випадку красномовнішим за мене, коли я ніколи не роздумував ні про що таке, чого б не наважився сказати голосно?

Апулей

Багато говорити і багато сказати не є те саме.

Софокл

Монети, які найбільше цінуються, — ті, які мають найбільшу вартість при найменшому обсязі; так і сила промови полягає в умінні висловити багато чого кількома словами.

Плутарх

Або якомога коротше, або якомога приємніше.

Плутарх

Відчуйте передусім у собі ті пристрасті, які ви сподіваєтесь викликати в інших.

Горацій

Прекрасна справа — уміти в усіх випадках добре володіти словом, але найпрекраснішим уявляється мені таке уміння, коли того

вимагає необхідність.

Дж. Боккаччо

Немає нічого красномовнішого, ніж глибокі роздуми.

Я. Трюбле

Красномовство повинно бути стрімким. Якщо воно таким не буде, тоді не стільки справить враження, та й не справить його взагалі, якщо надто довго буде зупинятися на довгих відчуттях і одних

думках.

Я. Трюбле

Справжній оратор прикрашає свою промову тільки світлими істинами, найблагороднішими почуттями, виразами сильними й відповідними тому, що бажає він навіяти; він мислить, відчуває, і слова йдуть.

Людина, обдарована великою душею, з деяким природним хистом говорити... ніколи не повинна боятися браку виразів, її найнезначніші промови матимуть взірцеві риси, яких високомовні промовці не в змозі навіть наслідувати.

Ф. Фенелон

Істотне повинне поєднуватися з приємним, але приємне слід

черпати тільки в істинному.

Б. Паскаль

Більша частина людей, які хочуть зробити гарні речі, шукає всюди без розбору пишні вирази; вона гадає, що все зробила, якщо назбирала купу чудових і пустих думок: вона прагне тільки обтяжити свої промови прикрасами, подібно до поганих кухарів, які не вміють нічого приправити як належить, і, думаючи, як надати кращого смаку стравам, кладуть у них багато солі й перцю.

Ф. Фенелон

Є стиль засліплюючий, який приваблює пустим блиском виразів чи який ганяється за маловживаними й дитячими думками, або який забрідає у загальні місця, позбавлені усякого смислу, або який сяє не знаю якими квіточками, які опадають, як тільки їх потрусять, або який, нарешті, підноситься до хмар, щоб ухопити високе. Усе це не є істинне красномовство, але смішні й пусті убори.

Ш. Роллен

Ми повинні зберегти пам'ять не про одні тільки діяння людей, а й про їхні слова...

Справді, не можна не погодитися, що промови людей, переповнених досвідом про важливі й складні справи й обставини, настільки ж слугують до примноження знань, наскільки дають поживу красномовству.

Ф. Бекон

Не такою вже малою є влада в галузі переконання, яке здійснюється силою красномовства. Адже якщо майстерна промова здатна голубити, запалювати, полонити у будь-який бік розум людей, то все це відбувається завдяки активній діяльності уяви.

Ф. Бекон

Там, де переконання було головним засобом спрямування суспільства, де людей перше переконували, а потім закликали до дії, — там значно зросло красномовство.

А. Шефстбері

Ніщо не є таким красномовним, як пристрасті наші, особливо коли йдеться про захист прав їхніх. Вони породжують дотепність, прикрашену красномовністю... Легко розрізнити можна людину, яка захищає, істину, і людину, яка захищає предмет пристрасті своєї. Перша говорить коротко, ясно, спокійно. Остання ж говорить широко й довго, хитросплетено, з таким жаром і полум'яністю, що не важко побачити джерело красномовності його. Присутність духу першого походить від упевненості, а надмірний жар останнього — від невпевненості, яка всередині його живе.

Е. Юнг

Мовлення, яке я люблю, це безхитрісне, просте мовлення, таке саме, як на папері, так і на вустах; мовлення соковите й гостре, стисле й щільне, не стільки тонке й прилажене, скільки могутнє й сурове; швидше складне, ніж нудне; вільне від усякої набундюченості, невимушене, сміливе; кожна частка його повинна виконувати свою справу.

М. Монтень

Але хіба не правда, що дзвінка цитата спокушає нас більше, ніж правдиве мовлення?

М. Монтень

Є галузі, в яких посередність нестерпна: поезія, музика, ораторське мистецтво.

Які тортури слухати, як оратор пихато виголошує нудну промову або поганий поет з пафосом читає посередні вірші!

Ж. Лабрюйєр

Є такі люди, які говорять раніше, ніж подумують, є й такі, котрі, навпаки, втомливо уважні до того, що вони говорять... Страждаєш від тяжкої роботи їхнього розуму. Вони начебто навантажені фразами й різними зворотами. У них все продумане, навіть жести й постава; вони не ризикують ні найменшим слівцем, хоча б воно могло справити найкращий ефект, в них не вирветься нічого несподіваного, мовлення їхнє не тече вільним потоком: вони говорять правильно й нудно.

Д. Дідро

Великі інтереси — великі пристрасті. Ось джерело великих слів, повновагомих слів.

Д. Дідро

Хвилююче питання несподівано пробуджує красномовство у людині.

Д. Дідро

Хоч би якою високою була майстерність, без ідеалу немає істинної краси. Краса ідеалу вражає всіх людей без винятку, краса майстерності приваблює лише знавця... Істинне красномовство буде непомітним. Якщо я помічаю вашу красномовність, значить, ви не достатньо красномовні. Різниця між достоїнством майстерності й достоїнством ідеалу в тому, що одне полонить зір, а друге полонить душу.

Д. Дідро

Уміння ненароком зробити фразу — один із найважливіших секретів красномовства.

С. Шамфор

Філософія розпізнає добродетності, корисні з точки зору моральної і громадянської, красномовство створює їм славу.

С. Шамфор

Промова, так само як і наші вчинки, створює сприятливе враження тільки тоді, коли вона сповнена невимушеності, простоти й щирості.

Ф. Вейсс

Дбай більше про істину слів, ніж про красу мовлення.

К. Еккартсгаузен

Сказати щось ґрунтовне і водночас дуже гарне - справа нелегка, у крайньому випадку у той момент, коли відчуваєш красу не завжди вловлюєш ґрунтовність.

Г. Ліхтенберг

Справжнє красномовство полягає у сутності, але зовсім не у словах.

Ш. Сент-Бев

Доки кожне слово вимовляється правдиво, доти і мистецтво слова удосконалюється.

Дж. Рескін

Тільки щиро висловлюючись, ви можете навчитися думати.

Дж. Рескін

Якою великою є перевага живого слова перед написаним! Люди зачаровуються жестом, голосом, усією навколишньою обстановкою... Якщо вони хоч трохи прихильні до мовця, вони спочатку захоплюються, а потім уже прагнуть зрозуміти, що він говорить... У письменника немає таких палких прихильників: його твір читають у вільний час у селі чи в тиші кабінету; люди не збираються разом, щоб йому аплодувати... хоч би якою гарною була його книга, її читають із упередженою думкою, що вона є посередньою... це не звуки, які тануть у повітрі й забуваються: що написано, того не зітреш.

Ж. Лабрюйєр

Мабуть, в усне мовлення можна вкласти ще тонший смисл, ніж у писемне.

Ж. Лабрюйєр

Животворне слово людини справляє на нас таку дію, яку не справляють ні книги, ні роздуми; воно сильніше вражає душу, глибше вкорінює в неї враження.

С. Пелліко

Писемне слово... все ж більше абстрактне й обмежене, менш вільне ніж усне, якому всю його вагомість може надати безпосередньо присутня особа.

Л. Фейербах

Написане слово — це бідняк, який пробиває собі шлях у світ власними зусиллями, у той час як усне, живе слово досягає вищих посад завдяки рекомендаціям її світлості княгині фантазії та її камердинерів — очей та вух.

Чимало скарбниць у світі відкривається, як Сезам казкового Алі-Баби, словесним ключем.

Ван-Дайк

Усне мовлення — одне з найсильніших знарядь людини... Між книгою прочитаною і книгою переказаною немає ніякої різниці в ідеях; але ці ідеї, які виходять із вуст натхненної ними людини, доходять до мозку натовпу за допомогою вуха, яке є широкою дорогою до чуття... Слово вимовлене має значення переважно апостоличне: його бачать, його відчують, воно є животрепетним і схоплюється цілком, просякнуте враженнями й поступом людського духу.

П. Мантегацца

Слово — єдине, що буде жити вічно.

Гезлітт

Немає нічого сильнішого за слово.

Менандр

Ти постарайся знайти більше, ніж сказане в словах.

Овідій

Бесіда — мистецтво, в якому суперником людини виступає усе людство,

Емерсон

Гнучкий язик людини: промов у ньому — край непочатий. Царство словесне невичерпне в усіх напрямках.

Гомер

2.4. Про побудову промови. Композиція виступу

Усяка промова повинна бути складена, наче жива істота, — у неї повинне бути тіло з головою й ногами, причому тулуб і кінцівки повинні пасувати одне одному і відповідати цілому.

Платон

У чому полягає мистецтво промов: вони не повинні бути ні довгими, ні короткими, але в міру.

Платон

Тільки розробка предмета робить промову захоплюючою: адже пізнати самі предмети зовсім не складно. Що ж є, отже, надбанням мистецтва? Створити вступ до промови, причому повернути слухача, збудити його увагу й підготувати його до своїх повчань, викласти справу коротко та ясно, щоб усе в ній було зрозумілим; обґрунтувати свою точку зору та спростувати протилежну і зробити це не хаотично, а за допомогою такої побудови окремих доказів, щоб загальні наслідки впливали із часткових доказів; нарешті, замкнути все це запальником або заспокійливим висновком.

Цицерон

... Бо у промові повинне бути те саме, що буває у тілі людському, яке має свої істинні забарвлення від гарної своєї будови.

Ш. Роллен

Бійся одразу переходити до справи, якщо слухачі щось мають проти неї: щоб ліквідувати упередження, потрібні деякі непрямі шляхи, як потрібні зм'якшувальні припарки перед втиранням мазі.

Ф. Бекон

Форма, в яку одягнені думки оратора, збуджує увагу й захоплення натовпу.

Ф. Честерфілд

Як правило, людина здатна сприймати таку промову, тривалість якої в середньому становить три чверті години, після цього сприйняття падає. Починаючи з цього моменту, плюс, якого домігся оратор, нестримно перетворюється у мінус, і оратор повинен радіти, якщо при "перевищенні середньої тривалості промови плюс і мінус ще знаходяться у стані рівноваги.

/ . Бехер

Вступ до ораторської промови є те саме, що для тіла людського голова. Вступ є найпомітнішою і найвідчутнішою частиною: його слухають з більшою уважністю, він привертає або відволікає увагу слухачів.

Часто, якщо вступ красномовний, слухачі у таке приходять засліплення, що огріхи в інших частинах промови ніким не бувають помічені; якщо ж він поганий, то хоч би якою решта твору була прекрасною, оратор приймається усіма без задоволення; настільки сильними є перші враження.

Вступ взагалі повинен бути скромним і простим; оратор, починаючи говорити шанобливо, може помалу закрадатися в розум своїх слухачів і після того зробитися абсолютним їхнім володарем.

Г. Гайар

...Звичайно приділяють більше уваги початку й вступній частині своїх промов, ніж їхньому висновку.

Потрібно не лише завчасно обдумувати заключення промови, яке стосується безпосередньо самої справи, але й подбати про ті слова, якими було б вишукано й дотепно завершити свою промову.

Ф. Бекон

Заклучення, або завершення промови, справедливо можна назвати ораторським пробним каменем; ось тут він повинен зовсім подолати впертість недовірливих і упередженням переповнених слухачів.

Г. Гайар

Звичайно бояться вступу до промови, але я думаю, що ті, які вміло роблять відступи, подібні до довгоруких, — вони більше можуть захопити.

Ш. Монтеск'є

Лекція, переобтяжена фактами, нагадує вогнище, настільки завалене дровами, що воно починає загасати.

Д. Менделєєв

Коли стала ясною головна, основна думка, ідея усієї промови, тоді чи не стає вона принципом і джерелом решти? Частковості, не пов'язані ні між собою, ні з головною думкою промови, хоч би як багато їх було, не становлять іще багатства думки: без внутрішнього зв'язку промова не може бути складена з них, і живий організм промови не сформується.

Якщо знайдено ідею, сутність, то, хоча вона й проста, однак не тільки не виключає, але, навпаки, об'єднує й зв'язує усі частковості разом; тоді-то вони й цілком визначаються, вкладаючись і виступаючи у певному порядку.

Оле-Ляпрюн

Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, — справжні мучителі слухачів; оплески, які лунають у довгоочікуваному кінці, сприймаються як зітхання, як подяка за те, що нарешті прийшов кінець. Є оратори, майстри публічних виступів, які завчасно точно намічають кінець, щоб потім не шукати його і не знищити цими пошуками ефекту всієї промови.

/ . Бехер

Розвиваючи думку в промові, слід спочатку схему її вкласти в розум слухача, потім у наочному порівнянні показати її уяві і, нарешті, на м'якій ліричній підкладці обережно покласти її на слухаюче

серце, і тоді слухач — Ваш військовополонений і сам не втече від Вас, навіть коли Ви відпустите його на волю, залишиться слухняним Вашим слухачем,

В. Ключевський

Кінець — розв'язання всієї промови. Кінець повинен бути таким, щоб слухачі відчули (не тільки у тоні лектора, це обов'язково), що далі говорити нема чого.

А. Коні

Якщо думка стрибає з предмета на предмет, перекидається, якщо головне постійно переривається, тоді таку промову майже неможливо слухати. Слід побудувати план так, щоб друга думка ^впливала з першої, третя з другої тощо. Або щоб був природний перехід від одного до другого. Природна течія думки дає, крім розумової, глибоку естетичну насолоду.

А. Коні

2.5. Оратор і аудиторія. Контакт оратора з аудиторією

Усякому, хто творить промову, годиться прилаштовуватися до слухачів, хто не хоче слів на вітер кидати.

Сократ

Є три причини, які збуджують довір'я до мовця, тому що є рівно стільки речей, в яких ми віримо без доказів, - це розум, доброчесність і благоприхильність... Крім цих (трьох причин) немає ніяких інших. Якщо таким чином слухачам здається, що оратор має усі ці якості, вони неодмінно проймаються до нього довір'ям.

Арістотель

Слухач завжди співчуває оратору, який говорить із почуттям, якщо навіть він не говорить нічого ґрунтового; ось таким способом багато ораторів за допомогою тільки шуму справляють сильне враження на слухачів.

Арістотель

У той час, коли в інших мистецтвах найвище саме те, що найвіддаленіше віддаляється від думок і поглядів профанів, - в ораторському мистецтві було б найбільшою помилкою відхилятися від звичайних зворотів мови й від середнього людського розуміння.

Цицерон

Збуджувати сміх оратор має не тільки тому, що сама веселість, викликана оратором серед слухачів, робить їх доброзичливими до нього, не тільки тому, що всі дивуються дотепності, яка часто криється в одному слові, особливо коли вона сказана при суперечці чи нападі. Але це необхідно й тому, що, збуджуючи сміх, оратор або розбиває, або заплутує, або принижує, або страхає, або втихомирює супротивника.

Цицерон

Змагання вимагає великих зусиль від оратора. Тут корисніша поміркованість, а іноді й терплячість.

Квінтіліан

Занадто вільні оратори не знають, що ненависть творить більше дії, ніж лайка; бо збуджена нами ненависть робить неадекватними нашого супротивника, а наша лайка робить неадекватними нас самих.

Квінтіліан

Красномовство полягає в умінні встановлювати зв'язком між умами й серцями наших слухачів і нашими власними думками і словами, а це означає, що передусім ми повинні добре вивчити людське серце, знати всі його пружини, лише тоді наша промова дійде до нього і його переконає.

Станемо самі на місце тих, хто нас слухає, і перевіримо на самих себе, чи є вірною обрана нами форма, чи гармонує вона з темою, чи справляє на тих, хто зібрався, таке враження, що вони не в змозі їй протистояти.

Слід по можливості зберегти простоту й природність, не перебільшувати дрібниць, не применшувати значного. Форма повинна бути вишуканою, але цього замало, вона повинна відповідати змістові й мати в собі усе необхідне, але тільки необхідне.

Б. Паскаль

Якби ми так само досконало говорили, як ми відчуваємо, тоді б оратори зустріли мало незговірних слухачів.

Г. Ліхтенберг

Відомо, що, проголошуючи промову, я повинен передусім потурбуватися про те, щоб переконати своїх слухачів... Найсильніше ж переконання — обіцянка сказати нові й дуже важливі речі, щоб привернути увагу аудиторії.

А. Данте

Одна справа земля на початку весни, готова до прийому в себе насіння трав і квітів, інша — взимку; різні пори року по-різному схильні до прийому насіння... Тому й слова, які начебто насіння дій, мають досить обережно вживатися, щоб добре були сприйняті й дали плоди. Тому час має бути передбачений як мовцем, так і тим, хто має слухати: справді, якщо перший висловлюється, будучи далеко не прихильним до цього, тоді слова його найбільше приносять шкоди, а якщо слухачі зовсім не прихильні до сприйняття, тоді слова сприймаються погано, хоч би якими хорошими вони не були.

А. Данте

Є люди, які говорять гарно, але пишуть далеко не так. Це буває тому, що місце, слухачі, тощо схвилюють їх і видобувають з їхнього розуму більше, ніж вони могли б дати без цього тепла.

Б. Паскаль

Якщо хочеш переконати, прагни насамперед сподобатися, прагни, щоб голос твій звучав гармонійно, щоб кожен склад твій був ясно відбитий, щоб головні пункти у твоїй промові та її висновках звучали сильно й голосно. Все повинно захоплювати. Якщо ти говориш не так, тоді краще не говорити зовсім.

Ф. Честерфілд

Краса стилю й заокругленість періодів справляють на слухачів надзвичайно сильне враження. Надай їй у своїй промові хоча б два заокруглених благозвучних періоди, які вони могли б запам'ятати і повторити, і вони підуть додому настільки ж задоволені, як і ті, які, повертаючись із опери, всю дорогу наспівують одну чи дві мелодії, що вразили їхній слух і втримались у пам'яті.

Ф. Честерфілд

Щоб стати переконливим оратором, головне правило, здається, полягає у тому, що людина повинна бути завжди впевнена у тому, в чому вона інших переконати наміряється.

Х, Блер

Оратор, який виступає на громадських зборах і який бажає привернути увагу слухачів, повинен говорити з чистим серцем і відкритою душею; він повинен бути завжди однаково налаштованим відносно своєї аудиторії. Він повинен показати, що усі, маючи хоч будь-які розбіжності в окремих питаннях, насправді переслідують одну мету — істину.

Е. Фукс

Якщо хочемо ми когось навчити чи розчулити, необхідно спочатку сподобатися: у цьому-то й криється найголовніша пружина, за допомогою якої приводиться в дію уся машина розуму й серця людського.

Г. Гайар

Це великий ораторський прийом — вміти іноді тільки вговорити людей, коли їх можна було б переконати. Потім вони часто думають, що їх переконали, однак як їх просто вмовили.

Г. Ліхтенберг

Оскільки оратор прагне до живого практичного впливу промови, він передусім повинен враховувати місце, де виголошується його промова, ступінь освіченості, рівень розуміння, характер слухачів, щоб не втратити бажаного практичного результату, помилившись у виборі тону, який підходить саме для цієї хвилини, людей і місця.

Г. Гегель

Учися подобатися... вдалим вибором слів і точною зміною голосу. Той, хто вміє приємно говорити, прихиляє до себе слухачів, і тому, коли прийде час спонукати їх до чогось доброго чи застерігати від будь-чого злого, він матиме на них більший вплив.

С. Пелліко

Якщо людина говорить дійсно те, що думає, то знайдуться слухачі, хоч би якими були перешкоди.

Т. Карлейль

Враження, які зберігаються в уяві слухачів після справжньої ораторської промови, являють собою ряд образів. Люди не стільки слухають велику промову, скільки бачать і відчувають її. Внаслідок цього слова, які не викликають образів, утомлюють їх. Дитина, яка гортає книгу без малюнків, — це абсолютно те саме, що слухач перед людиною, яка здатна тільки на слововиверження.

Р. Гарріс

Публіка — це той інструмент, на якому грає оратор, але це живий інструмент, який виявляє, зі свого боку, свою активність. Між тими, хто говорить, і тими, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями й настроями; хто не відчуває цього, не створений бути оратором для натовпу.

Е. Лабуле

Кожне слово має тільки те значення, в якому його може сприйняти слухач.

Дж. Рескін

Хто береться пояснити щось дуже складне людині, розум якої не досить розвинений, той помічає, що людина ця хоч і розуміє кожную окрему частину пояснення, їй не вдається проте зв'язати ці частини в струнку ціле, тому що перша з них вислизає з розуму раніше, ніж засвоюється остання. Це стосується не лише слухачів, але й багатьох читачів.

Г. Спенсер

Кращою похвалою ораторові буде, якщо кожний, хто чув його промову, скаже собі: «Але я сам так думав, він лише висловив те, що я відчув».

Віоле де Дюк

Неприйняття до уваги характеру слухачів зробить безплідними зусилля навіть великого таланту.

О. Вен

Будьте сміливими! Горе тому, в кого немає сміливості зустрічатися віч-на-віч з аудиторією, яка часто тим грізніша, коли вона спокійна й мовчазна!

М. Ажам

Оратор має бути ознайомлений з предметом промови до найменших дрібниць, тоді він зможе скористатися усіма сторонами для досягнення успіху.

У наявності двох умов — знання предмета й знання слухачів — успіх оратора залежить від сили й обсягу тих розумових здібностей, якими він володіє. Недостатньо навести лише декілька очевидних точок зіткнення предмета з поглядами слухачів; оратор повинен розкрити усі факти, які сюди належать, близькі й віддалені, в усьому їх обсязі.

Для переконливості слід уміти урізноманітнювати вирази. Факт, який не залишив враження в одній формі, може мати успіх при її зміні.

О. Бен

Поведінка самого оратора може відбитися на його успіхові. Під поведінкою оратора розуміється взагалі його тон і манери, а зокрема, вибір того чи іншого духу промови — примирливого чи суворого, смиренного чи зверхнього.

Поступливість необхідна при наявності сильної опозиції, але дія цієї м'якої манери посилюється, якщо відомо, що оратор має здібність нападати.

О. Бен

Якби усі люди були однаковими і перебували завжди у тому самому настрої, ораторові досить було б знати самого себе, щоб уміти впливати на інших. Але при наявності великого розмаїття людських характерів потрібен важкий труд для вивчення значної кількості людей...

Безумовно, кожен оратор має безліч спільних точок зору зі своїми слухачами, але вважати, що всі люди у всьому схильні вчиняти так, як ми самі, це хоча й природно, але невірно...

Є ще важлива умова — інтелектуальне обличчя слухачів, тобто характер і розміри наявних у них знань, їх практичний спосіб дій.

З розумовим запасом людини і з її здатністю сприйняття необхідно рахуватися, хоч би за чим ми зверталися до неї — навчити її чого-небудь, переконати у чомусь або дати їй насолоду. В ораторському мистецтві це знання дає точку опори доказам оратора і становить необхідну умову для доступності промови.

О. Бен

Елемент поезії може бути введений в ораторську промову для посилення її дії, якщо оратор має художню вдачу. Поетичний ореол, яким оточений предмет промови, схиляє слухачів на користь думок оратора.

Закони, які керують дією на почуття у художньому творі, застосовують і до ораторської промови, коли треба посилити почуття або збудити інтерес.

О. Бен

Що стосується вияву почуттів самим оратором, то краще, якщо він буде стримувати себе доти, доки аудиторія не почне надихатися; тоді вона буде чекати натхнення і з його боку.

Виявлення своїх почуттів оратором є могутній засіб захоплювати інших, але часто споглядання того, як оратор стримує свої почуття, швидше захоплює аудиторію...

Зрозуміло, що при всякому способі переконання повинен, хоча б тільки зовні, лежати в основі якийсь аргумент, на якому і базується звернення до пристрастей переконуваного.

О. Бен

2.6. Про голос, жести, міміку, рухи тіла оратора

Є такі слова, інтонації голосу й вирази обличчя, які завжди й незмінне викликають у людей неприємні душевні хвилювання; і є інші слова, інтонації голосу й вирази обличчя, які викликають лише приємні душевні хвилювання.

Г. Спенсер

... Його вирази, його очі, голос, рухи тіла, сама пристрасть є істинною. Оратор вражає почуття, а через це вражає душу, тривожить її й торжествує...

А. Тома

Як у голосі людини відображуються різні ступені її віку, так людина виявляє тембром голосу свої внутрішні здібності й стан духу. Ясний і глухий, високий і низький, густий і рідкий, дзвінкий і приглушений тембр, швидкість і млявість, монотонність і різка зміна

інтонацій, високий і дзвінкий дискант і низький гучний бас, одним словом, — уся гама звуків від першого, ледь чутного, до гучних гуркотань грому має певне значення, і ще з'явиться колись людина, яка буде здатна по голосу визначити людський характер...

К. Шубарт

Тон голосу, очі і вираз обличчя мовця є не менше красномовними, ніж слова.

Ж. Лабрюйєр

Модуляція голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика мовлення.

І хороші оратори, коли хочуть переконати у чомусь своїх слухачів, завжди супроводжують рухами свої слова, хоча деякі дурні не турбуються про таку окрасу і здаються на трибуні дерев'яними статуями.

Леонардо да Вінчі

... А чого ми тільки не виражаємо руками? Ми вимагаємо, обіцяємо, кличемо й проганяємо, погрожуємо, просимо, відмовляємо, захоплюємося, розкаюємося, лякаємося, наказуємо, підбадьорюємо, заохочуємо, звинувачуємо, прощаємо, зневажаємо, плещемо в долоні, благословляємо, принижуємо, звеличуємо, вшановуємо, радіємо, співчуваємо, сумуємо, дивуємося, вигукуємо.

Стільки ж найрізноманітніших речей, як і за допомогою язика! Кивком голови ми погоджуємося, відмовляємо, вітаємо, вшановуємо, величаємо, запитуємо, виряджаємо, тішимося, пестимо, підкоряємося, погрожуємо, запевняємо, повідомляємо. А чого тільки не виражаємо ми за допомогою брів чи за допомогою плечей. Немає руху, який не говорив би і причому мовою, зрозумілою усім без усякого навчання, цілком узвичаєною мовою.

М. Монтень

Коли промова складається з гарячих рухів, живих вигуків і різноманітних змін голосу, то уява має більше роботи, й пристрасті зрушуються швидше.

Х. Блер

... Виразний погляд, доречно зроблений рух тіла варті іноді значно більше усіх промов.

Г. Гайар

Як багато може означати вираз душевних рухів в очах, легкий порух руки, маленька зморшка на обличчі, погляд! З якою ясністю, з якою силою, з якою тонкістю й гнучкістю бувають від того видимі й найм'якші риси відчущань, найнепримітніші спорідненості. Ними і тільки ними можуть душі начебто безпосередньо бесідувати з душами, торкатися одна одну, проникати, оживлювати й полонити рвучкою силою. Ними часто робить оратор в одну мить такі дії, яких не зробила б поєднана сила діалектики й красномовства відбірними словами.

К. Віланд

Можна язиком говорити одне, а обличчям і жестами виражати прямо протилежне.

/ . Ньєво

Жести й манери повинні бути як мимовільний наслідок сердечних рухів, а не навпаки...

Ф. Вейсс

2.7. Про емоційність, ясність, стислість, простоту мовлення

Кожна промова, яка не творить у вас ніякого відчуття, яка служить тільки для звесеління вашого розуму і яка не зачіпає вашого серця, хоч би якою гарною вона здавалася, не може називатися красномовною... Вся сила слова повинна прагнути єдино до того, щоб надавати руху таємним пружинам, які натура вкладає у серце людське.

Ф. Фенелон

Пристрасті — це єдині оратори, докази яких є завжди переконливими, їхнє мистецтво народжене начебто самою природою і ґрунтується на незмінних законах. Тому людина безхитрісна, але захоплена пристрастю, може переконати швидше, ніж красномовна, але байдужа.

Ф. Ларошфуко

Природа робить людину красномовною, коли вона має великий інтерес або велику пристрасть. Хто дійсно збуджений, той бачить речі в іншому світлі, ніж інші люди. Все дає для неї привід до швидкого порівняння і до метафори: без усякої умисності вона все одухотворює і в своїх слухачів переносить частину свого ентузіазму.

Вольтер

Усі ефекти, що викликані красномовством, вищою мірою приємні, як і почуття, що викликані живописом і театром.

Д.Юм

Пристрасті — небезпечна зброя, коли вони не керуються розумом, якщо супроводжують його і служать йому. За допомогою пристрастей красномовство володарює і торжествує над серцем. Хто вміє пристойно збуджувати їх, той керує розумом людей...

Ш. Баттьо

Подбайте про те, щоб усі ваші слова були зрозумілими, пристойними і правильно розташованими, щоб кожне речення і кожний ваш період, вигадливий і повнозвучний, з найбільшою можливою і доступною вам простотою й жвавістю передавав те, що ви хочете сказати; висловлюйтесь ясніше, не затуманюючи і не заплутуючи смислу. Подбайте також про те, щоб слухаючи вашу промову, меланхолік, розсміявся, веселун став ще веселішим, простака не скучав, розумний прийшов у захоплення від вашої вигадки, поважний не засудив її, мудрий не міг не віддати їй хвалу.

М. Сервантес

Головна причина довгих речей — брак правоти у відстоюваній справі.

К. Гільті

І найблискучіша промова набридає, якщо її затягти...

Б. Паскаль

Часто оратори надолужують довжиною те, чого не вистачає у них у глибину.

Ш. Монтеск'є

Ясність — краса глибоких думок.

К. Вовенарг

Люди, обдаровані природним красномовством, говорять іноді з такою ясністю й стислістю про великі речі, що більшість людей не передбачає у словах їхніх глибини.

Уми важкі, софісти, не визнають філософії, коли красномовство робить її загальнодоступною і відважуються зображати істину рисами сильними і сміливими. Вони вважають поверховим і пустим балакучий виклад, який сприяє доказові великих думок. Вони хочуть визначень, розподілів, дріб'язковостей і аргументів. Якби Локк виклав жваво на небагатьох сторінках мудрі істини своїх писань, вони не насмілилися б зарахувати його до числа філософів століття.

К. Вовенарг

Ясний виклад думок — незмінний супутник розуму, краща його оздоба, і немає жодної великої думки, яка б не виграла від викладення толкового й доброго; влучність і доцільність сказаного слова мають часто вирішальне значення для того поняття, яке ним виражене.

Ф. Вейсс

Талант ніколи не говорить трьох слів там, де досить двох. Стислість корисна завжди і всюди, особливо ж у серйозних справах, в яких виграти час означає часто виграти саму справу.

Г. Ліхтенберг

Велике правило: якщо твоє небагато що не становить нічого оригінального, тоді вислови його у крайньому випадку оригінальне.

Я. Буаст

Коли не можуть злетіти думками, тоді звертаються до високо-парного стилю.

Жан-Жак Руссо

... Безумовно, що найпереконливіші промови ті, що сповнені найбільше образів.

К. Гельвецій

Чому... є потреба у різноманітності стилю й зворотах мовлення? Тому що одноманітні звороти мовлення притупляють увагу, а коли увага притуплена, ідеї й образи виступають перед нашим розумом менш ясно і справляють на нас слабке враження.

Т. Карлейль

У душі оратора повинна лежати істина й висловлюватися полум'яно, а інакше набагато краще, якщо він буде мовчати.

Г. Лансон

У багатьох людей є цілий словник, який позбавляє їх від думок: він складається із слів, які мало що виражають, а тому додаються до чого завгодно. Це - наліпка на порожніх пляшках.

А. Шопенгауер

Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотну дію. Багато слів для небагатьох думок — неспростовне свідчення для посередності: ознака видатної голови — багато думок у небагатьох словах.

А. Шопенгауер

Істина красивіша в голому вигляді і враження від неї тим глибше, чим простіше є вираження... Як у будівельному мистецтві слід уникати нагромадження прикрас, так у мистецтвах словесних слід застерігатися передусім від зайвих риторичних прикрас, непотрібних поширень і взагалі усіляких зайвих виразів.

Істинна стислість виразів полягає у тому, щоб говорити лише те, що достойно бути сказаним і, навпаки, не говорити того, що кожен сам може подумати. Але стислості ніколи не слід приносити в жертву ясність чи граматичну правильність мовлення.

А. Шопенгауер

Хто ясно мислить, той ясно викладає...

Усякий прекрасний і багатий думками розум завжди буде висловлюватися найбільш природно, без натяків і ясно повідомляти свої думки іншим. Навпаки, розумова злиденність, заплутаність, пихатість будуть обряджатися у найвишуканіші вирази й найтемніші промови, щоб пишними фразами прикрити хирляві, нікчемні й буденні думки, подібно до людини, яка, не маючи величі краси, хоче замінити цей недолік одягом.

А. Шопенгауер

Хоч би що говорили дипломати й поети, головне достоїнство мови — в ясності.

Стендаль

Стислість надає сили мові. Є вирази, які мають властивості променів сонячних: чим більше вони згущені, тим сильніші вони.

Для ясності промови необхідно, щоб кожне слово вживалося в якомусь із добре відомих йому значень і щоб для думки добиралися найбільш доречні слова. Але цього не можуть навчити ніякі правила стилістики: це залежить від загального розвитку розуму.

О, Бен

Ясність думки і ясність виразів звичайно зустрічаються разом.

Т, Маколей

Людина, яка засуджує і висміює помилкові думки й погані вчинки інших людей, повинна мати особливу силу переконання, а для цього, крім гострого ока, необхідно володіти і не менш цінним мистецтвом ясно викладати свої думки.

М. Ларра

Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати усе враження.

А. Міцкевич

2.8. Слово і музика. Музика слова

... Музика здатна певним чином впливати на етичну сторону душі; і якщо музика має такі властивості, тоді, очевидно, вона повинна бути включена в число предметів виховання молоді.

Арістотель

Музика — джерело радості мудрих людей, вона здатна викликати і в народі хороші думки.

Сюнь-цзи

Хто бажає у музикальній творчості зберегти вимогу краси й вишуканого смаку, той повинен... доповнити свої музичні заняття іншими науковими предметами, зробивши своєю провідницею філософію, бо вона одна має змогу визначити для музики потрібну міру й ступінь корисності.

Плутарх

Музика жажлива, коли ні такту в ній, ні міри немає.

Шекспір

Музика навіть у найжахливіших ситуаціях повинна завжди чарувати слух, завжди залишатися музикою.

Моцарт

Я дуже сумував би, якби моя музика лише розважала моїх слухачів: я прагнув зробити їх кращими.

Гендель

Почуття, іронія, пристрасть, навіть одноманітність, коли вона є характерною, — все доступне музиці, за винятком поганих віршів.

Гретрі

Вам цікаво знати, чи сприйнятливий такий-то індивідуум до музики? Придивіться, чи простий і справедливий його розум; чи вільні від вигадливості його промови, манери, одяг; чи любить він квіти, дітей; чи владарює у ньому ніжне почуття любові... така істота пристрасно любить гармонію й закладену в ній мелодію.

Гретрі

Музика завжди змістовна. У кожного справжнього музикального твору є ідея.

Бетховен

Музика — народна потреба.

Бетховен

Ви питаєте мене, звідки я беру свої ідеї? — я вловлюю їх на лоні природи, у лісі, на прогулянках, у тиші ночі, рано-вранці, збуджений настроями, які у поета виражаються словами, а в мене перетворюються в звуки, звучать, бушують, доки не стануть переді мною у вигляді нот.

Бетховен

Я вважаю неможливим складати музику, яка не відчутна мною достатню: це здається мені брехнею, бо ноти мають такий самий визначений смисл, як і слова, — напевне, ще більш визначений.

Мендельсон

... Але й любов — мелодія...

О. Пушкін

Є хвилини, коли цілком відчуваєш брак земної мови, хотів би висловитися якоюсь гармонією, музикою. Музика — неречовинна донька речовинних звуків, вона одна може перенести тремтіння однієї душі в другу, перелити солодку, несвідому нудьгу.

О. Герцен

Хоч би яку промову почув, хоч би хто говорив (головне, щоб не говорив), вже в мене в мозкові виробляється музикальний виклад такої промови.

Мусоргський

* * *

Поєднання слова з музикою доповнює одне одного: слову музика дає незвичайну силу вираження, музиці слово — повну визначеність. Поєднання поезії з музикою може посилити силу враження тієї чи іншої, довести її до вищого ступеня, а це і є завданням мистецтва.

Ц. Кюї

Щось в кожному слові од музики... І форма своя, і свій лад.

П. Мовчан

*2.9. Про красномовство жартома і серйозно **

** Друкується за виданнями: Сагач Г.М. Золотослів; О красноречии в шутку и всерьез //*

Лекторское мастерство. -

ЯК НЕ СЛУХАТИ ОРАТОРА

Жоден оратор, хоч би якою була його енергія, не має шансів перемогти сонливість слухачів. Кожен знає, що сон під час довгого виступу є значно глибшим, ніж стан гіпнотичного заціпеніння, відомий під назвою «напівдрімота». Після такого сну ви прокидаєтесь посвіжілим. Ви добре відпочили. Ви твердо знаєте, що вечір не минув марно. Не багато хто з вас мають мужність спати відкрито й чесно під час офіційної промови. Після ретельного дослідження цього питання я можу винести на розгляд читача декілька оригінальних методів, які досі не друкувались.

Сядьте в крісло якомога глибше, голову схиліть дещо вперед (це-звільнює язик, не утруднює дихання). Гучне хропіння виводить із себе навіть найсмиреннішого оратора, тому головне — уникайте хропіння, всі дихальні шляхи повинні бути вільними. Важко дати чіткі інструкції щодо збереження у сні рівноваги. Але щоб голова не теліпалася з боку в бік, влаштуйте їй з двох рук і тулуба міцну опору у формі триноги — ще Архімед знав, що це дуже стійкий прилад. Тим часом зменшується ризик падіння на підлогу (адже вилазити з-під стола звичайно доводиться під час досить неприємного пожвавлення публіки). Так у вас і голова не впаде на груди, і щелепа не відвалиться.

Заплющені очі слід ховати в долонях, при цьому пальці повинні стискати лоба у зморшки. Це справляє враження напруженої роботи думки й дещо спантеличує оратора. Можливі вигуки під час жахів, але на цей ризик доводиться йти. Прокидайтеся повільно, огляньте і не починайте

аплодувати відразу. Це може виявитися недоречним. Краще почекайте, доки вас збудять заключні оплески.

В. ВЕРЕСАЕВ

СИЛА ПЛЕВАКО

Старенька вкрала бляшаний чайник, вартістю дешевше п'ятдесяти копійок. Вона... підлягала суду присяжних. За нарядом, або так з примхи, захисником старенької виступав Плевако.

Прокурор вирішив завчасно паралізувати вплив захисної промови Плевако й сам висловив усе, що можна було сказати на захист старенької: бідна старенька, тяжкі злидні, крадіжка незначна, підсудна викликає не обурення, а лише жаль. Але — власність є священною, весь наш громадський благоустрій тримається на власності, якщо ми дозволимо людям хитати її, тоді країна загине.

Встав Плевако:

— Багато лиха, багато випробувань довелося вистраждати Росії за її більш як тисячолітнє існування. Печеніги мордували її, половці, татари, поляки. Дванадцять мов звалилися на неї, захопили Москву. Усе витерпіла, все подолала Росія, лише міцніла й зростала від випробувань. Але тепер, тепер... Старенька вкрала старий чайник ціною у тридцять копійок. Цього Росія вже, звичайно, не витримає, від цього вона загине безповоротно.

Виправдали.

В. ЖИЛІНСКАЙТЕ

ПОРАДИ ПРОМОВЦЮ

Виступ починається не зі слів, а з жестів. Надзвичайно важливо, якими рухами ви розкладете перед собою папірці, витягнете окуляри, відкинете з лоба пасма волосся. Прийнятні лише такі рухи, які не видають, що у вас тремтять руки або по спині стікає піт. Не радимо навалюватися ліктями на край трибуни — можуть подумати, що ви не тримаєтесь на ногах. Рекомендується все, що свідчить про те, що ви і трибуна — не два автономних механізми, а єдине ціле, певний трибунотавр. Тому має сенс зняти з руки й покласти на пюпітр трибуни годинник: створюється враження, начебто ви лише переклали їх з однієї ділянки на іншу.

Не слід виступати без папірця, говорити цікаво, і — особливо важливо — дотепно. Така промова може образити того, хто завжди говорить серйозно і лише по завчасно написаному. Ідеальну золоту середину намацали тут деякі оратори в окулярах: першу частину фрази вони вимовляють, Твитріїдившись через окуляри у свої записи, а другу — знявши окуляри і дивлячись у зал. Уявляєте, скільки разів доводиться їм класти на носа й знімати окуляри? Сам Чарлі Чаплін не наздогнав би їх. Через ці маніпуляції з окулярами неможливо вловити, про що йдеться, зате у слухачів створюється таке п'янке відчуття діяльності, що коли виникає потреба в енергійному керівникові, ораторів в окулярах згадують у першу чергу.

Ораторам, які не мають окулярів, пропонується такий рецепт: час від часу, пробігши очима текст наступної фрази, підвести очі на зал, задумливо зморщити лоба й вимовити цю фразу як свіжу думку, яка тільки-но прийшла в голову. Однак не забудьте при цьому втикнути палець в кінець

фрази, бо якщо, відшукуючи продовження промови, ви надовго замовкнете — весь ефект «свіжої думки» вилетить у трубу.

Нехай зрідка, але іноді трапляється, що оратор не може раптом знайти одного листочка підготовленої промови, або переконується, що захопив з собою не той текст. Особливо прикро, коли ці відкриття він робить на очах слухачів, які із завмерлими від щастя серцями стежать за тим, як він розгублено нишпорить по кишенях, і все на світі готові віддати, аби цей сеанс продовжувався до безкінечності. Що тут робити? Спокійно розведіть руками і оголовіть, що на зниклому листочку було виписано дуже багато нових і дуже точних даних, які на пам'ять могла б відтворити хіба що електронна машина; говорити ж, не оперуючи дуже новими і дуже точними даними, звичайно, не важко, але чи варто?

Якщо біля вас поставили склянку з водою, то відпити можна не більше двох разів. Вже краще обірвати свою промову на півслові і, мов нічого не було, піти на своє місце, ніж присмоктуватися до склянки.

Іноді така несподівана кінцівка може заінтригувати і навіть стурбувати декого, викликати підозру, що вам відомо щось надзвичайно важливе, про що ви, однак, не бажаєте сказати голосно.

Якщо ви помічаєте, що публіка вас не слухає, дрімає, нудьгує, однак утримується від голосних розмов між собою, — значить, промова ваша пливе правильним руслом. Інша річ, якщо слухачі галасують, позіхають, не прикриваючи рота, й вигадують різні ігри. В цьому випадку рекомендується обвести поглядом зал і сказати: «З цього приводу, друзі мої, згадався мені дуже смішний анекдот». Зал миттєво насторожується, і ви отримуєте можливість закінчити свій виступ, оточений такою щирою увагою, яка й насправді варта вдячності. Якщо ж вам потім дорікнуть, куди ж, мовляв, зник той анекдот, то ви холонокровно поясніть, що анекдот ви тільки згадали, але зовсім не обіцяли розповісти...

І головне: трибуну слід залишити з упевненістю, що ви не бовкнули щось таке, чого говорити було не треба. Цю впевненість не можна змішувати з відчуттям того, що було сказане усе, про що слід було сказати. Якщо вдуматися, то ці два почуття розділяє безодня.

К. ТУХОЛЬСЬКИЙ

ПОРАДИ ХОРОШОМУ ОРАТОРУ

Головні речення. Головні речення. Головні речення.

Ясний план у голові — і якомога менше на папері. Факти або звернення до почуттів. Праща або арфа. Оратор — не енциклопедія. Енциклопедія є у людей вдома.

Один й той самий голос втомлює. Говори не більше сорока хвилин. Не шукай ефектів, які ведуть до головної мети. Трибуна безжальна: людина на ній більше оголена, ніж на пляжі.

Пам'ятай: чим коротша промова, тим менше шансів провалитися.

В. ДУБ

ЯК ВАС ТЕПЕР ВЕЛИЧАТИ

З цією нашою співдружною незалежністю — безліч проблем. Наприклад, як нам тепер величати одне одного?

Колись було ясно: товариш. Хай він на сто років від тебе старший; все одно — товариш.

Я, було, попросив одного:

— Товаришу, дай прикурити.

Він і дав... Да так, що я ледве додому доплентався. Іще товаришем називається.

Тоді я подумав: пан. Кажуть же: панове депутати. І вчорашні партократи охоче відгукуються.

Підходжу до дами в горжетці:

— Пані, скажіть, будь ласка...

А вона зміряла мене підведеними очиськами з ніг до голови, пхикнула і до вітрини одвернулася.

Не пан я для неї, значить... Ну що ж, коли моє не в лад... Буду казати: громадянин.

Оно у підворотні стоять двоє. Розливають не що-небудь, а коньяк. Я до них:

— Громадяни начальники... Вони зраділи:

— О, кореш. Теж сидів? А за що? Скільки накрутили?

Тьфу ти, і тут промашка. Може, про добродія згадати?.. Згадав. Коли в тролейбусі їхав. Вирішив перевірити. Кажу одному в капелюсі:

— Добродію, закомпостируйте квиток. Він чогось розсердився:

— А може, я зовсім не добродій. Я теж розсердився.

— Ну, тоді ви злодій, — кажу.

Мене, звичайно, побили. І не вступилися ні панове, ні товариші. Одна тільки повнолиця, розмальована, як писанка, пожаліла, хусточку носову дала. Я розчулився:

— Спасибі, женщина. А вона кокетливо:

— А може, я девушка...

Чорт зна що... Пішов я в неділю на базар, послухати, як народ говорить. А там одне одного найчастіше величають «дамочкою» або «дядьком».

Так і питаю в одного:

— Дядечку, почім сало?

— По сто тридцять, небоже.

Не полінувався, в словник зазирнув: «Небіж» означає — племінник. Гарне слово. Треба запам'ятати.

Приходжу в понеділок до себе в майстерню. Сидять мої хлопці, мене чекають.

— Привіт, небіжчики. Ану вставайте.

Ще так шпарко мої хлопці ніколи не схоплювалися. А Петро навіть заїкатися почав.

— Т-т-т-а ти що? Знущаєшся? Чи після неділі похмелитися забув? Сам ти небіжчик ходячий...

Тепер я до всіх кажу тільки: «ей» або «агов». Міліціонер мене зупинив:

— Ви що, в лісі? Я не витримав:

— Ні, я в дурдомі. Він сказав:

— Воно й видно.

П. СЕРГЕЙЧ

МИСТЕЦТВО ПРОМОВИ НА СУДІ

I. Докази в суперечні

1. У всьому, що продумано, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне.
2. Не забувайте різниці між міркуваннями, які стосуються суті суперечки і аргументацією, спрямованою на людське, моральне.
3. Бережіться так званих двогострих доказів.
4. Із попереднього правила випливає інше: умійте користуватися двогострими міркуваннями.
5. Не доказуйте очевидного.
6. Якщо вам удалось знайти яскравий доказ або сильне заперечення, не починайте з них і не висловлювайте їх без певної підготовки.
7. Відкиньте все посереднє і ненадійні докази.
8. Доказуючи і розвиваючи кожне окреме положення, не випускайте із виду головної думки й інших основних положень; користуйтеся будь-яким випадком, щоб нагадати те й інше.
9. Не упускайте нагоди викласти сильний доказ у вигляді міркування: одне із двох, тобто дилеми.
10. Не бійтесь погоджуватися із супротивником, не чекаючи заперечення.
11. Якщо докази сильні, слід подавати їх окремо, детально розвиваючи кожен з них; якщо вони слабкі, необхідно зібрати їх в одну жменю.
12. Намагайтеся якомога частіше підкріплювати один доказ іншим.
13. Не намагайтеся пояснювати те, чого самі не зовсім розумієте.
14. Не допускайте суперечностей у своїх доводах.

II. Спростування в суперечці

1. Не розділяйте узагальнені доводи суперечника.
2. Заперечуючи супротивнику, не висловлюйте особливої ретельності.
3. Не залишайте без заперечень сильні доводи супротивника.
4. Не доказуйте, коли можна заперечити.
5. Відповідайте фактами на слова.
6. Заперечуйте супротивнику його власними доводами.
7. Не сперечайтесь проти безсумнівних доказів і правильних думок суперечника.
8. Не спростовуйте неймовірного.
9. Користуйтеся фактами, які визнав супротивник.
10. Якщо захисник обійшов мовчанням неспростовний доказ, звинувачу слід лише нагадати його присяжним і указати, що його супротивник не знайшов пояснення, яке б усунуло його.

Слід нагадати загальне правило будь-якої суперечки: щоб викривати неправильні міркування супротивника, необхідно усувати із них другорядні міркування, окремі положення, які складають ланку логічного ланцюга, розташували їх у вигляді одного або декількох силлогізмів: помилка тоді стане очевидною.

Р. РУЛЕДЕР

ЯКЩО ВАМ ЗАВАЖАЮТЬ ВИСТУПАТИ *

** Друкується в українському перекладі за виданням: Искусство ведения деловых переговоров. — Одесса, 1992. — С. 13 — 17.*

Виступаючий завжди повинен розраховувати на те, що його будуть перебивати. В будь-якому випадку не слід, однак, дозволяти виводити себе з рівноваги. Однозначних рецептів, як краще поводити себе в такій ситуації, немає, але деякі із запропонованих десяти порад можуть допомогти вам вийти з неї.

Негоже говорити, наприклад: «Якщо ви думаєте мене перебити...» Тут же вигукнуть: «Уже перебив». І весь зал вибухне сміхом.

Негоже відповідати агресивно, наприклад: «Ваше зауваження недоречне» або «Спочатку подумайте, потім кричіть».

Негоже відповідати на кожне зауваження. Інколи краще зробити вигляд, що нічого не чув. Однак, якщо їх багато, необхідно реагувати, використовуючи один із наведених прикладів.

1. Відповісти так, щоб поставити того, хто питає, у глухий кут.

Найкраще, звичайно, «зрізати», особливо, коли зауваження злосливе. Відомо, що Уїнстон Черчилль до своїх виступів свідомо готував формулювання, які використовував, коли його перебивали. Можна, наприклад, здивувати супротивника, коротко відповідаючи: «Щиро дякую», після цього продовжувати виступ. Супротивник майже напевне замислиться.

2. Повторити запитання або негативне зауваження, ніби подаючи його слухачам для оцінки.

Слід вибрати для відповіді одного з присутніх, з яким є зоровий контакт і є певність, що він заохочувальне киває головою. Цілком вірогідно, що він стане на ваш бік.

3. Попросити повторити зауваження. Непоганий прийом, якщо дозволяє час. Примусити супротивника повторити не все, а окремі формулювання. Результат буде разючий, оскільки важко повторити зауваження швидко і точно, або його обґрунтувати.

4. Запитати точні дані. Це гарний прийом для того, щоб виграти час для відповіді. Можна попросити, щоб людина, яка кинула в'їдливе зауваження, встала і назвала себе, місце роботи і т. п. Якщо зараження конструктивне, необхідно подякувати і висловити схвалення діловитості. Це допомагає витратити час для репліки.

5. Використати метод «так, але». Уникайте довгих висновків і діалогів. Відповідайте коротко, використовуючи тактику «так, але». Однак не слід говорити слово «так», краще використати близькі формулювання, наприклад: «Згоден з Вами, але водночас необхідно врахувати, що...». Рівнозначно «але» замінити на «лише», «тільки», а «водночас» — на «однак».

6. Провокаційні зауваження нейтралізувати, мовлячи: «Я передбачав таке запитання. Однак упевнений, що буде краще і цікавіше для всіх присутніх, якщо я продовжу свій виступ». Слід чітко відзначити, що в інтересах інших слухачів не можна вести приватні бесіди. Якщо це можливо, запропонуйте тому, хто вас перервав, поговорити після наодинці. Це формує сприятливу атмосферу.

7. Застосовувати діалектичні прийоми. Якщо необхідно звернути увагу на важливість ситуації або більш вагомі цінності (Батьківщина, честь, вірність, презумпція невинуватості), сказати, що зараз не час розмінюватися на дрібниці.

8. Звернутися до шляхетності присутніх. Якщо кинуте зауваження неетичне, слід запитати: а як би він сам поведив себе в подібній ситуації? Цей прийом діє не лише на супротивника і не стільки на нього, як на інших присутніх.

9. Попрохати того, хто запитував, зачекати, спокійно відповісти, що якраз ця тема буде висвітлена пізніше. Але не треба про це «забувати». Уміння розгорнути цю думку буде свідчити про виступаючого з якнайкращого боку. Якщо зауваження збігається із загальною ідеєю виступу, до нього можна поставитися серйозно, але потрібно перервати виступ і записати зауваження, та так, щоб усі бачили. Це покаже, що виступаючий серйозно ставиться до проблеми.

10. Слід уникати висловлювань типу «не заважайте», «я вас попереджаю». Краще сказати: «Дякую за питання». І ще одна порада. Відповівши, не потрібно продовжувати дивитися на людину, яка перервала ваш виступ. Відразу ж після відповіді варто звернути увагу на інших слухачів. В іншому разі ця ж людина знову почне перебивати. При відповіді не слід переходити межі ні ввічливості, ні часу. На додаток: якщо відповідь буде жартівлива, слід негайно перейти до серйозного тону. Жартівливі перерви необхідно трактувати серйозно, а серйозні — жартівливо.

Р. ЦІЛЬКЕ

ЯК ГОВОРИТИ

У судовій промові, дискусії, переговорах важливо не тільки те, про що ви говорите. Насамперед це стосується точності, ясності, дохідливості мови. Рекомендую ряд правил, які допоможуть вам удосконалити свою мову:

1. Віддавайте перевагу коротким реченням. Дотримуйтесь правила, що кожна нова думка вимагає нового речення.
2. Придумайте для вашої промови або виступу на обговорення заголовок або тезу, які б передавали те, що ви збираєтесь сказати. Не слід цей заголовок проголошувати, але він буде ніби спрямовувати ваш виступ. Все, що ви говорите, має бути зорієнтоване на цей заголовок.
3. Надавайте перевагу простим словам, не збіднюючи при цьому свою мову. «Я йду...» звучить краще, ніж «я відправляюся...», але якщо будь-яка дія виражається дієсловом «робити», це звучить убого.
4. Використовуйте більше дієслів і менше прикметників, їх потрібно вживати лише тоді, коли необхідно підкреслити якісь особливі властивості. Як «прикраси» вони обтяжують промову.
5. Не успадковуйте чужого стилю.
6. Не починайте зі «створення світу». Будьте обережними при відхиленнях від головної теми і при викладі деталей, якщо це може зашкодити основній думці вашого виступу.
7. Довгі висловлювання малоперспективні. Прагніть до стислості.

8. Перш ніж взяти слово, проголосити промову, її слід підготувати. Подумайте про структуру виступу, розбийте його на частини. Зробіть виступ, але не довгий. Продумайте зміст промови, підготуйте тези і доводи (не обов'язково на папері). Не забудьте про кінцівку виступу. Пам'ятайте, що «кінець — справі вінець», а остання фраза запам'ятовується особливо надовго.

9. Проголошувати промову необхідно в помірному темпі.

10. Говорити треба голосно, але не переходити на крик.

11. Особливе значення мають паузи, якими необхідно чітко відокремлювати речення і ще більше — абзаци.

2. Не стійте нерухомо, допомагайте собі жестами.

13. Те ж саме стосується живої міміки. Заклякле або скам'яніле обличчя ритор не викликає довіри і залишає враження напруженості.

14. Слід також моделювати голос, надати йому пожвавлення, бадьорості, збудження; щоб ваша промова не звучала монотонно.

15. Ритор, який хапає ротом повітря, має комічний вигляд. Важлива основа ораторського мистецтва — тренування дихання.

16. Зовнішній вигляд передбачає: акуратність, відмову від яскравих речей (блискучих ґудзиків, яскравих прикрас, авторучок, які стирчать із нагрудних кишень), і, нарешті, манеру триматися. При цьому немає ніякої необхідності дотримуватися певної форми одягу. Це не стосується судді, прокурора, адвоката, у яких форма одягу установлена і передбачена процедурою.

П. МІЦІЧ ДВНАДЦЯТЬ РИТОРИЧНИХ МЕТОДІВ АРГУМЕНТУВАННЯ

1. Фундаментальний метод. Це пряме звернення до вашого співрозмовника, якого ми знайомимо з фактами і відомостями, що є основою нашої доказової аргументації, або ж — якщо йдеться про контраргументи — намагаємося, наскільки це можливо, заперечити і спростувати факти та доводи співрозмовника. Важливу роль тут відіграють цифрові приклади, які є прекрасним фоном як для підтримки наших тез і положень, так і для спростування тез і положень співрозмовника.

2. Метод суперечностей. Заснований на виявленні суперечностей супротивника.

3. Метод «здобування висновків». Базується на точній аргументації, яка поступово, крок за кроком, за допомогою часткових висновків приведе вас до бажаного. При контраргументації це означає спростування помилкових висновків співрозмовника або вимогу коректних і логічно правильних доказів.

4. Метод порівняння. Має виняткове значення, особливо коли порівняння підібрані вдало, що надає виступу виняткову яскравість і велику силу переконання. При контраргументації, коли ваш співрозмовник наводить якісь порівняння, можна намагатися розглянути це порівняння критично і, якщо можливо, доказати його хиткість.

5. Метод «так, але». Часто буває, що співрозмовник наводить вдало побудовані аргументи. Однак вони охоплюють або лише перевагу, або лише слабкі сторони запропонованої альтернативи. Але оскільки рідко трапляється так, що всі говорять тільки «за» або тільки

«проти», легко застосовувати метод «так, але», який дозволяє розглянути й інші грані рішення. Ми можемо спокійно погодитись із співрозмовником, а потім настає так зване «але».

6. Метод «шматків». Полягає в розчленуванні виступу співрозмовника таким чином, щоб чітко розпізнані окремі частини: «це точно і достеменно», «про це існують різні точки зору», «це і те повністю помилкове». При цьому доцільно не торкатися сильних аргументів співрозмовника, а переважно орієнтуватися на слабкі місця і намагатися якраз їх і спростувати.

7. Метод «бумерангу». Надає можливість використати зброю співрозмовника проти нього самого. Цей метод не має сили доказування, але справляє виняткову дію, якщо його використати дотепно. Демосфен і афінський полководець Фокіон були затятими політичними ворогами. Одного разу Демосфен заявив Фокіону: «Якщо афіняни розлютують, вони тебе повісять». На що Фокіон відповів: «І тебе теж, як тільки схаменуться».

8. Метод ігнорування. Частенько буває так, що факт, викладений співрозмовником, не можна спростувати, але зате його вагомість і значення можна з успіхом проігнорувати. Співрозмовник надає значення чомусь, що, на нашу думку, не дуже важливе. Ми констатуємо це й аналізуємо.

9. Метод потенціювання. Співрозмовник відповідно до своїх інтересів зміщує акцент, висуваючи на перший план те, що його влаштовує.

10. Метод «виведення». Базується на поступовій суб'єктивній зміні суті справи. Можна навести також вдалі приклади: «Дрібна сошка краще за всіх знає, кому дістанеться м'ясо. Але хто буде слухати дрібну сошку?».

11. Метод опитування. Базується на тому, що питання задаються заздалегідь. Є особливим видом аргументації, причому вельми ефективним. Звичайно, не завжди доцільно відразу ж відкривати співрозмовникові карти (слід зберегти елемент несподіванки). Але все ж можна задати співрозмовнику завчасно ряд запитань, хоча б в основних рисах з'ясувати його позицію.

12. Метод видимої підтримки. Вельми ефективний як щодо одного співрозмовника, так і щодо кількох учасників ділової бесіди. Суть його полягає в тому, що після аргументації співрозмовника ми йому взагалі не заперечуємо а, на подив усіх присутніх, навпаки, приходимо на допомогу, наводячи нові докази на користь його аргументів. Але тільки для видимості. А потім настає контрудар, наприклад: «Ви забули на підтвердження Вашої тези навести ще й такі факти... (перерахувати їх). Але все це Вам не допоможе, оскільки...» — тепер настає черга ваших контраргументів.

Розумний тим відрізняється від дурня, що, коли обидва розізляться, розумний стає дурнем, а дурень розумним.

В. Ключевський

Люди тільки тоді повідомляють нам цікаві відомості, коли ми їм суперечимо.

Б. Шоу

Впертість і надмірний запал у суперечці — найвірніша ознака дурості.

Монтень

2.10. Техніка мовлення

УМОВИ ПРАВИЛЬНОГО ДИХАННЯ ОРАТОРА *

* Друкується за виданням: *Бабич Н.Д.* Основи культури мовлення. — К., 1990. - С. 165-166.

1. Вдихати повітря через ніс слід повільно, безшумно.
2. Починати говорити тоді, коли в легені взято незначний надлишок повітря, необхідного для виголошення структурно-логічної частини тексту; це позбавить вас «позачергового» вдиху, який порушує плавність і ритм мовлення, спричинює уривчастість, поверховість дихання.
3. Не допускайте, щоб повітря було витрачене повністю (тобто не допускати повного звільнення легенів від повітря) — це призведе до аритмії, фальцетів та ін. Витратити повітря слід економне й рівномірно.

Слід скористатися кожною природною зупинкою в мовленні для дозбирування запасу повітря в легені. (Дозбирування повітря під час природних зупинок здійснюється так званим нижнім диханням; рухається діафрагма, а верхня частина грудної клітки і ребра підняті й нерухомі).

Поповнювати запас треба своєчасно і непомітно.

4. Пам'ятати, що від глибини вдиху залежить сила видиху, отже, сила звучання голосу.
5. Вдихати і видихати слід безшумно, непомітно для слухача, адже якісний звук утворюється спокійним струменем повітря, що виходить під час рівномірного вдиху і видиху (тут не йдеться про афективне мовлення).

Таким чином, умови, за яких дихання під час мовлення буде правильним, можуть бути реалізовані систематичним тренуванням. Окрім тренування, необхідно дотримуватися і деяких гігієнічних правил:

- не слід читати вголос чи промовляти у непровітреному, душному, із надто сухим повітрям приміщенні;
- дихання залежить і від розміру приміщення, його акустики: сила звуку залежить від якості дихання, яка зумовлена активною роботою реберних, діафрагмових і голосових м'язів;
- оскільки надлишок повітря утруднює утворення звуку, не слід набирати в легені надто багато повітря;
- поза мусить бути вільною (рівно сидіти, краще — стояти), грудна клітка не стиснута, голова піднята;
- не можна надмірно підсилювати голос — напружувати голосові зв'язки, бо це вимагає напруження і від дихального апарату, що призведе до розладу всього апарату мовлення;
- не слід без належної паузи переходити від афективного до врівноваженого мовлення — у стані афекту дихання не може бути правильним.

А. ПРЯНІШНІКОВ

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ТЕХНІКИ МОВЛЕННЯ ВГОЛОС *

* Порівняйте російський варіант: *Шведов Игорь.* Искусство убеждать. — К., 1986. - С. 175.

Запам'ятай, що перш аніж в слові почати вправлятися, треба клітку грудну розширити злегка й при цьому низ живота підібрати для опори диханню й звукові. Плечі в час дихання бути повинні в спокої, без руху.

Кожен вірша рядок на однім видиху промовляй і простеж, аби груди не стискалися під час мовлення, бо при видиху рухається лише діафрагма.

Рядочок читати скінчивши, не поспішай з переходом до наступного: витримай паузу коротку у темпі вірша й одночасно добери частку повітря, та лише користуючись диханням нижнім, стримай повітря на мить і тільки вже тоді читання продовжуй.

Стеж чутливо, щоб кожне слово почуте було: пам'ятай про дикцію ясну і чистоту звуків приголосних; рот не лінуйся відкривати, щоб для голосу вільним був шлях; голосу звук не глуши придиховим тьмяним відтінком - голос і в тихім звучанні повинен зберегти металевість.

Перш ніж вправлятися у темпі, висоті й силі, до уваги слід взяти рівність, стійкість звуку: слухай уважно, щоб голос ніде не тремтів і не колихався, видих веде економко — з розрахунку на цілий рядок. Зібраність, дзвінкість, злетність, стійкість, повільність і плавність — ось що слухом уважним спочатку у вправах збудуй.

ЗАВДАННЯ

1. Підберіть крилаті вирази мислителів стародавнього і сучасного світу про ораторське мистецтво, які можна використати в науковій доповіді на студентській конференції, науковому гуртку.
2. Вкажіть на ті риси красномовства класичного періоду, які можуть бути прийняті сучасними риториками.
3. Перерахуйте відомих вам риторів стародавнього світу.
4. Назвіть основні риси ораторського мистецтва мислителів стародавнього світу.
5. Дайте характеристику риторам сучасного світу.
6. Які правила з техніки мовлення ви запам'ятали?
7. Розкажіть про умови правильного дихання ритора.
8. Які з рекомендацій щодо техніки мовлення вам подобаються і чому?

Глава 3. Українські прислів'я та приказки. Афоризми.

Друкується за виданням: *Сагач Г.М. Золотослів. — К., 1993.*

3.1. Про думку і мову

Людська думка найбистріша і найсміливіша.

Для людської думки немає віддалі.

Думка думку гонить.

Думка найбистріша, земля найситніша, сон наймиліший.

З самого початку думай, який буде кінець.

Найкращий розмисл, як замисл.

Не подумавши, і кілочка не затешеш.

Не довго думав, а добре сказав.
Ні здумати, ні згадати, ні в приказці кому сказати, що він говорив.
Самотнім не є той, хто вміє думати. Скільки гадок, як в решеті дірок.
Що з очей, то і з мислі.
Що на думці, те й на язиці.
Більше забувається, як пам'ятається.
Добре довго пам'ятається, а лихе ще довше.
На пам'ять свою скаржиться кожен, а на розум ніхто.
Хочеш багато знати, треба менше спати.
Добре того учити, хто хоче все знати.
Пізнай себе, буде з тебе.
Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїм знанням.
Вміє зуби заговорити.
Птицю пізнати по пір'ю, а людину по мові.
За словом в кишеню не полізе.
Коли б твоє слово та богів у вухо.
Не пиво — диво, а слово.

3.2. Про силу й красу слова

Красне слово — золотий ключ.
Від красивих слів язик не відсохне.
Добре слово краще, ніж готові гроші.
Добре слово варте завдатку.
Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.
Коня кують уздами, а чоловіка — словами.
Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — завзятих ворогів.
Ласкаве слово — що весняний день.
М'які слова і камінь крушать.
Шабля ранить тіло, а слово — душу.
Слово може врятувати людину, слово може і вбити.

Чиєсь одне слово губить діло.

3.3. Про провілариторичної комунікації

Єдність слова і діла

Більше діла — менше слів.
Діла говорять голосніше, як слова.
Будь господарем своєму слову.
Мс-виш слово, треба бути йому паном.
Кажі не кажи, а своє слово держи.
Не кидай слова на вітер.

Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.
Менше говори — більше вчуєш.
Більше слухай, а менше говори.
Сказане слово — срібло, а мовчання — золото.
Слово — не горобець, як вилетить, то вже його не піймаєш,
Держи хліб на обід, а слово — на одвіт.
Не кидай слова на вітер.
Слово вилетить горобцем, а повернеться волом.
Не базікай, чого не велять.
Говори, та назад оглядайся.
Говори, а не проговорюйся.
Знай більше, а менше говори.
Слухай кожного, але не з кожним говори.
Хто менше говорить, той довше живе.
Вмієш казати, вмій і мовчати.
Чоловік має два вуха, щоб багато слухати, а один язик, щоб
менше говорити.

Засудження пустопорожньої балаканини

Таке верзе, що й купи не тримається.
Набалакав — і в торбу не вбереш.
Торохтить Солоха, як діжка з горохом.
Вміє зуби заговорити.
Як овечка: не мовить ні словечка.
Балакун, мов дірява бочка, нічого в собі не держить.
Набалакав три міхи правди.
Приїхала баба з міста, привезла вістей триста.
Верзи, верзище, поки верзеться.
Товче воду в ступі.

Мистецтво вести бесіду. Етичні поради

Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш.
Треба знати, що де сказати.
Жарт місце має.
Гостре словечко коє сердечко.
За грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся.
Ліпше переконувати словами, як кулаками.
Слово до слова — зложиться мова.
Холодним словом серце не запалиш.

Бесіди багато, а розуму мало.
Де багато бесіди, там мало користі.
Масної бесіди чоловік.
Говори до нього як до стовпа.
Говори з другим поменше, а з собою побільше.
Говорить прямо, а робить криво.
Говорить п'яте через десяте.
Добре тому жити, хто вміє говорити.
Договорились до синього пороху.
Коли сам говорить, то й собаці не дасть слова мовити.
Красно говорить приятель, а правду каже неприятель.
Багато говорить — голова заболить.
Наговорив сім бочок арештантів.
Не говори про страшне, а то присниться.
Не заговорюй зуби.
У кого що болить, той про те і говорить.
Як тут говорити, коли не дають і рота розкрити.
Вдома як хочеш, а між людьми як скажуть.
Вкуси ся перше за язик, поки що скажеш.
Казав, та не зав'язав.
Нехай так буде, як кажуть люди.
Розкажи другу — піде по кругу.
Хто каже до ладу, то вухо наставляй, а хто і без ладу, то теж не затикай.
Гомони, стара, люблю слухати.
Дай тобі, Боже, щоб ти тихенько гомонів, а громада тебе слухала.
На кожний гук не одгукнешся.
Як гукають, так і одгукуються, як зовуть, так і одзиваються.
Не допікай другим, бо знайдуться такі, що й тобі допечуть.
Красная мова наводить добрії слова.
Мовчанка гнів гасить.
Перевага внутрішнього перед зовнішнім
Хоч чоловік і вбогий, та слово в нього чисте.
Ясні очі, та чортові думки.
Ходить, як овечка, а буцькає, як баран.
Вовк прийшов у овечій шкурі.
По одежі нас вітають, а по розуму проводжають.
Язик — не помело, слово — не полова.

Борода до пояса, а розуму — ні волоса.

Бог до бороди розуму не прив'язав.

Борода не робить людину мудрою.

Вдача гаряча, а розум миші з'їли.

Вигнався з дуба, а розуму з зуба.

Гарна птиця пером, а чоловік розумом.

Голова посивіла, а розуму не набралася.

Голова, як гарбуз, а розуму ані ложки.

Зростом мале, але розумом старе.

І вродилась, і .виросла, а розуму не винесла.

Доброзичливі побажання, вітання, тости

А батькові твоєму — щоб жито родило!

Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори
сотні півтори!

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча,
як бджола, багата, як земля!

Будь великий,, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!

Бувайте здорові, майтеся гаразд, як вам не стане, вертайтеся до нас!

Будьмо!

Будьте здорові!

Будем жити, мед-вино пити, хліб жувати, добра чекати!

Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь!

Від краю до краю всім добра бажаю!

Віншую, віншую, бо пороги чую!

Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і діти перед
собою!

Дай, Боже, щоб ви довго жили і я також з вами остався!

Дай, Боже, сто кіп, бо був торік один сніп!

Дай, Боже, щоб усе було гоже!

Жити вам, поживати та добра наживати!

Не поминай лихом, а добром як хочеш!

По сій мові та будьмо здорові!

Пошли вам здоров'я, та з неба дощ, та хліб, та цвіт, та всячину!

3.4. Афоризми

Більше думай і тоді вирішуй.

Хто добре запалився, той добре почав, а добре почати — це на половину завершити.

Розум завжди любить до чогось братися, і коли він не матиме

доброго, тоді звертатиметься до поганого.

Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо! о книги!

З видимого пізнай невидиме.

Коли велика справа — панувати над тілами, то ще більша — керувати душами.

Не за обличчя судить, а за серце.

Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ.

Копай всередині себе криницю для тої води, яка зросить і твою оселю, і сусідську.

Коли ти твердо йдеш шляхом, яким почав іти, то, на мою думку, ти щасливий.

Пізнаєш істину — ввійде тоді у кров твою сонце.

Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі

портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний.

Нова людина має і мову нову.

Годі побудувати словом, коли те саме руйнувати ділом.

Життя наше — це подорож, а дружня бесіда — це візок, що полегшує мандрівникові дорогу.

Не розум від книг, а книги від розуму створились.

Облиш забобони, обмий совість, а потім одержу, залиш усі свої хиби і підіймайся!

Той розуміє юність, хто розуміє старість.

Що серце ховає, лице промовляє.

Що місяцю до собачого валування?

Поки можеш ворухитися — поведь себе як годиться.

Краще вчасний плач, ніж невчасний сміх.

Смійся в міру, а то плакати будеш.

Де сила не може, там розум допоможе.

Спершу слово зваж, а потім скаж.

Живий приклад кращий від сотні навчань.

Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться.

Хто правду говорить, той щасливий ходить.

Хочеш у сварці гору взяти — скажи, що ти винуватий.

Глава 4. Крилаті латинські вислови та афоризми

4.1 Крилаті латинські вислови про слово *

* Друкується за виданнями: Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. *Із скарбниці античної мудрості*. - К., 1988.- С. 173-193; Сагач Г.М. *Золотослів*. - С. 300-305.

1. **Alia commitenda, alia coelanda.**

Про одне слід говорити, а про інше — мовчати.

Пор.: Про одне хоч сім кіп, а про інше заціп.

Ця думка вперше зафіксована в «Одіссеї».

2. **Audi, sile.**

Слухай і мовчи.

Пор.: Мовчи, глуха, менш гріха.

Хто мовчить, той трьох навчить. Вислів зустрічається у Софокла і Лукіана.

3. Claris in lingua.

Язык під замком.

Пор.: Язык за зубами.

Цей фразеологізм зустрічається ще в Есхіла («Наш язык потребує замка»). Подібний вислів знаходимо в Софокла — «Золотий ключ стримує язык» і в Лукіана — «На язык слід накласти печать, щоб він міг приховувати таємниці». Відома також настанова Ямвліха (одного з піфагорійців): «Передусім стримуй язык». Зовсім в іншому, політичному плані звучить цей вислів у «Персах» Есхіла: «І вже не буде більше у людей язык під замком». Тут великий трагік пов'язує свободу слова з демократизацією політичного устрою в Афінах.

4. Cujusregie, ejuslingua.

Чия країна, того й мова.

Пор.: Чий обід, того й пісня. Чий край, того й звичай. Чия вдасть, того й масть.

5. Cum rem animus occupavit, verba ambiunt.

Якщо розум оволодів темою (предметом), то слова приходять самі собою.

6. Dictumac factum.

Сказано — зроблено.

Пор.: Сказано як зав'язано.

7. Exculuslinguamelledulciorfluebatoratio.

З языка його лилися слова, солодші від меду.

Так пише Гомер про старого Нестора, учасника Троянської війни, мудрого радника, відомого своїм красномовством. Латинський переклад Гомерового вислову зустрічається у Цицерона.

8. Homosemperinorealiudfert, aliudcogitat.

У людини завжди на язика одне, а в думках інше.

Пор.: Каже про буряки, думає про капусту. На словах милість просить, а за халявою ножа носить.

9. Melius est prudenter tacere, quam inaniter loqui.

Краще мудро мовчати, ніж даремно базікати. Або: Краще мудро мовчати, ніж говорити дурниці.

Пор.: Добра голова не скаже пусті слова. Краще мудре мовчання, ніж дурне казання.

10. Moniesauripolliceri.

Обіцяти золоті гори.

Вживається як приказка для засудження безпідставних хвалькуватих обіцянок.

11. Multapaucis.

Багато небагатьма словами (сказати).

Пор.: Коротко, але змістовно. Сказати з горобця, щоб розжувати з галку.

Цей вислів часто використовується як епіграф.

12. Nescit vox missa reverti.

Сказане не повернеться.

Пор.: Сказаного не доженеш. Відрубаного не приточиш. У Горація цей вислів вживається як порада майстрам художнього слова ретельно працювати над мовою своїх творів, щоб пізніше не переробляти їх.

13. Neverba profurina.

Не (годуй) словами замість хліба.

Пор.: Не годуй обіцянками.

Із слів борщу не звариш.

Вислів зустрічається у давньогрецькій комедії, зокрема в Арістофана.

14. Nomen est nomen.

Ім'я — це ознака (знак).

Джерело вислову — комедія Плавта «Перс». Античні вчені вважали, що назви речей пов'язані з їхньою сутністю, а імена людей — з їхнім характером і нахилами. Звідси так звані значущі імена в комедії та сатирі. Наведений вислів Плавта побудовано на співзвуччі слів *номер* і *омен*.

15. Nihil opus verbis.

Немає потреби у словах.

Пор.: Слово без діла нічого не варте.

16. Nominibus mollire licet mala.

Неприємне слід пом'якшувати словами. *Пор.:* Ласкаве слово, як весняне сонце.

17. Non verbis at factis spectari vult Graecia.

Греція прагне бути славнозвісною не словами, а ділами.

Пор.: На словах як на органах, а як до діла, то ні гу-гу. На словах як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці.

Вислів вживається як прислів'я, спрямоване проти тих, хто на словах хоробрий і діяльний, а на ділі боягуз і ледар.

18. Pectus est quod disertos facit (et vis mentis).

Саме душа робить людей красномовними (і сила розуму).

19. Philippica.

Філіппіка.

Слово вживається у значенні «грізна, викривальна промова». Цицерон назвав свої промови проти Марка Антонія філішиками, тим самим порівнюючи їх з полум'яними викривальними промовами Демосфена проти Філіппа Македонського.

20. Plures occidit gula quam gladius.

Язик (горлянка) знищив більше людей, ніж меч.

Пор.: Язиче, язиче, лихо тебе миче, тільки те й робиш, що людей гробиш. Людину б'ють не дрючками, а словами.

21. Potiusamicumquamdictumperdendi.

Краще втратити друга, ніж дотепне слово. До Квінтіліана аналогічну думку висловлював Горацій, говорячи про злих насмішників, що заробляли славу дотепних розповідачів будь-якою ціною.

22. Qualisvir, talisoratio.

Яка людина, така й мова.

Пор.: Яка головонька, така й розмовонька. Дурний піп — дурна в нього і молитва.

Здавна існувала думка про те, що людину краще можна розпізнати, коли її не тільки побачиш, а й почуєш, бо в мові відбивається розум, душа, характер. Сократ в одному з Платанових діалогів наказує юнакові Харміду: «Говори, щоб я тебе розпізнав». Римський поет Персій твердить, що душу людини можна пізнати за мовою, як кришталеву вазу — за дзвоном.

23. Qui quid praecipies, esto brevis.

Чого б ти не навчав, будь лаконічним.

Пор.: Говорить рідко, та густо маже.

24. Qui nescit facere, nescit et loqui.

Хто не вміє діяти (робити), той не вміє й говорити.

Пор.: У кого діла світлі, у того й слова ясні.

25. Quitacetconsentirevidetur.

Хто мовчить, той, мабуть, погоджується.

Пор.: Хто мовчить, той не перечить.

26. Resestmagnatacere!

Велика справа - мовчання.

Пор.: Слово — срібло, мовчання — золото. Порожня бочка гудить, а повна мовчить.

27. Scribitur ad narrandum, non ad probandum.

Пишуть, щоб розповісти про щось, а не для того, щоб бути похваленим.

Так Квінтіліан визначає завдання історії і красномовства (тобто всі стильові прийоми і досконалість форми мають бути підпорядковані основній меті — змістовності й переконливості твору).

28. Silentiitutumpraemium.

Нагорода за мовчання (завжди) гарантована.

Пор.: Мовчи, глуха, менше гріха. Хто уміє мовчати, той у збитку не буде.

Ця сентенція була надзвичайно популярною у давніх греків і римлян, її приписують Сімоніду Кеоському, нею користувалися також Арістід, захищаючи Перікла. За свідченням Плутарха, імператор Октавіан Август завжди охоче звертався до неї. Валерій Максим вважає, що наведена сентенція належить Ксенократу, який завжди мовчав, коли всі висловлювалися. Коли його запитали, чому він мовчить, він нібито відповідав: «Коли я говорив, то потім завжди жалкував, а коли мовчав — ніколи».

29. Stultusstultaloquitur.

У дурня і мова дурна.

Пор.: Дурний дурне й говорить. Що не скаже, то все півтора людського.

30. Unum os, duas autem aures habemus, ut plus audiamus, minus dicamus.

Ми маємо один рот, але два вуха, щоб більше слухати і менше говорити.

Пор.: Менше говори, більше вчуєш.

Цими словами стоїк Зенон звернувся до надмірно балакучого юнака.

31. Verbamoven, exempla trahunt.

Слова спонукають, приклади захоплюють. *Пор.:* Слово спонукає, приклад підіймає.

32. Usus — ius et norma loquendi.

Звичай — закон і норма мовлення.

Пор.: Закони мови. Норми мовлення.

Поділяючи думку давньогрецьких філософів і граматиків, Горацій цілком слушно зауважує, що закони і норми мовлення встановлюються протягом віків у процесі мовної практики, яка завжди спирається на звичай і традицію.

33. Verbavolant, scriptamanent.

Слова відлітають, написане залишається.

Пор.: Звук смертний, літера безсмертна. Що написано пером, того не виволочеш і волом. Як напише писака, то не злиже й собака.

Наведений вище афоризм зустрічається в багатьох новолатинських текстах, починаючи з XV ст. Думку про те, що написаного не можна змінити або не слід змінювати, знаходимо в численних латинських крилатих висловах.

34. Verbispugnas, nonre.

Ти воюєш словом, а не ділом.

Пор.: Язиком сяк і так, а ділом ніяк.

Про те, що воювати слід не словами, а зброєю, написав ще Гомер, розповідаючи про Енея, який, вступаючи у двобій з Ахіллом, промовив: «Ти бойової відваги словами в мені не вгамуєш».

35. Vivavoxalitplenius.

Живе слово краще виховує.

Пор.: Вчи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями.

Можна розуміти фразеологізм «віва вокс» і як «живий голос», «усна мова» (тобто, «усна мова краще виховує»). Як твердив Плутарх Молодший («Листи»), «завжди є можливість читати, однак не завжди — можливість слухати. До того ж живий голос набагато сильніше, як-то кажуть, зворушує».

4.2. Юридичні афоризми з римського права *

* Друкується за виданням: *Юридичні терміни і вислови (афоризми) з римського права.* — К., 1973. - С. 28-71.

1. Accessio cedit rem principal.

(акцессіо цедіт рем прінсіпал) Придає до частини речі частину головного. Приналежність слідує судбі головної речі.

2. Accusatio.

(еккузаціо)

Обвинувачення в кримінальних справах. Обвинення в уголовних делах.

3. Actio in personam.

(акціо ін персонам)

Зобов'язальний (особистий) позов із зобов'язання. Обязательный (личный) иск из обязательства.

4. Actio in rem.

(акціо ін рем) Речовий позов. Вещный иск.

5. Actor sequitur forum rei.

(актор секвітур форум рей)

Позивач звертається до суду за місцем проживання відповідача. Истец обращается в суд по месту жительства ответчика.

6. Actore non probante reus absolvitur.

(акторе нон пробанте реус абсольвітур) Якщо позов не доведено, відповідач звільняється. При недоказанности иска ответчик освобождается.

7. Ad absurdum.

(ад абсурдум) До безглуздості. До нелепости, до абсурда.

8. Ad hoc.

(ад гок)

Для даного випадку, для цієї мети (положення, спеціально придумане для обґрунтування окремого рішення, окремого випадку). Для специального (данного) случая, для специальной цели.

9. Ad acta.

(ад акта)

«До справи» (прилучити, приєднати). «К делу» (приобщить).

10. Ad ea debeat adaptari ius, quae frequenter eveniunt.

(адеа деbeat адаптарі юс, кве фреквентер евеніунт) Право повинно бути пристосоване до тих випадків, які зустрічаються часто.

Право должно быть приспособлено к тем случаям, которые встречаются часто.

11. Aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletiores.

(еквум ест немінем кум альтеріус детріменто ет інюріа фіері локуплетіорем)

Справедливість вимагає, щоб ніхто не наживався за рахунок іншого і неправомірно.

Справедливость требует, чтобы никто не обогащался в ущерб другому лицу и неправомерно.

12. Animus iniuriandi.

(*анімус інюріанді*) Намір зобідити. Намерение нанести обиду.

13. Aquae »t ignis interdictio, nisi est exilium.

(*аквеет ігніс інтердікціо, нізі ест ексіліум*) Заборона користуватися вогнем і водою (вигнання).

Запрещение пользоваться огнем и водой, т. е. изгнание.

14. Argummtaponderantur, nonnumerantur.

(*аргумента пондерантур нон нумерантур*) Сила доказів визначається за їх значенням, а не за їх кількістю. Сила доказательств определяется по их значению, а не по количеству.

15. Alimentum.

(*аяіментум*)

Харч; (харчування) есе необхідне для підтримання існування (звідси — аліменти).

Пища; все необходимое для поддержания существования. Отсюда — алименты.

16. Almamater.

(*альма матер*)

Мати-годувальниця. Так студента називали свої університети. Мать-кормилица.

17. Alterego.

(*альтер его*)

Другий я. Близький друг, однодумець, людина, що цілком замінює іншу.

Второе я, другой я. Близкий друг, единомышленник, двойник, человек, вполне заменяющий другого.

18. A posteriori.

(*а постеріорі*)

Внаслідок досліду. Встановлення факту на підставі дослідження. В результате опыта. Это значит — устанавливать какое-либо положение на основе опыта, после исследования вопроса.

19. Apriori.

(*а пріорі*)

З самого початку, до досліду. Встановлення факту до дослідження питання, до вивчення досліду.

В самом начале, до опыта. Это значит — устанавливать какое-либо положение до исследования вопроса, до изучения опыта.

20. Argumentafalsa.

(*аргумента фальса*) Фіктивні докази. Ложные доказательства.

21. Argumentumacontrario.

(*аргументум а контраріо*) Доказ від протилежного. Доказательство от противного (противоположного).

22. Argumentumadhominem.

(*аргументум ад гомінем*)

Аргумент, що ґрунтується не на фактичних даних, а на симпатії чи антипатії до особи, твердження якої заперечується чи схвалюється; посилення на того, хто стверджує замість аналізу цього твердження по суті.

Довод, обращенный к человеку; аргумент, основанный не на разумных доводах, а на симпатии или антипатии к лицу, утверждение которого оспаривается или одобряется; ссылка на личность утверждающего вместо рассмотрения по существу.

23. Argumentum invalidum.

(аргументум інвалідум) Слабкий доказ. Слабое доказательство.

24. Audiatur et alter pars.

(аудіа тур е таль тера парс)

Хай буде вислухана й інша сторона. Не можна вирішувати судову справу, вислухавши лише одну сторону (обвинувача, позивача) і не вислухавши іншу сторону (обвинуваченого, відповідача). Пусть будет выслушана и другая сторона; нельзя разрешать судебное дело, выслушав только одну сторону (обвинителя, истца) и не выслушав другую сторону (обвиняемого, ответчика).

25. Bis dat qui cito dat.

(біс дат кві ціто дат) Вдвічі дає, хто скоро дає, Вдвойне дает, кто скоро дает.

26. Bonafides.

(бона фідес)

Сумлінність, основна вимога при виконанні своїх зобов'язань. Добросовестность.

26a. Malafides.

(мала фідес) Несумлінність. Недобросовестность.

27. Bonus paterfamilias.

(бонус патерфаміліас)

Добрий домогосподар (мірило дбайливості у римському праві). Хороший домохозяин.

28. Casus sentit dominus.

(казум сентіт домініус)

Наслідки випадкової загибелі покладаються на її власника. Последствия случайной гибели возлагаются на собственника.

29. Casus a nullo praestantur.

(казус а нullo преста нтур)

За випадок ніхто не відповідає (з цього загального правила уже римське право знало виняток).

За случай никто не отвечает (из этого общего правила уже римское право знало исключения).

30. Casus belli.

(казус беллі)

Випадок, що є приводом до війни, причина сварки. Повод к войне, причина ссоры.

31. Casus federis.

(казус федеріс)

Випадок, при якому вступають в силу зобов'язання, що виникають з союзного договору.

Случай, при котором вступают в силу обязательства, вытекающие из союзного договора.

32. Causacivilis.

(кауза цивіліс) Цивільна справа. Гражданское дело.

33. Causacriminalis.

(кауза криміналіс) Кримінальна справа. Уголовное дело.

34. Causa proxima, non remota spectatur.

(кауза проксіма нон ремота спектатур) Береться до уваги причина найближча, а не віддалена.

Принимается во внимание ближайшая причина, а не отдаленная.

35. Cautioiudicatusolvi.

(кауціо юдікатум сальві)

Забезпечення виконання рішення (відноситься до іноземців для забезпечення сплати судових витрат у випадку відмовлення в позові). Обеспечение исполнения решения.

36. Caveant consoles, ne quid detrimentirespublica capiat.

(кавеант консульес не квід детріменті республіка капіат) Нехай консули потурбуються про те, щоб держава не мала шкоди (формула введення надзвичайного становища в стародавньому Римі).

Пусть консулы позаботятся о том, чтобы государство не понесло убытки.

37. Caveatemptor.

(кавеат емптор) Нехай покупець буде обережним. Пусть покупатель будет осмотрителен.

38. Ceterisparibus.

(цетеріс парібус) За інших рівних (умов). При прочих равных (условиях).

39. Clausularebussicstantibus.

(кляузуля ребус сік стантібус)

Договір зберігає силу, якщо загальні умови залишаються без змін. Договор сохраняет силу, если общие условия остаются без изменения.

40. Conditiosinequanon.

(кондіцію сіне ква нон)

Необхідна умова (за відсутності якої результат не настав би). Необходимое условие (при отсутствии которого не было бы результата).

41. Coactustamenvolui.

(коактус томен волюї)

Будучи змушений, я все ж виявив волю (формула, що відбиває крайній формалізм стародавнього римського права, що визначало дійсним волевиявлення в установленій формі і тоді, коли воно було вимушеним). Будучи принужден, я все таки выразил волю.

42. Confessusproiudicatohabetur.

(конфessus про іудікато габетур) Визнання позову рівнозначне присудженню. Учинивший признание считается присужденным (признание иска равносильно присуждению).

43. Contrabonesmores.

(контра бонос морес) Проти добрих звичаїв. Против добрых нравов.

44. Contra legem facit qui id facit quod lex prohibet, in fraudemvero qui sah is verbissententiam eras circumvenit.

(контралегемфаціт кві ід фаціт квод лекс прогібет, ін фиаудемверо кві салвіс вербіс сентенціам ейлюс ціркумвеніт) Проти закону поступає той, хто чинить заборонене законом; в обхід закону поступає той, хто зберігаючи буквезакону, обходить його зміст. Против закона поступает тот, кто совершает запрещенное законом; в обход закона поступает тот, кто сохраняя букву закона, обходит его смысл.

45. Corpasdelicti.

(корпус делікт)

Склад злочину; предмет, що є доказом вчинення злочину (труп убитого, украдена річ).

Состав преступления; предмет, служащий доказательством совершения преступления (труп убитого, похищенная вещь).

46. Corpus iuris civilis.

(корпусюріс цивіс)

Цивільний кодекс. Назва кодексу Юстікіана (528—534 рр.) — визначна пам'ятка римського права.

Свод гражданского права, гражданский кодекс. Название кодекса Юстиниана (528—534 гг.) — крупнейшего памятника римского права.

47. Cuiaspericulum, tinscommodnm.

(куюс перікулюм тимсюммодум)

Чий ризик — того і вигода. Хто іде на ризик, той і одержує вигоду, якщо буде вдача.

Чей риск, того и выгода. Кто пошел на риск, тот и получит выгоду, если будет удача.

48. Cuiprodest, cuibono?

(куі продест, куі боно?)

Кому це вигідно (питання, яке часто допомагає встановити, хто є злочинцем)? Кому это выгодно?

49. Caiuscommodun, eiuspericulum.

(куюс коммодум, еюс перікулюм) Чия. вигода, того і ризик. Чья выгода, того и риск.

50. Culpalata, culpalevis.

(кульпа лята, культ левіс) Груба вина, легка вина. Грубая вина, легкая вина.

51. Culpa lata dole comparatur, culpa lata dolo proxima est.

(кульпа лята долю компаратур, кульпа лята дольо проксіма ест) Груба необережність (неуважність) порівнюється до навмисності, дуже близька до умислу. Грубая вина приравняется к умыслу, очень близка к умыслу.

52. Culpaineligendo, culpaininspiciendo.

(кульпа ін елігендо, кульпа інінспієндо)

Вина у виборі (помічника чи службовця), вина у недостатньому нагляді (за виконанням ними своїх обов'язків). Звідси виникала іноді відповідальність того, хто обрав собі поганого помічника чи службовця, або хто погано наглядає за своїм помічником. Вина в выборе (помощника или служащего) вина в недостаточном надзоре (за исполнением ими соответствующих обязанностей).

53. Damnumemergens.

(дамнум емергенс) Позитивні збитки. Положительный ущерб.

54. Dejure.

(де юре)

Юридичне, законно. Юридически, по праву, законно.

55. Defacto.

(де факта)

Фактично; в дійсності. Коли фактичне й юридичне становище не збігаються (розходяться).

Визнання будь-якого уряду де факто, на відміну від визнання юридичного, правового. Фактически, на деле, обычно, означает несовпадение фактического и юридического положения.

56. De lege lata, de lege ferenda.

(де леге лят?а де леге ференда)

З точки зору чинного закону; з точки зору закону, видання якого є бажаним.

С точки зрення действующего закона; с точки зрения закона, издание которого желательно.

57. Delictum.

(деліктум)

Правопорушення, злочин. Правонарушение, преступление.

58. Delictumcommissionis.

(деліктум комміссіоніс)

Правопорушення, що полягає у вчинку (винувате діяння). Правонарушение, выразившееся в совершении чего-либо (виновное действие).

59. De minimis non curat praetor.

(де мініміс нон курат претор) Про дріб'язкові справи претор не турбується. О слишком малых делах претор не заботится.

60. Diescertasanetcertasquando.

(діесцертас он етцертас квандо)

Строк, про який відомо, що він наступить, і відомо, коли саме (звичайно, календарний день).

Срок, о котором известно, что он наступит и известно, когда именно.

61. Dies certus an sed incertus quando.

(діесцертус ан сед інцертус квандо)

Строк, про який відомо, що він наступить, але невідомо, коли саме, (наприклад, день смерті людини).

Срок, о котором известно, что он наступит, но неизвестно, когда именно.

62. Dies incertus an et quando.

(dies incertus an et quando)

Строк, про який невідомо, чи він наступить, але відомо, що він міг би наступити (наприклад, досягнення повноліття). Срок, о котром неізнестно, наступит ли он, но ізнестно, когда он мог бы наступить!

63. Dies incertus an et quando.

(dies incertus an et quando)

Строк (умова), про який невідомо, чи він настане і коли саме (наприклад, страховий випадок, страхування від вогню та іншого стихійного лиха), Срок (условие), о котром неізнестно, наступит ли он, и когда именно.

64. Dies ad tuum.

(dies ad tuum) Кінцевий момент строку. Конечный момент срока.

65. Dies a quo.

(dies a quo)

Початковий момент строку. Начальный момент срока.

66. Dies interpellat pro homine.

(dies interpellat pro homine)

Буквально: день нагадує замість людини. Зміст: якщо строк визнано календарним днем, то нагадувати боржнику про виконання не треба. *Буквально:* день напoминает вместо человека. Смысл: если срок обозначен календарным днем, то напоминание должнику об исполнении не требуется.

67. Diligentia quam in rebus suis.

(diligentia quam in rebus suis) Турботливість, як про свої справи. Заботливость, как о своих делах.

68. Diligentia qualem diligentissimus pater familias adhibet.

(diligentia qualem diligentissimus pater familias adhibet) Дбайливість ретельного господаря. Заботливость усерднейшего хозяина.

69. Divide et impera.

(divide et impera)

Поділяй і владарюй (принцип римських завойовників): організуй ворожнечу серед своїх противників і перемагай їх поодиночі. Разделяй и властвуй.

70. Do ut des; do ut facias; facio ut des; facio ut facias.

(do ut des; do ut facias; facio ut des; facio ut facias) Даю, щоб ти дав; даю, щоб ти зробив; роблю, щоб ти дав; роблю, щоб ти зробив. Принцип взаємності у цивільному обігу при укладанні угод, а також визнання взаємних послуг. Даю, чтобы ты дал; даю, чтобы ты сделал; делаю, чтобы ты дал; делаю, чтобы ты сделал.

71. Duralex, sedlex.

(dura lex, sed lex)

Суворий закон, але закон, і його належить неухильно виконувати. Суров закон, но закон, и его надо неуклонно выполнять.

72. Ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat.

(*ейнкумбіт пробаціо кві діціт, нон кві негат*) Тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує.

Бремя доказывания лежит на том, кто утверждает, а не на том, кто отрицает.

73. Eius est nolle qui potest velle.

(*еюс ест ноллє кві потест веллє*)

Висловити небажання може той, хто вправі висловлювати бажання. Выразить нежелание вправе тот, кто вправе выразить желание.

74. Error facti, error iuris.

(*еррорфакті, еррор юріс*) Помилка в факті, помилка в праві. Ошибка в факте, ошибка в праве.

75. Ex. (екс)

Вживається в розумінні «колишній» Употребляется в смысле «бывший».

76. Ex aequo et bono.

(*екс екво ет боно*)

За справедливістю, а не за формальним законом. По справедливости, а не по формальному закону.

77. Exceptio doli generalis.

(*екцепціо долі генераліс*) Заперечення про несумлінність. Возражение о недобросовестности.

78. Exequatur.

(*ексекватур*)

Розпорядження суду про виконання рішення іноземного 'б'уду; згода держави на здійснення консулом іноземної держави своїх обов'язків.

Распоряжение суда об исполнении решения иностранного суда; согласие государства на осуществление консулом иностранного государства своих обязанностей.

79. Ex officio.

(*екс офіцію*)

За обов'язком, в силу службового обов'язку (суду чи іншої службової особи), з обов'язку служби, незалежно від прохання сторін (прокурор порушує кримінальну справу незалежно від скарги потерпілого, крім справ приватного звинувачення). По обязанности, в силу служебного долга (суда или иного должностного лица), по долгу службы, независимо от просьбы сторон.

80. Expressis verbis.

(*експрессіс вербіс*) Позитивно переданими словами. Положительно выраженными словами.

81. Facta concludentia.

(*факта конклюденція*)

Факти, з яких можна зробити правовий висновок («конклюдентні факти»). Факты, из которых можно сделать правовой вывод («конклюдентные факты»).

82. Fiatiustitia, pereatmundus.

(*фіат юстіція, переат мундус*) Хай здійсниться правосуддя, хоч би й світ загинув. Да свершится правосудие, хотя бы мир погиб.

83. Fide, sedcui, vide.

(*фіде, сед куї, віде*) Довіряй, але дивись кому. Доверяй, но смотри кому.

84. Flagrantedelictocomprehensi.

(*флягранте делікто компрегенсі*) Впіймані на місці злочину. Застигнутые на месте преступления.

85. Forum.

(*форум*)

Центральна площа у Римі, на якій був ринок і урядові установи, в тому числі й суд.

Центральная площадь в Риме, на которой размещался рынок, а также правительственные учреждения, в том числе и суд.

86. Fur semper moran facere videtur.

(*фур семпер морам фацере відетур*)

Злодій завжди вважається в прострочці (щодо повернення вкраденої речі і відповідальності за її цілість).

Вор всегда считается находящимся в просрочке (в отношении возвращения украденной вещи и ответственности за ее целость).

87. Furtummanifestum.

(*фуртум маніфестум*)

Кража, при якій злодій спійманий з краденим (на гарячому). Кража, при которой вор пойман с поличным.

88. Furtumnec manifestum.

(*фуртум нек маніфестуй*)

Кража, при якій злодій з краденим (на гарячому) не спійманий. Кража, при которой вор с поличным не пойман.

89. Genus perire non censetur.

(*генусперіре нон ценсетур*)

Рід речей, втрата яких не визнається (до речей визначених родовими ознаками, що мають бути передані кредитору, правило про неможливість виконання у випадку загибелі речі не застосовується). Род вещей не погибает (к вещам, которые определяются родовыми признаками, предназначенными к передаче кредитору, не применяется правило о невозможности исполнения в случае гибели вещи).

90. Hereditasiacens.

(*гередітас яценс*)

«Лежача спадщина» — спадщина в період між смертю спадкодавця і прийняттям спадщини спадкоємцем.

«Лежачее наследство» - наследство в период между смертью и принятием наследства наследником.

91. Hereditas personam defuncti sustinere.

(*герeditас персонам дефунті сустінте*) Спадщина продовжує особу померлого. Наследство продолжает личность умершего.

92. Ignorantia iuris neminem excusat.

(*ігнорація юріс немінемекскузат*)

Невідання закону нікого не вибачає. Не можна покладатися на незнання закону.

Неведение закона никогда не извиняет; нельзя отговариваться незнанием закона.

93. Ignorantia non est argumentum.

(*ігноранція нон естаргументум*)

Незнання не є доказом; з того, що будь-кому факт не відомий, не можна робити висновку, що він не існує. Незнание не есть доказательство.

94. Ignorantia iuris nocet, ignorantia facti non nocet.

(*ігноранція торісноцет, ігноранція факті нон ноцет*) Незнання закону шкодить, незнання факту не шкодить. Незнание закона вредит, незнание факта не вредит.

95. In abstracto.

(*ін абстрактo*)

Відірвано, у відриві від даного конкретного випадку. Отвлеченно, отвлекаясь от данного конкретного случая.

96. In corpore.

(*ін корпоре*)

У повному складі (зібралися усі члени суду, колега, правління, ради). В полном составе.

97. Infra eadem legis.

(*ін фраздем легіс*) В обхід закону, порушуючи закон. В обход закона, в нарушение закона.

98. Implicite.

(*імпліците*) За змістом. По смыслу.

99. Impossibile nullum est obligatio.

(*імпоссібіллум нулла ест облігаціo*) Зобов'язання виконувати неможливо, бо воно нікчемне. Обязательство исполнять невозможно, ибо оно ничтожно.

100. Incivile est, nisi tota lege perspecta, una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere.

(*інцівіле ест, нізі тота леге перспекта, уна аліква партікула еюспропозіта юдікаре вель респондере*)

Неправильно, не розглянувши закону в цілому, висловлювати міркування або давати висновок, зупиняючись на якійсь частині закону. Неправильно, не рассмотрев закона в целом, вынести суждение или дать заключение, остановившись на какой-либо части закона.

101. In dubio pro reo.

(ін дубіо про рео)

У випадку сумніву справа вирішується на користь підсудного чи відповідача. В случае сомнения дело решается в пользу подсудимого или ответчика.

102. Inservumomnialicent.

(ін сервим омнія ліцент) У відношенні раба все дозволено. В отношении раба все позволено.

103. Inter arma leges silent.

(інтер арма легес сілент)

Коли гримлять гармати (під час війни), закони мовчать. Когда гремит оружие (во время войны), законы молчат.

104. Ipsoiure.

(інсоюре)

В силу самого закону, автоматично, без необхідності в будь-яких заявах, діянні та т. п. актах.

В силу самого закона, автоматически, без необходимости в каком-либо специальном заявлении, действии и т. п. акте.

105. Ipsofacto.

(інсо факта) В силу самого факта. В силу самого факта.

106. Juranovitcuria.

(юра новіт курія)

Суд (сам) знає закони (сторони в процесі не зобов'язані доказувати зміст законів). Суд (сам) знает законы.

107. Juris praecepta sunt haec: boneste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.

(юріс праесепта сунт гек: гонесте вівере, альтерум нон ледере, суум куїкве трібуере)

Упередження права таке: чесно жити, іншого не зобіжати, кожному віддавати належне.

Предписание права следующие: честно жить, другого не обижать, каждому воздавать должное.

108. Jus est ars boni et aequi.

(юс ест арсбоні ет екви) Право є мистецтво добра і справедливості. Право есть искусство добра и справедливости.

109. Jus publicum privatorum pactis mutari non potest.

(юс публікум приваторум пактіс мутарі нон потест) Публічне право не може бути замінено угодами приватних осіб. Публичное право не может быть изменено соглашениями частных лиц.

110. Juscogens.

(юс когенс)

Примусові норми права, обов'язкові для сторін. Императивные нормы права, обязательные для сторон.

111. Jusdispositium.

(юс діспозіціум)

Норма права, що дає право сторонам визначати їхні права й обов'язки за згодою.

Диспозитивная норма права, предоставляющая сторонам определять их права и обязанности по их согласию.

112. Justadionis.

(юс тадіоніс)

Право на рівну відплату (помсту) «око за око». Право на равное возмездие «око за око».

113. Jusutendietabutendi.

(юс утенді ет абутенді)

Право користування і зловживання (право обмеженого розпорядження своєю власністю) за римським правом. Право пользования и распоряжения.

114. Justustitulus.

(юстус тітулюс) Законна правооснова. Законное правооснование.

115. Jus vitae acnecis, dominis in servos vitae necisque. Patribus in liberos.

(юс віте ак неціс, домініс ін сервос віте неціскве. патрібус ін ліберос) Право розпорядження життям і смертю; в Давньому Римі, як і в інших рабовласницьких державах, у рабовласників була влада над життям і смертю рабів; у батьків — над життям і смертю дітей. Право распоряжения жизнью и смертью.

116. Lexfori.

(лекс форі)

Закон суду, тобто тієї держави, органом якої є даний суд. Закон суда, т. е. того государства, органом которого является данный суд.

117. Laesiomaiestatis.

(лезіо маєстатіс)

«Образа величності» (римського народу), так називались у Римі найважливіші державні злочини. «Оскорбление величества» (римского народа).

118. Lapsus.

(ляпсус)

Помилка, промах. Ошибка, промах.

119. Lapsuslinguae.

(ляпсус лінгве)

Помилка в вимові, обмовка (при викладенні правильної думки допущено неправильний вираз). Ошибка языка, т. е. обмолвка.

120. Lex.

(лекс)

Закон (звідси — легальний, тобто законний). Закон (отсюда — легальный, т. е. законный).

121. Legembrevemesseoportet.

(легем бревем ессеопортет) Закон повинен бути коротким. Закон должен быть краток.

122. Legjs virtum haec est: imperare, vetare, permittere, punire.

(легіс віртум гек ест; імпераре, ветаре, пермітере, пуніре) Призначення закону полягає в тому, щоб наказувати, забороняти, дозволяти, карати.

Назначение закона состоит в том, чтобы приказывать, запрещать, разрешать, наказывать.

123. Legitimatіo ad causam.

(легітімаціо адкаузам)

Легітімація для участі в справі; наявність права бути належним позивачем або належним відповідачем у конкретній справі. Легітімація для участия в деле; наличие права быть надлежащим истцом или надлежащим ответчиком по данному делу.

124. Legitimatіopersubsequensmatrimonіum.

(легітімаціо пер субсеквенс матрімоніум) Узаконення шляхом наступного шлюбу. Узаконение путем последующего брака.

125. Lex est quod populus iubet atque constituit.

(пекс ест квод популюс юбет аткве констітуіт) Закон — це те, що народ наказує і встановлює. Закон — это то, что народ приказывает и устанавливает.

126. Lex posterior derogat priori. Quae postea geruntur prioribusderogant.

(лекс постеріор дерогат пріорі. Кве постea герунтур пріорібус дерогант) Останнім законом скасовується попередній ранній. Пізнішою угодою скасовується попередня.

Последним законом отменяется предыдущий ранний. Позднейшей сделкой отменяется предшествующая.

127. Lex recte facere iubet, vetat delinquere.

(лекс ректе фацере юбет ветат, делінквере) Закон наказує чинити правильно і забороняє протиправні дії. Закон приказывает поступать правильно и запрещает противоправные действия.

128. Lexspecialisderogatgenerai.

(лекс спеціаліс дерогат генералі)

Спеціальний закон касує діяння (в конкретній справі) загального закону.

Специальный закон отменяет действие (для данного дела) общего закона.

129. Locus regit actum.

(льокус регіт актум)

Місце керує актом; форма акту обговорюється по законах місця його вчинення.

Место управляет актом; форма сделки определяется законом места ее совершения.

130. Lucrumcessans.

(люкрум цессанс) Втрачена вигода. Упущенная выгода.

131. Magisutraleat.

(магіс ут валеат)

У випадку сумніву належить схилитись до такого тлумачення, за яким угода зберігає силу.

В случае сомнения надо склониться к такому толкованию, при котором сделка сохраняет силу.

132. Male iure nostro uti non debemus.

(мале юре ностро уті нон дебемус) Ми не повинні зле користуватися нашим правом. Мы не должны дурно пользоваться нашим правом.

133. Malitiis non est indulgendum.

(маліцііс нон ест індульгendum) Не слід потурати зловживанню (своїм правом). Не следует потворствовать злоупотреблению (своим правом).

134. Manifestum non eget probatione.

(маніфестум нон егет пробаціоне) Очевидне не потребує доказів. Очевидное не нуждается в доказательствах.

135. Manu militari.

(ману мілітарі)

Військовою силою; застосуванням збройних сил держава. Военной силой; с применением вооруженных сил государства.

136. Maxime in iure aequitas spectanda est.

(максіме ін юре еквітас спектанда ест) У праві необхідно звертати особливу увагу на справедливість. В праве нужно в огромной мере обращать внимание на справедливость.

137. Mea culpa.

(меа кульпа) Моя вина. Моя вина.

138. Melior est causa possidentis.

(меліор ест кауза поссідентіс)

Становище того, хто володіє, краще; в судовому процесі про право власності тягар доказування лежить не на ньому. Положение владеющего лучше; в судебном процессе о праве собственности бремя доказывания лежит не на нем.

139. Mens rea.

(менс реа) Винуватий намір. Виновное намерение.

140. Memento mori.

(мементо морі)

Пам'ятай про смерть, або інакше: пам'ятай, що ти смертний. Помни о смерти, или иначе: помни, что ты смертен.

141. Mobilia ossibus ingebrent.

(мобіліа оссібус інгебрент)

Рухомість прикріплена до кісток; до правовідносин по рухомості застосовується закон, якому підкоряється власник. Движимость прикрепленна к костям.

142. Mobiliapersonamsequentur.

(мобіліа персонам секвентур) Рухомість іде за особою. Движимость следует за лицом.

143. Modusvivendi.

(модус вівенді)

Спосіб життя; у праві — фактичний порядок взаємин, установлений за взаємною згодою. Образ жизни.

144. Mora obligatioperpetuatur.

(мора облігаціо перпетуатур)

Внаслідок прострочки зобов'язання увічнюється (на того, хто прострочує, падає ризик випадкової загибелі речі). В результате просрочки обязательство увековечивается.

145. Mutatismutandis.

(мутатіс мутандіс)

Із внесенням відповідних змін і поправок. Внеся соответствующие изменения и поправки.

146. Nasciturus pro iam nato habetur, quotieks de commodis eius agitur.

(насцітурус про ям нато габетур, квотіекс де коммодіс еюс агітур) Зачата дитина приймається за народжену, оскільки мова йде про її вигоду.

Зачатый ребенок принимается за уже родившегося, поскольку речь идет о его выгоде.

147. Ne bis de eadem re sit actio.

(не біс де еадем ре сит акціо)

Не можна двічі заявляти позов в одній і тій самій справі. Нельзя два раза предъявлять иск по одному и тому же делу.

148. Necessitas probandi incumbit ei qui agit.

(нецессітас пробанді інкумбіт еі кві агіт) Необхідність доказування лягає на позивача.

Необходимость доказывания лежит на истце.

149. Nemo ex suo delicto meliorem suam conditionem facere potest.

(немо екс суо делікто меліорем суам кондіціоном факере потест) Ніхто не може поліпшувати своє становище своїм же правопорушенням.

Никто не может улучшать свое положение своим же правонарушением.

150. Nemo ignorantia iuris recusare potest.

(немо ігноранція юріс рекузарє потест)

Ніхто не може відговорюватися незнанням закону; не можна виправдовуватися при порушенні закону посиланням на те, що правопорушник не був обізнаний із законом. Никто не может отговариваться незнанием закона.

151. Nemo iudex in causa sua.

(немо юдекс ін кауза суа) Ніхто не суддя у своїй власній справі. Никто не судья в своем собственном деле.

152. Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet.

(немо плюс юріс ад аліум трансфере потест там іпсе габерет) Ніхто не може передати другому більше прав, ніж міг би мати сам. Кикто не может передать другому больше прав, чем сам имел.

153. Nihil conscsum tarn contrarium est, quam vis atque metus.

(кігіль консенсум там контраріум ест, там віс аткве метус) Ніщо так не суперечить згоді, як насильство і загроза. Ничто так не противоречит согласию, как насилие и угроза.

154. Nonbisinidem.

(нон біс ін ідем)

Не можна даічі карати за один і той самий злочин. Нельзя дважды наказывать за одно и то же преступление.

155. Non exemplis sed legibus iudicandum.

(нон екземпліс сед легібус юдікандум) Судити треба не за попередніми прикладами, а за законом. Судить надо не по примерам, а по закону.

156. Nonexopinionibussingulornm, sedex communiusunominaexaudiridebent.

(нон екс опініонібус сінгульорум, сед екс комуні узу номіна ексаудірі дебент) Слова належить розуміти не у відповідності з міркуванням окремих осіб, а у відповідності до загального слововжитку. Слова следует понимать не в соответствии с мнением отдельных лиц, а в соответствии с общепринятым словоупотреблением.

157. Non omnequod licet honestum est.

(нон омне квод ліцет гонестум ест) Не все, що дозволено, почесне. Не все, что позволено, достойно уважения.

158. Nonexregulaiussumatur, sedexiurequodest, regulafiat.

(нон екс регуля юс суматур, сед екс юре квод ест, регуля фіат) Право виводиться не з теоретично сформульованого правила, але з існуючого права виникає таке правило.

Право выводиться не из теоретически сформулированного правила, но из существующего права возникает такое правило.

159. Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae en consortium omnis vitae,divini et humani iuris communicatio.

(нупціє сунт конъюнкцію маріс ет феміне ет консорціум омніс віте,дівіні ет гумані юріс коммунікацію)

Шлюб є союз чоловіка і жінки, спільність долі при всіх обставинах життя, єднання в божезькому і людському праві. Брак есть союз мужчины и женщины, общность судьбы при всех обстоятельствах жизни, единение в божественном и человеческом праве.

160. Nullum crimen, nulla poena sine lege.

(нуллум крімен, нулля пена сіне леге) Нема злочину, нема покарання, якщо вони не передбачені в законах.

Нет преступления, нет наказания, если они не предусмотрены законами.

161. Nuptias facit consensus.

(нупціас фаціт консенсус)

Шлюб учиняється за згодою тих, хто в нього вступає; згода тих, хто вступає в шлюб, є обов'язковою умовою його дійсності. Брак совершается по соглашению вступающих в него.

162. Obiterdictum.

(обітар діктум)

Сказано мимохідь; думка, висловлена у вирішенні попутно, а не у вигляді вирішального мотиву. Сказанное мимоходом.

163. Onusprobandi.

(онус пробанді)

Обов'язок (тягар) доказування. Бремя доказывания.

164. Onusprofendi.

(онус профенді)

Тягар (обов'язок) ствердження. Бремя утверждения.

165. Optima est iegum interpres consuetude.

(оптіма ест легум інтерпрес консеетудо) Звичай — кращий тлумач закону. Обычай — лучший толкователь закона.

166. Pactasuntservanda.

(пакта сунт серванда) Договори треба виконувати. Договора нужно соблюдать.

167. Parinparemnonhabetiurisdictionem.

(пар ін парем нон габет юрісдікціонем)

Рівний проти рівного не мають юрисдикції (принцип судового імунітету іноземної держави). Равный против равного не имеет юрисдикции.

168. Paterfamilias.

(патер фаміліас) Батько родини, глава сім'ї. Отец семейства, глава семьи.

169. Paxquaerendaest.

(пакс кваренда ест) Треба шукати миру. Нужно искать мир.

170. Periculum est in mora.

(перікулюм ест ін мора) Прогаяння зв'язано з ризиком. Промедление связано с риском.

171. Perfasac nefas, perfasomneetnefas.

(пер фас ак нефас, пер фас омне ет нефас) Всякими правдами і неправдами. Всякими правдами и неправдами.

172. Personagrata.

(персона грата)

Особа, що користується особливою повагою. Уважаемое лицо.

173. Persona non grata.

(персона нон грата)

Особа, що не заслуговує довіри, небажана особа. Нежелательное лицо.

174. Postfactum.

(пост фактум) Після події. Після того, як щось уже зроблено і його неможливо ЗМІНИТИ.

После совершения факта.

175. Plus est in re quam in existimatione mentis.

(плюс ест ін реквамін ексістімаціоне ментіс) Більше значення має реальне становище, ніж уявлення про нього. Большее значение имеет реальное положение, чем представление о нем.

176. Praesumptio Juris.

(презумпцій юріс)

Спростована презумпція (припущення, що діє, поки не буде спростовано). Опровержимая презумпция.

Praesumptio iuris et de iure.

(презумпцій юріс вт де юре) Неспростована презумпція. Неопровержимая презумпция.

177. Princeps legibus solutus.

(прінцепс легібус солютус)

Принцип, вилучений з-під дії законів (принцип сприйнятий від римських імператорів абсолютною монархією). Принцип изъят из-под действия закона.

178. Prioratque potentio est quam vox mens dicentis.

(пріор аткве потенціор ест там вокс мене діцентіс) Думка того, хто говорить, важливіша за його слова. Мысль говорящего важнее, чем его слова.

179. Prior tempore potior iure.

(пріор темпоре поціор юре) Перший за часом — сильніший за правом. Первый по времени — сильнейший по праву.

180. Prima facie.

(пріма фаціє)

З першого погляду, судячи з зовнішнього вигляду явища. С первого взгляда, судя по внешнему виду явлений.

181. Primus inter pares.

(прімус інтер парес)

Перший серед рівних. Так називав себе римський імператор Август, бажаючи надати своєму правлінню видимість республіканського ладу. Первый среди равных.

182. Pro domo sua.

(про домо суа)

На захист свого дому (з особистого питання, що стосується лише даної особи). В защиту своего дома.

183. Pro et contra.

(про етконтра)

За і проти; всебічне обговорення (мається на увазі обговорення всіх точок зору, всіх доводів за і проти). За и против.

184. Proforma.

(про форма)

Заради форми (звідси: проформа — лише формальність). Ради формы.

185. Punitur non solum quia peccatur, sed ne peccatur.

(пунітур нон солум квіа пеккатур, сед не пеккатур) Покарання накладається не тільки тому, що є провина, а для того, щоб надалі не було провини.

Наказание налагается не только потому, что совершен проступок, а для того, чтобы впредь не совершалось проступков.

186. Quaestiofacti.

(квесціо факті) Питання факту. Вопрос факта.

187. Quaestioiuris.

(квесціо юріс) Питання права. Вопрос права.

188. Quasi.

(квазі)

Нібито, в дійсності (наприклад, квазінауковий — науковий лише за видимістю) Как-будто, в действительности.

Quiproquo.

(кві про кеб)

Одне замість іншого; плутанина, непорозуміння. Одно вместо другого.

189. Quidigitius, digitiudicium.

(кві дігіт юс, дігіт юдіціум)

Хто обирає (належне застосуванню) право, той обирає й місце підсудності.

Кто выбирает (подлежащее применению) право, тот выбирает и место подсудности.

190. Qui errat consentire non videtur.

(кві еррат консентіре нон відетур) Хто помиляється, той не вважається таким, що дав згоду. Кто заблуждается, тот не считается давшим согласие.

191. Quiparumdiligentemsibisociumadquirat, desequeridebet.

(кві парум делігентем сібі соціум адквірат, де се квері дебет) Хто обирає собі недбайливого учасника в спільній справі, той має надіятись лише на себе.

Кто выбирает себе нерадивого участника в общем деле, тот должен пенять сам на себя.

192. Qui suo iure utitur, neminem laedit,

(кві суоюреутітур немінем ледіт)

Хто користується своїм правом, той нічиїх інтересів не порушує. Кто пользуется своим правом, тот ничьих интересов не нарушает.

193. Quitacetconsentirevidetur.

(кві тацет консентіре відетур) Мовчання — знак згоди. Молчание — знак согласия.

194. Qui tacet non utique fatetur: sed verum est enim non negare.

(кві тацет но утікве фатетур: сед верум ест еум нон негаре) Хто мовчить, той цим самим ще не признається, але відомо те, що він не заперечує.

Кто молчит, тот тем самым еще не признается, но верно то, что он не отрицает.

195. Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando.

(квіс, квід, убі, квібус ауксілііс, кур, квомодо, квандо) Хто, що, де, за чією допомогою, чому, яким чином, коли; питання, які ставили перед собою особи, що розслідували злочин. Кто, что, где, с чьей помощью, почему, каким образом, когда

196. Quodprincipi placuit, legis habet vigorem.

(квод прінціпі плакуїт, легіс габет вігорем) Що угодно принципу, то має силу закону. Что угодно принципу, то имеет силу закона.

197. Ratiodecidenti.

(раціо деціденді) Основа рішення. Основание решения.

198. Ratio legis.

(раціо легіс) Основа закону. Основание закона.

199. Rati habitio mandate comparator.

(ратігабіціо мандате компаратур) Наступне схвалення дорівнюється до уповноваження. Последующее одобрение приравнивается к полномочию.

200. Reformatio in peius.

(реформацій ін пеюс)

Зміна до гіршого (заборона застосування вищою інстанцією більш суворої санкції в справі, що розглядається за скаргою засудженого). Изменение к худшему.

201. Rerum perpetue similiter iudicatarum auctoritas vim legis obtinere debet.

(рерум перпетуе сімільтер юдікатарум аукторітас вім легіс обтінередебет}

Авторитет судових рішень у справах, що постійно вирішуються однаково, повинен мати силу закону.

Авторитет судебных решений по делам, постоянно решаемым одинаково, должен иметь силу закона.

202. Res habilis, titulus, fides, possessio, tempus.

(рес габіліс, тітулюс, фідес, поссессіо, темпус) Реквізити набувальної давнини: здатна бути набутою за давниною річ, правомочність, сумлінність, володіння, закінчення певного строку. Реквизиты приобретальной давности: способный быть приобретенный за давностью предмет, правомочность, владение, истечение определенного срока.

203. Res extracommercium.

(ресекстра комерціум) Речі, вилучені з обігу. Вещи, изъятые из оборота.

204. Res in commercium.

(ресін комерції)

Речі, що можуть бути предметом угод. Вещи, могущие быть предметом сделок.

205. Res ipsa loquitur.

(рес іпса льоквітур)

Справа говорить сама за себе; не потребує подальших доказів. Дело говорит само за себя; не требует дальнейших доказательств.

206. Res inter alios acta alteri non nocet.

(ресінтер аліос акта альтері нон ноцет) Рішення в справі між двома особами не шкодить третій особі. Решение по делу между двумя лицами не вредит третьему лицу.

207. Res iudicata pro veritate accipitur (habetur).

(рес юдіката про верітате акціпітур (габетур) Судове рішення приймається як істинне. Судебное решение принимается за истину.

208. Res nullius cedit primo occupanti.

(реснулліус цедіт прімо оккупанті)

Річ нічийна стає власністю того, хто її перший захопить. Вещь ничья становится собственностью того, кто ее захватит.

209. Restitutio in integrum.

(рестітуціо ін інтегрум) Відновлення в попередній стан. Восстановление в первоначальное положение.

210. Reus in exceptione fit actor.

(реус ін ексцепціоне фіт актор)

У відношенні заперечення проти позову відповідач стає позивачем (тобто на нього покладається обов'язок доказування його заперечень). В отношении возражения протав иска ответчик становится истцом (на него ложится бремя доказывания его возражений).

211. Salus populi suprema lex esto.

(салуc популі супрема лекс есто) Добробут народу нехай буде вищим законом. Благо народа пусть будет высшим законом.

212. Salvarerum substantia.

(сальва рерум субстанцій)

Із збереженням недоторканності суті речей (таким, наприклад, є обов'язок позиттивного користувача, наймача). С сохранением в неприкосновенности сущности вещей.

213. Scire leges non hoc est verba eorum tenere, sed vim ac potestatem.

(сціре легес нон гок ест верба еарум тенере, сед вім ак потестатем) Знання законів полягає не в тому, щоб триматися за їх букву, а в тому, щоб розуміти їх зміст і значення.

Знание законов состоит не в том, чтобы держаться за их букву, а в том, чтобы понимать их смысл и значение.

214. Semel heres, semper heres.

(сeмeльгeрeс, сeмпeргeрeс)

Раз спадкоємець — завжди спадкоємець (від прийняття спадщини не можна відмовитися).

Единожды наследник — всегда наследник.

215. Servipronullishabentur.

(серві про нулліс габентур)

Раби вважаються ніким (тобто, раб не визнається особою). Рабы считаются никем.

216. Serviessunt.

(серві рессунт) Раби суть речі. Рабы суть вещи.

217. Si vis pacem, para bellura.

(сі вис пацем, пара беллум)

Якщо хочеш миру, готуйся до війни (ця формула часто вживається в деяких країнах для виправдання мілітаристської гонки озброєння і підготовки до агресивної війни). Если хочешь мира, готовься к войне.

218. Societasleonina.

(соціетас леоніна)

«Лев'яче товариство» (учасник якого отримує значно більшу долю прибутку, ніж його вклад).
«Львиное товарищество».

219. Staredecisis.

(старе децісіс)

Дотримуватися того, що вирішено раніше. Придерживаться того, что решено раньше.

220. Rebusiudicatisstandumest.

(ребус юдікатіс стандум ест) Належить дотримуватися рішень, що відбулися. Надо
придерживаться состоявшихся решений.

221. Statusquo.

(статус кво)

Становище на теперішній час. Положение на настоящий момент.

222. Statusquoante(bellum).

(статус кво анте (беллум)

Становище на час, що передував (початкові війни). Положение, на момент, предшествовавший
(началу войны).

223. Strictoiure.

(стрікто юре) За суворим правом. По строгому праву.

224. Suigeneris.

(суі генеріс) 1) Свого роду.

1) Своего рода.

2) Договір, що не підходить під установлені типи договорів. 2) Договор, не подходящий под
установленные договорные типы.

225. Summumius— snmmainiuria.

(суммум юс — сума інюріа)

Вище право — вища несправедливість (право, доведене до крайнього формалізму, призводить до безправності). Высшее право — высшая несправедливость.

226. Talioesto.

(таліо есто)

Відплата за принципом таліона «око за око». Возмездие по принципу талиона «око за око».

227. Testimoniumpaupertatis.

(тестімоніум паупертатіс)

Свідокство бідності (вживається в розумінні недоумства). Свидетельство бедности.

228. Testisunus, testisnuleus.

(тестісунус, тестіс нулліус) Один свідок — не свідок. Один свидетель — не свидетель.

229. Testis oculatus pluris est quam auditi decem.

(тестіс окулятус плуріс ест квам аудіті децем) Один свідок більше вартий, ніж десять осіб, які (лише) чули. Один очевидец стоит больше, чем десять людей, которые (только) слышали.

230. Tresfaciuntcollegium.

(трес фаціунт колегіум) Троє складають колегію. Трое составляют коллегия.

231. Uberrimaefideicontractus.

(уберріме фідеі контрактус)

Договір, що вимагає найвищої сумлінності (відноситься, як правило, до договору страхування). Договор, требующий наивысшей добросовестности.

232. Ubicademlegisratio, ibieademlegisdispositio.

(убі цадем легіс раціо, ібі еадем легіс діспозіціо) Там, де однакові підстави закону, там і постанови закону мають бути однаковими.

Там, где одинаковые основания закона, там и постановления закона должны быть одинаковыми.

233. Ubi tu Gaius, ibi ego Gaia.

(убі ту Гаюс, ібі его Гая)

Де ти — Гай, там і я — Гая (цим підкреслюється залежність жінки від чоловіка). Где ты — Гай, там и я — Гайя.

234. Ubiius, ibiremedium.

(убі юс, ібі ремедіум) Де є право, там є і його захист. Где есть право, там есть и его защита.

235. Ubi meam rem invenio, ibi earn vindico.

(убі меамремівеніо, ібі еан віндіко)

Де знаходжу свою річ, там я її віндікую (заявляю позов про її витребування). Где я нахожу свою вещь, там я ее виндицирую.

236. Ultravires.

(ультра віреє)

За межами сил, засобів (за межами повноважень). Наприклад, відповідальність спадкоємця за зобов'язання спадкувача понад вартість спадкового майна, у випадку не установленої угоди. За пределами сил, средств.

237. Veto.

(вето)

Забороняю (означає право накладати заборону на прийнятий закон). Запрещаю.

238. Vimvirepellerelicet.

(вім ві репеллере ліцет)

Насильство (неправомірне) дозволяється відбивати силою. Насилие (неправомерное) разрешается отражать силой.

239. Vismaior.

(віс майор) Непереборна сила (пожежа, повінь, землетрус та ін. звільняють сторону від відповідальності за втрату майна за договором). Непреодолимая сила.

240. Volenti non fit iniuria.

(воленті нон фіт інюріа) Нема образи тому, хто сам цього захотів. Нет обиды тому, кто сам того захотел.

241. Voluntatem potius quam verba considerari oportet.

(волунтатем потіус там верба консідерарі опортет) Слід звернути увагу більше на волю (сторін), ніж на їхні слова. Нужно обращать внимание больше на волю (сторон), чем на их слова.

242. Volens nolens.

(волєнс нолєнс)

Хочеш, не хочеш (волею, неволею). Хочешь не хочешь (волей, неволей).

Завдання

1. На одному з практичних занять проведіть гру «Допитливі і кмітливі» для кращого засвоєння українських прислів'їв та приказок.
2. Підберіть крилаті латинські вислови, які можна використати в курсових і дипломних роботах з кримінального, цивільного, трудового, сімейного, спадкового та інших галузей права.
3. Випишіть юридичні афоризми, які можна використати у судовій промові в кримінальному та цивільному судочинстві.
4. Випишіть юридичні афоризми, які можна використати у цивільному й адміністративному судочинстві.
5. Проведіть вікторину знавців юридичних афоризмів на практичних заняттях з латинської мови, римського права.
6. Проведіть ігрове заняття «Адвокати і прокурори» для кращого засвоєння юридичних афоризмів

Оглавление

- ЧАСТИНА ПЕРША

- Глава 1. Начерк історії красномовства.
- Глава 2. Судова промова
- Глава 3. Підготовка судової промови.
- Глава 4. Промова державного обвинувача
- Глава 5. Захисна промова.
- Глава 6. Навчальні ігри.
- Література

- ЧАСТИНА ДРУГА

- Глава 1. Судові промови.
- Глава 2. Мислителі стародавнього і сучасного світу про ораторське мистецтво.
- Глава 3. Українські прислів'я та приказки. Афоризми.
- Глава 4. Крилаті латинські вислови та афоризми